

Miejsce i rola Krymu w polityce rosyjskiej i międzynarodowej

Natasza Duraj

Miejsce i rola Krymu w polityce rosyjskiej i międzynarodowej

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Miejsce i rola Krymu w polityce rosyjskiej i międzynarodowej

Natasza Duraj

Natasza Duraj (ORCID: 0000-0002-0796-6620)
– Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny
Katedra Analizy i Strategii Przedsiębiorstwa
90-214 Łódź, ul. Rewolucji 1905 r. nr 37/39

RECENZENCI

Piotr Mickiewicz, Kazimierz Kraj

REDAKTOR INICJUJĄCY

Katarzyna Włodarczyk

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Anna Surendra, Sebastian Surendra

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Anna Jakubczyk

PROJEKT OKŁADKI

efectoro.pl

agencja komunikacji marketingowej

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © depositphotos/natalyWeb

© Copyright by Natasza Duraj, Łódź 2024

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2024

Publikacja jest udostępniona na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0 (CC BY-NC-ND)

<https://doi.org/10.18778/8331-383-2>

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.11199.23.0.M

Ark. wyd. 12,0; ark. druk. 11,75

e-ISBN 978-83-8331-383-2

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-237 Łódź, ul. Jana Matejki 34A
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. 42 635 55 77

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział 1	
Krym – warunki naturalne	11
1. Charakterystyka ogólna	11
2. Regiony naturalne	17
3. Klimat	25
4. Gleby, flora i fauna	26
Rozdział 2	
Krym – dzieje najstarsze	31
1. Człowiek mustierski na Krymie i prace archeologiczne	31
2. Dzieje ludów na północnym wybrzeżu Morza Czarnego	37
2.1. Królestwo bosporańskie	37
2.2. Kolonizacja grecka i miasta północnego wybrzeża Morza Czarnego	46
2.3. Północne wybrzeże Morza Czarnego w I–III w. n.e.	51
Rozdział 3	
Scytowie na obszarach nad Morzem Czarnym	55
1. Scytowie i plemiona koczownicze im pokrewne	55
2. Scytowie a kształtowanie się społeczeństwa Europy i Azji Środkowej	59
3. Prace wykopaliskowe i badania nad zwyczajami Scytów, Sauromatów i Sarmatów	65
4. Neapol Scytyjski	69
5. Kultura scytyjska i scytyjski styl zwierzęcy	74
Rozdział 4	
Rosja a Krym w XIII–XIX w.	79
1. Chanat krymski na tle wydarzeń w Rosji i Europie w XIII–XVI w.	79
2. Rosja i jej stosunki z Turcją i Krymem w XVII w.	83
3. Wojna rosyjsko-turecka 1768–1774	87
4. Zagospodarowywanie obszarów nadczarnomorskich i przyłączenie Krymu do Rosji	90
5. Wojna z Turcją 1787–1792 na tle wydarzeń w Rosji i Europie	92
6. Wojna krymska 1853–1856	94

Rozdział 5

Historia Rosji w XX w. a kwestie Krymu	99
1. Rewolucja 1905 r. i rola pancernika „Potiomkina”	99
2. Wojna domowa. Rozгромienie wojsk Denikina i Wrangla	102
3. Wielka Wojna Ojczyźniana i wydarzenia na Krymie	109
3.1. Początek Wielkiej Wojny Ojczyźnianej	109
3.2. Ogólne natarcie Armii Czerwonej w zimie 1942 r.	111
3.3. Wyzwolenie Krymu	113

Rozdział 6

Stosunki Rosji z Krymem w latach 1945–2014	117
1. Proces odbudowy radzieckiej gospodarki po zakończeniu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej	117
2. Współzależność kompetencji ZSRR i republik związkowych	121
3. Krym w okresie radzieckim	126
4. Krym po upadku ZSRR i ponowne włączenie go do Rosji	131

Rozdział 7

Kształtowanie się gospodarki Krymu i jego społeczeństwa w XIX–XXI w.	133
1. Gospodarka i społeczeństwo Krymu w XIX w.	133
2. Krym w XX w. jako część państwa radzieckiego	137
3. Gospodarka i społeczeństwo Krymu w XXI w.	142
3.1. Utworzenie Krymskiego Okręgu Federalnego w 2014 r.	142
3.2. Krym, jego ludność i gospodarka według ostatnich opublikowanych danych	145

Zakończenie	153
-------------	-----

Bibliografia	157
--------------	-----

Spis tabel	181
------------	-----

Spis ilustracji	183
-----------------	-----

Aneks	185
-------	-----

Wstęp

Rozciągające się od Karpat na zachodzie do Pamiru i Altaju na wschodzie rozległe przestrzenie europejskich i azjatyckich stepów, półpustyń i przedgórzy były zaludnione w I tysiącleciu p.n.e. przez rozmaite ludy i narodowości, określane przez Greków Scytami, a przez Persów – Sakami.

Zjednoczenia plemion scytyjskich zaczęły nabierać charakteru organizacji państwowej w II połowie IV w. p.n.e. Między IV a II w. p.n.e. wiele plemion scytyjskich porzuciło koczowniczy tryb życia i zaczęło trudnić się rolnictwem. W okresie tym zanikły wielkie ufortyfikowane grodziska, a na ich miejsce pojawiły się otwarte osiedla oraz niewielkie miasta, które powstały w dorzeczu dolnego Dniepru i Bohu. Głównym obszarem zamieszkania Scytów stały się stepy krymskie. Tu też zaczęli wznosić oni swe domy.

W III i II w. p.n.e. powstały liczne miasta i osiedla scytyjskie, w których coraz większą rolę zaczął odgrywać handel morski. Największy rozkwit państwa scytyjskiego nastąpił w II w. p.n.e. za czasów panowania Skilurosa. Stolicą tego państwa był Neapol Scytyjski, założony na brzegu rzeki Sałgir. Pozostałości tego starożytnego miasta znajdują się na obszarze Symferopola.

Pod koniec IV w. n.e. na Krymie powstały liczne miasta i grody umiejscowione w dolinach rzek, nad jeziorami oraz Morzem Czarnym. Ludność Półwyspu Krymskiego w tym okresie zajmowała się hodowlą bydła i rolnictwem. Mieszkańcy Krymu trudnili się także rzemiosłem i handlem. W owym czasie dużego znaczenia nabral handel zbożem, który prowadzono z licznymi miastami położonymi nad Morzem Czarnym i Morzem Śródziemnym. Na brzegach Morza Czarnego Scytowie zbudowali porty, które stanowiły ważne punkty na mapie ówczesnego świata. Istnienie wielkiej liczby nadmorskich grodzisk scytyjskich na zachodnim wybrzeżu Półwyspu Krymskiego umożliwiło nawiązanie szerokich kontaktów gospodarczych i kulturowych z wieloma liczącymi się miastami starożytnymi.

To przedsiębiorcze i niezwykle waleczne plemię Scytów umożliwiło rozwój Półwyspu Krymskiego w zamierzchłych czasach. Dalsze dzieje Krymu związane są przede wszystkim z wydarzeniami mającymi miejsce w Rosji w okresie od XIII w. do chwili obecnej, jak i z sytuacją, jaka kształtowała się na terytorium Europy i Azji w owym czasie. Szczególną rolę odegrał Krym w rozwoju Rosji w XVIII w., kiedy to nowo włączone obszary zostały zasiedlone przez ludność rosyjską i licznych kolonistów pochodzących z innych krajów. Aneksja ta objęła nie tylko sam Półwysep Krymski,

ale także należące uprzednio do chanatu krymskiego terytoria leżące po północnej i wschodniej stronie Morza Azowskiego oraz nad Morzem Czarnym, od Perekopu niemal do ujścia Dniepru.

Zasadniczym celem monografii jest ukazanie relacji krymsko-rosyjskich oraz miejsca Krymu w polityce gospodarczej Rosji. Tak postawionemu celowi pracy została podporządkowana jej struktura.

Książka składa się ze wstępu, z siedmiu rozdziałów, zakończenia, bibliografii, ze spisu tabel oraz z ilustracji i aneksu, w którym ujęto tablicę chronologiczną odnośzącą się do najważniejszych wydarzeń opisanych w publikacji.

Rozdział 1, zatytułowany *Krym – warunki naturalne*, poświęcony jest charakterystyce Krymu jako wyjątkowej krainy geograficznej stanowiącej człon południowej części Niziny Wschodnioeuropejskiej. W rozdziale tym scharakteryzowano regiony naturalne Krymu, opisano jego klimat oraz przedstawiono zagadnienia związane z glebami, florą i fauną Półwyspu Krymskiego.

W rozdziale 2, pt. *Krym – dzieje najstarsze*, zaprezentowano informacje dotyczące znalezisk archeologicznych na Półwyspie Krymskim z okresu mustierskiego, ujawniających najstarsze ślady bytowania człowieka na Krymie. Ponadto rozdział ten zawiera opis dziejów ludów na północnym wybrzeżu Morza Czarnego. Przedstawiono w nim historię królestwa bosporańskiego oraz opisano kolonizację grecką i rozwój miast północnego wybrzeża Morza Czarnego.

Rozdział 3, zatytułowany *Scytowie na obszarach nad Morzem Czarnym*, stanowi próbę przedstawienia Scytów na tle innych plemion koczowniczych. Scharakteryzowano w nim kształtowanie się społeczeństwa Europy i Azji Środkowej, a także opisano wyniki badań archeologicznych i nad zwyczajami Scytów, Sauromatów i Sarmatów. Szczególne miejsce w tym rozdziale zajmują informacje o Neapolu Scytyjskim, który stał się ośrodkiem administracyjnym państwa scytyjskiego. Rozdział ten zawiera ponadto informacje o kulturze scytyjskiej i scytyjskim stylu zwierzęcym.

Rozdział 4, pt. *Rosja a Krym w XIII–XIX w.*, został poświęcony problematyce chanatu krymskiego na tle wydarzeń w Rosji i Europie w XIII–XVI w. Opisano w nim stosunki Rosji z Turcją i Krymem w XVII w., a następnie zaprezentowano przebieg wojny rosyjsko-tureckiej prowadzonej w latach 1768–1774. Przedstawiono także zagadnienia odnoszące się do zagospodarowania obszarów nadczarnomorskich i przyłączenia Krymu do Rosji w XVIII w. Rozdział ten zawiera ponadto opis wydarzeń mających miejsce podczas dwóch kolejnych wojen, jakie toczyła Rosja w latach 1787–1792 i 1853–1856.

W rozdziale 5, zatytułowanym *Historia Rosji XX w. a kwestie Krymu*, zaprezentowano zagadnienia odnoszące się do rewolucji 1905 r. i wydarzeń, do jakich doszło na pancerniku „Potiomkin”. Ważną część tego rozdziału stanowi opis wydarzeń podczas wojny domowej w Rosji na początku XX w. Scharakteryzowano te, które umożliwiły armii radzieckiej rozgromienie wojsk Denikina i Wrangla. Rozdział wieńczy opis Wielkiej Wojny Ojczyźnianej i wyzwolenia Półwyspu Krymskiego przez wojska Armii Czerwonej.

W rozdziale 6, pt. *Stosunki Rosji z Krymem w latach 1945–2014*, omówiono historię Krymu od zakończenia Wielkiej Wojny Ojczyźnianej do włączenia go w skład Federacji Rosyjskiej w 2014 r. Za szczególnie istotne uznano przedstawienie zagadnień odbudowy gospodarki i finansowania republik radzieckich w latach powojennych, a także proces kształtowania się sytuacji politycznej po rozpadzie Związku Radzieckiego.

Rozdział 7, pt. *Kształtowanie się gospodarki Krymu i jego społeczeństwa w XIX–XXI w.*, prezentuje aspekty rozwoju gospodarczego i społecznego Półwyspu Krymskiego od chwili, gdy na jego terytorium utworzona została gubernia taurydzka, istniejąca w latach 1802–1921. W rozdziale tym szeroko potraktowane zostały wydarzenia mające miejsce od momentu utworzenia na tym obszarze Krymskiego Okręgu Federalnego w składzie Federacji Rosyjskiej i włączenia go następnie do południowego Okręgu Federalnego. Rozdział 7 prezentuje też wyniki ostatniego spisu powszechnego, przeprowadzonego w Rosji w 2020 r., na podstawie którego możliwe było scharakteryzowanie społeczeństwa Krymu zamieszkującego obecnie Półwysep Krymski.

Podjęte w monografii zagadnienia wymagały wykorzystania wiedzy z takich dziedzin, jak historia powszechna, historia gospodarcza, archeologia, geografia, socjologia oraz prawo ZSRR i Federacji Rosyjskiej. Przy jej tworzeniu wykorzystano przede wszystkim z pozycji zwartych i artykułów w języku rosyjskim uzupełnionych o materiały w języku polskim.

Praca adresowana jest do szerokiego kręgu Czytelników interesujących się problematyką rozwoju społecznego i gospodarczego zarówno Krymu, jak i Federacji Rosyjskiej. Została ona stworzona również z myślą o studentach pragnących rozwijać swe zainteresowania naukowe w sferze zagadnień związanych ze sferą ekonomii, historii gospodarczej, geografii, a także socjologii.

Rozdział 1

Krym – warunki naturalne

1. Charakterystyka ogólna

Krym to wyjątkowa kraina geograficzna, na obszarze której występują zarówno wysokie góry, rozległe płaskowyże, jak i liczne plaże nadmorskie¹. Półwysep Krymski stanowi człon południowej części Niziny Wschodnioeuropejskiej², jednakże różni się od niej wieloma cechami przyrodniczymi. Położony jest on między 46°15'

- 1 Por. Е.А. Позаченюк, *Ландшафтное разнообразие Крыма*, „Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского” 2015, т. 1 (67), № 4, s. 37–50; З.Ф. Крюкова, *Схема ландшафтного районирования Горного Крыма*, „Вестник Ленинградского университета” 1960, № 6, s. 106–113; П.Д. Подгородецкий, *Крым: природа*, Таврия, Симферополь 1988; В.А. Боков, *Трансформация ландшафтно-экологических процессов в Крыму в XX веке – начале XXI века*, Доля, Симферополь 2010.
- 2 Nizina Wschodnioeuropejska stanowi główną i podstawową część Europy Wschodniej, całkowicie dominując na jej terytorium. W granicach Federacji Rosyjskiej obejmuje ona rozległe obszary od Morza Arktycznego do Morza Czarnego i Kaspijskiego. Średnia wysokość Niziny Wschodnioeuropejskiej wynosi zaledwie 170 m n.p.m. Charakteryzuje ją częsta zmienność występowania terenów nizinnych lub wyżynnych oraz silniej urzeźbionych wzniesień. Wzniesienia te mają przeważnie ponad 200 m n.p.m., osiągając niekiedy 300 m i więcej wysokości bezwzględnej. Najwyższa część Niziny Wschodnioeuropejskiej znajduje się na jej krańcu północno-zachodnim i obejmuje obszar Półwyspu Kolskiego. Największą wysokość osiągają tu Góry Chibińskie (do 1198 m n.p.m.). Więcej zob. w: Г.И. Рычагов, С.И. Антонов, Н.Г. Судакова, *Дискуссионные проблемы надежности стратиграфических и палеогеографических построений в Центре Русской равнины*, [w:] О.П. Корсаков, В.В. Колюк (red.), *Квартер во всем его многообразии. Фундаментальные проблемы, итоги изучения и основные направления дальнейших исследований: Материалы VII Всероссийского совещания по изучению четвертичного периода (г. Апатиты, 12–17 сентября, 2011 г.)*, Апатиты, Санкт-Петербург 2011, т. 2, s. 212–215; С.С. Карпунин, Н.Г. Судакова, *Литорайоны Русской равнины в связи с комплексным природно-хозяйственным районированием. Проблемы региональной геологии Северной Евразии*, МГРИ, Москва 2012; Н.Г. Судакова, С.И. Антонов, А.И. Введенская, В.А. Костомаха, Г.М. Немцова, *Морфолитогенная основа эколого-палеогеографического районирования Русской равнины*, [w:] *Квартер во всем его многообразии. Фундаментальные проблемы, итоги изучения и основные направления дальнейших исследований:*

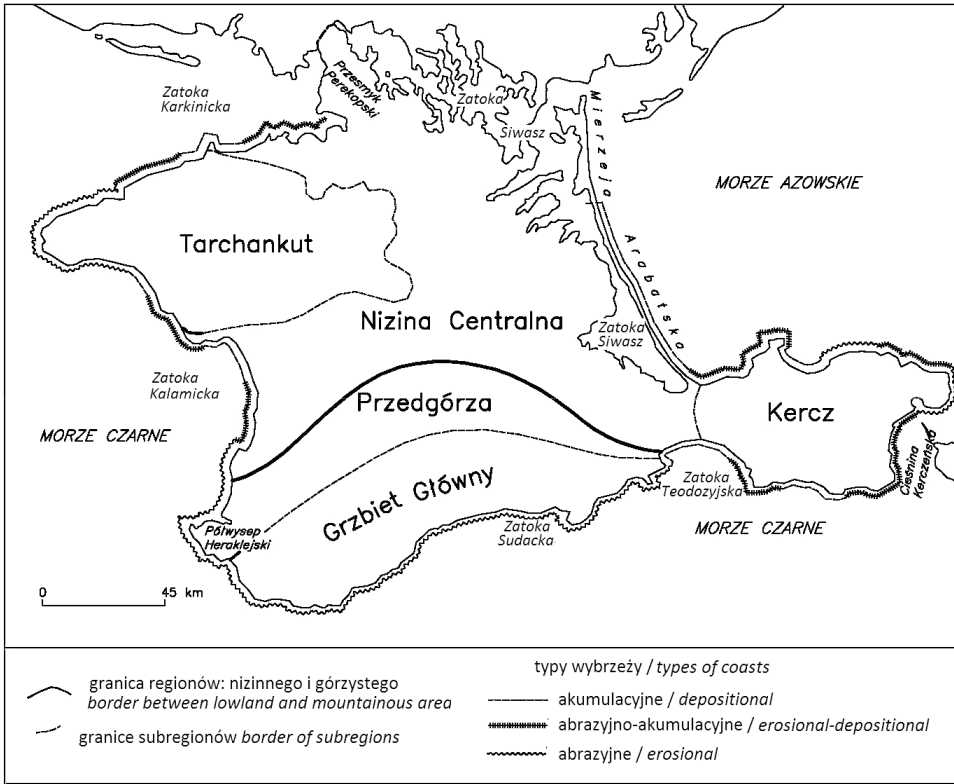
a 44°23' szer. geogr. pn. Na północy Półwysp Krymski łączy się z Niziną Wschodnioeuropejską wąskim Przesmykiem Perekopskim. Na wschód i południowy wschód od tego przesmyku leży Siwasz³, stanowiący płytki zalew Morza Azowskiego. Oddziela go od niego długa mierzeja – Arabacka Striełka⁴. Północno-zachodnią część Krymu tworzy Półwysp Tarchankucki, graniczący na północy z Zatoką Karkinićką, a na południu z Zatoką Eupatoryjską. Na wschodzie Półwysp Krymski tworzy drugi duży półwysp – Kercz, położony między Morzem Czarnym a Morzem Azowskim. Od Półwyspu Tamańskiego⁵, należącego do obszaru Kaukazu, oddziela go Cieśnina Kerczeńska. Półwysp Kercz łączy się z Półwyspem Krymskim przesmykiem graniczącym od południa z Zatoką Teodozyjską⁶.

Powierzchnia Półwyspu Krymskiego wynosi 26 100 kilometrów kwadratowych⁷, maksymalna odległość z północy na południe sięga 205 km, zaś z zachodu na wschód – 325 km⁸. Łączna długość granic Krymu przekracza 2,5 tys. km, na co wpływa bardzo urozmaicona północno-wschodnia linia brzegowa tego półwyspu⁹.

Ze wszystkich krain fizycznogeograficznych wchodzących w skład terytorium zajmowanego przez Federację Rosyjską tylko Krym posiada prawie wyłącznie granice morskie. Z kontynentem łączy go jedynie wąski Przesmyk Perekopski (zob. ilustracja 1.1).

Материалы VII Всероссийского совещания по изучению четвертичного периода (г. Апатиты, 12–17 сентября, 2011 г.), т. 2, Апатиты, Санкт-Петербург 2011, s. 253–255.

- 3 Siwasz powstał wskutek niedawnego obniżenia się północnej części Półwyspu Krymskiego. Łączy się on z Morzem Azowskim bardzo wąską Cieśniną Tonkijską (Geniczeńską). Więcej zob. w: Н.Н. Дьяков, А.А. Белогудов, *Водообмен залива Сиваш с Азовским морем через пролив Генический (Тонкий)*, „Труды ГОИН” 2015, Вып. 216, s. 240–253; Г.Б. Марушевский, В.А. Костюшин, В.Д. Слюхин, *Сиваш: природа и люди*, Черноморская программа Ветландс Интернешнл, Киев 2005; А.М. Познизовский, М.П. Чернышев, *О гидрологической и гидрохимической характеристике Азовского моря и Сиваша в связи с освоением водоема*, Крымиздат, Симферополь 1963, s. 77–83.
- 4 Arabacka Striełka biegnie wzdłuż zachodniego wybrzeża Morza Azowskiego. Większą jej część stanowi piaszczysty wał pustynny, który został usypany przez morze.
- 5 Półwysp Tamański stanowi skrajny północno-zachodni region Kaukazu. Cechuje go pagórkowate ukształtowanie powierzchni, na której występują drobne formy fałdowe i wulkany błotne. Półwysp ten charakteryzuje także występowanie zatok i jezior typu limany.
- 6 Рог. Л.А. Багрова, В.А. Боков, В.А. Багров, *География Крыма*, Либшь, Киев 2001; Е.П. Маслов, *Крым. Экономико-географическая характеристика*, Географиз, Москва 1954; С.В. Альбов, *Гидрогеология Крыма*, Издательство Академии Наук УССР, Киев 1956.
- 7 *Российский статистический ежегодник 2021*, Федеральная служба государственной статистики, Москва 2021, s. 58.
- 8 V. Arkadiev, E. Yazykova, *Пółwysp Krym: geologia, geografia, legendy: „święte” góry, „спiewające” stepy i „пłonące” Morze Czarne*, „Zeszyt Kulturoznawczy” 2004, nr 8, s. 59.
- 9 *Ibidem*.

Ilustracja 1.1. Położenie Półwyspu Krymskiego

Źródło: A. Goctowski, *Przyrodnicze uwarunkowania geograficzno-politycznego znaczenia Półwyspu Krymskiego*, „Prace i Studia Geograficzne” 2016, t. 61, z. 1, s. 66.

Morze otacza Krym z trzech stron – od zachodu i południa omywa go Morze Czarne, od wschodu – Morze Azowskie, zaś łączy je Cieśnina Kerczeńska.

Morze Czarne cechuje się znaczną głębokością. Często także strefy znajdujące się blisko brzegów są głębokie, co wyraźnie różni ten akwen od innych mórz rosyjskich. Płytką jest jedynie północno-zachodnia część tego morza w okolicach Zatoki Odeskiej¹⁰. Natomiast Morze Azowskie stanowi wyodrębnioną, płytką zatokę Morza Czarnego (zob. ilustracja 1.2). Jest ono najmniejsze ze wszystkich mórz rosyjskich.

10 Е.И. Игнатов, *Современные представления о рельефе берегов и дна Черного моря*, „Вестник Московского университета” 2010, № 1, s. 56–63.

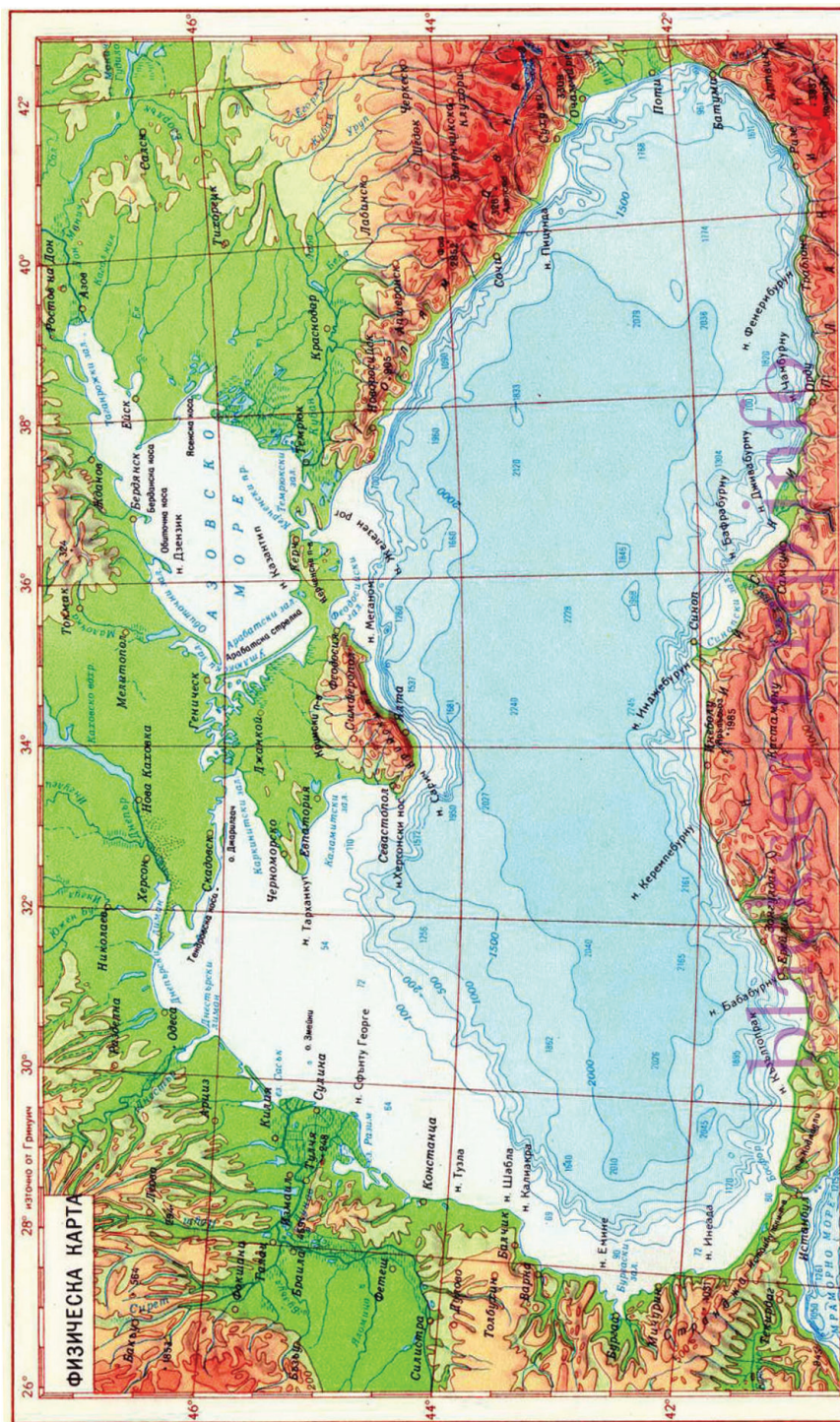

Иллюстрация 1.2. Morze Czarne i Morze Azowskie – mapa fizyczna

Źródło: Карта побережья Черного моря, <http://blacksea-map.ru> (dostęp: 1.08.2023).

Basen Morza Czarnego stanowi młode zapadlisko, które powstało pod koniec pliocenu i w czwartorzędzie¹¹. Proces jego tworzenia nie zakończył się, dlatego też na obszarze tym zdarzają się zjawiska sejsmiczne¹².

Charakterystykę Morza Czarnego i Morza Azowskiego zawarto w tabeli 1.1.

Tabela 1.1. Charakterystyka mórz omywających Półwysep Krymski

Wyszczególnienie	Morze Czarne	Morze Azowskie
Typ morza	śródlądowe	śródlądowe
Powierzchnia (tys. km ²)	422	39
Objętość (tys. km ³)	555	0,29
Średnia głębokość (m)	1315	7
Maksymalna głębokość (m)	2210	15
Średnia temperatura wody (styczeń–luty) (°C)	-0,5...+7	~ 0
Średnia temperatura wody (lipiec–sierpień) (°C)	25–26	23–24
Zasolenie górnej powierzchni (‰)	14–18	12–14
Wysokość pływów (m)	0,1	0,1

Źródło: Государственный доклад „О состоянии и использовании водных ресурсов Российской Федерации в 2018 году”, НИИ-Природа, Москва 2019, s. 73.

Długość linii brzegowej Morza Czarnego wynosi 4090 km¹³. Całe północne i północno-wschodnie wybrzeże Krymu pocięte jest siecią płytkich zatok, mierzei, limanów i cieśnin, które określane są mianem Morza Zgniętego bądź Siwaszu¹⁴. Od Morza Azowskiego Siwasz oddzielony jest wąską, piaszczystą mierzeją. Od głównego masywu Półwyspu Krymskiego odgałęzia się na wschodzie Półwysep Kerczeński. Na półwyspie tym występują liczne wzgórza fałdowe, wśród których znajdują się wulkany błotne. We wschodniej części Półwyspu Kerczeńskiego zalegają bogate złoża rudy żelaza¹⁵.

Morze Czarne i Morze Azowskie otrzymują dużą ilość słodkich wód wnoszonych przez duże rzeki. Ich dopływ – nawet przy największym parowaniu – jest większy, dlatego woda ulega wysłodzeniu. W sytuacji, gdy jakiś rejon tych mórz

11 Пор. А.Д. Архангельский, Н.М. Страхов, *Геологическое строение и история развития Черного моря*, Издательство Академии наук СССР, Москва-Ленинград 1939.

12 Więcej zob. w: Ю.В. Казанцев, *Тектоника Крыма*, Наука, Москва 1982; В.И. Славин, *Современные геологические процессы в юго-западном Крыму*, МГУ, Москва 1975.

13 Государственный доклад „О состоянии и использовании водных ресурсов Российской Федерации в 2018 году”, НИИ-Природа, Москва 2019, s. 74.

14 Siwasz, czyli Morze Zgnięte, stanowi poboczny zbiornik Morza Azowskiego. Tworzy on rozgałęziony system zatok i posiada wiele wysp. Więcej zob. w: Л.А. Зенкевич, *Сиваш или Гнилое море*, [w:] Л.А. Зенкевич, *Биология морей СССР*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1963, s. 409–417.

15 А.Г. Кузнецов, И.Г. Губанов, *Полезные ископаемые Крыма*, Природа, Симферополь 1995.

jest w określony sposób izolowany i otrzymuje małą ilość wody słodkiej, zasolenie zwiększa się. Takimi cechami odznacza się zarówno Siwasz, wiele limanów Morza Azowskiego, jak i Morze Czarne¹⁶.

We wschodniej części Morze Azowskie jest silnie wysłodzone przez wody Donu (szczególnie w Zatoce Taganroskiej). W południowej jego części zasolenie się zwiększa wskutek dopływu bardziej słonych wód czarnomorskich przez Cieśninę Kerczeńską.

Wyniesienie Krymu, które przebiegało etapami w okresie czwartorzędowym, spowodowało stopniowe wcinanie się rzek i powstanie sieci tarasów rzecznych, dlatego większość największych rzek Krymu w swym środkowym i dolnym biegu ma głębokie i szerokie doliny¹⁷, którym zwykle towarzyszą wysokie tarasy. Szczególnie widoczne jest to we wschodniej części Półwyspu Krymskiego (w okolicach Suda-ku) oraz na Półwyspie Meganomskim¹⁸. Powstanie tarasów rzecznych na Krymie związane jest z wypiętrzeniem Gór Krymskich powstałych w wyniku fałdowania alpejskiego¹⁹. Natomiast pogłębianie dolin rzecznych było wynikiem ruchów wznoszących²⁰. Na Półwyspie Krymskim – oprócz tarasów rzecznych – występują także tarasy nadmorskie, zbudowane z otoczków morskich i muszli.

Ogromną atrakcją turystyczną na Krymie stanowi Wielki Kanion. Jest to gardziel rzeki Kuru-Uzeń, jednego z dopływów rzeki Belbek²¹. Drugi duży wąwóz typu kanionu utworzyła rzeka Czornaja pomiędzy Kotliną Bajdarską a miejscowością Czorgun.

Na obszarze Półwyspu Krymskiego znajduje się ponad 300 jezior i limanów. Prawie wszystkie krymskie jeziora są słone i leżą wzdłuż wybrzeża, z wyjątkiem niewielkich jezior znajdujących się w masywach stołowych głównego pasma Gór Krymskich²². Największym jeziorem Krymu jest długi (30 km) i głęboki (maksymalna głębokość osiąga bowiem 27 m)²³ Donuzław w rejonie Tarchankuckim.

16 Więcej zob. w: А.М. Понизовский, *Соляные водоемы Крыма и пути их промышленного использования*, Крымиздат, Симферополь 1957.

17 Niemalże wszystkie większe rzeki Krymu są zasilane wodami krasowymi.

18 Półwysyp Meganomski jest – z geologicznego punktu widzenia – tworem stosunkowo młodym. Powstał on w wyniku spekań, uskoków i zapadania na dno morskie znacznych części lądów. Południowa część tego półwyspu stanowi typowy masyw stołowy z bardzo stromymi i urwistymi zboczami. Por. Б.Ф. Добрынин, *Характер берегов восточного Крыма от Меганом до Карадага*, „Ученые записки МГУ” 1938, Вып. 19, s. 7–23; В.П. Зенкович, *Геоморфологические наблюдения на побережье Восточного Крыма (на участке Карадаг-Меганом)*, „Ученые записки МГУ” 1938, Вып. 19, s. 25–50.

19 М.В. Муратов, О.В. Снегирева, Е.А. Успенская, *Средиземноморский геосинклинальный пояс. Крымско-Кавказская область. Крым*, [w:] Г.Я. Крымгольц (red.), *Стратиграфия СССР. Юрская Система*, Недрa, Москва 1972, s. 143–154.

20 Więcej zob. w: В.И. Лебединский, *Геологические экскурсии по Крыму*, Таврия, Симферополь 1988; М.В. Муратов, *Краткий очерк геологического строения Крымского полуострова*, Госгеолиздат, Москва 1960.

21 Więcej zob. w: Ю.И. Шутов, *Большой каньон*, Таврия, Симферополь 1977.

22 Государственный доклад „О состоянии и использовании водных ресурсов Российской Федерации в 2018 году”, s. 54.

23 *Ibidem*, s. 57. Więcej zob. w: М.С. Немировский, Н.П. Ковригина, *Динамика вод озера Донузлав*, „Экология моря” 2000, т. 51, s. 10–13.

Największe krymskie słone jeziora stanowią dawne zatoki (limany). Są one oddzielone od morza piaszczystymi mierzejami, przez które stale dopływa woda morska, wzbogacając je w sól²⁴. Szczególnie cenione ze względu na zasoby soli i błota leczniczego są jeziora grupy eupatoryjskiej. Od wielu lat borowiny z Jeziora Sackiego²⁵ i Mojnackiego²⁶ wykorzystywane są w leczeniu schorzeń układu ruchu, a także w kosmetyce²⁷. Ponadto na obszarze Półwyspu Krymskiego znajdują się 22 sztuczne zbiorniki wodne o łącznej objętości 334,2 mln metrów sześciennych²⁸.

Na obszarze Krymu odkryto 26 miejsc zalegania ropy naftowej i gazu ziemnego²⁹. Według szacunków na terenie tego półwyspu znajduje się około 47 mln ton ropy naftowej i 165 mld m³ gazu ziemnego³⁰. Ponadto na Półwyspie Kerczeńskim znajdują się bogate złoża rud żelaza. Ich eksploatacja została zapoczątkowana pod koniec XIX w.

Na terytorium Krymu eksploatowane są także różnorodne materiały budowlane występujące w wielu miejscach Półwyspu Krymskiego. W okolicach Eupatorii i Tarchankułu znajdują się wapień plioceńskie, a na Półwyspie Kerczeńskim – wapień muszlowe, określane mianem kamienia kerczeńskiego. W Górach Krymskich prowadzona jest eksploatacja marmurów oraz wapieni zalegających na masywach stołowych. W okolicach byłej Bałakławy (stanowiącej obecnie część Sewastopola) są wapień górnojurajskie. Na północnym zboczu głównego pasma krymskiego, w pokładach środkowej jury, zalegają niewielkie pokłady węgla kamiennego.

2. Regiony naturalne

W literaturze przedmiotu Półwysep Krymski dzielony jest zazwyczaj na trzy zasadnicze regiony naturalne – południowy, określane także mianem górskiego, do którego należy cały obszar Gór Krymskich, stepowy, obejmujący niemalże 3/4 terytorium

24 Рог. В.А. Боков, *Трансформация водного баланса в Крыму в XX веке – начале XXI века*, Крымский научный центр, Симферополь 2011.

25 Miasto Saki to znane uzdrowisko mineralno-borowinowe, położone na zachodzie Półwyspu Krymskiego, niedaleko Eupatorii.

26 Jezioro Mojnackie położone jest w zachodnich okolicach Eupatorii. Jego długość wynosi 1,85 km, a największa szerokość – 0,89 km. Jest ono bardzo płytkie – jego maksymalna głębokość sięga bowiem 1 m.

27 Więcej zob. w: С.В. Альбов, *Минеральные источники Крыма*, Крымиздат, Симферополь 1956.

28 Государственный доклад „О состоянии и использовании водных ресурсов Российской Федерации в 2018 году”, s. 67.

29 И.А. Гусарова, А.А. Сагдеева, Е.Н. Парфирьева, *Перспективы освоения нефтегазовых ресурсов Крыма*, „Вестник технологического университета” 2014, т. 17, s. 280.

30 L. Bogucka, *Krym w systemie bezpieczeństwa regionalnego i międzynarodowego*, „Zarządzanie Innowacyjne w Gospodarce i Biznesie” 2016, nr 1 (22), s. 200.

Krymu, oraz Półwysp Kerczeński³¹. Z trzech wymienionych głównych części Półwyspu Krymskiego najbardziej skomplikowana i różnorodna pod względem krajo-brazowym i geomorfologicznym jest jego część południowa, czyli Góry Krymskie³².

Góry Krymskie to łańcuch górski położony w południowej części Półwyspu Krymskiego. Tworzą one łuk górski o długości około 150 km i szerokości około 50 km³³. Są to góry systemu alpejskiego stanowiące pomost między alpidami Europy a Azji³⁴.

Góry Krymskie stanowią obszar młodego fałdowania alpejskiego. Składają się one z trzech pasm, z których najwyższe z nich – południowe – sięga 1545 m n.p.m. Ciągną się one od Sewastopola do Teodozji w kierunku od południowego zachodu na północny wschód. Najwyższa strefa Gór Krymskich, tzw. główne pasmo krymskie, biegnie nad samym brzegiem morza, tworząc miejscami strome i wysokie, malownicze urwiska³⁵. Góry Krymskie tworzą trzy pasma – niewysokie północne, drugie – nieco od niego wyższe i trzecie najwyższe, określane mianem Głównego Pasma Krymskiego. Pasma te zbudowane są głównie z wapieni. Pomiędzy nimi rozciągają się urodzajne doliny.

Grzbiet Głównego Pasma Krymskiego stanowi falistą płaszczynę porośniętą trawą. Płaszczyna ta nazywana jest jają³⁶, od czego określane jest całe pasmo. Najwyższe punkty jają (płaskowyżu) przekraczają nieco 1500 m. W całych Górach Krymskich, a szczególnie na płaskowyżach, występują zjawiska krasowe w postaci lejków, jaskiń wypełnionych stalaktytami i licznych głębokich szczelin.

31 Zob. Б.Ф. Добрынин, *Физическая география СССР. Европейская часть и Кавказ*, Госучпедиздат, Москва 1948; Н.А. Гвоздецкий, *Физико-географическое районирование СССР (характеристика региональных единиц)*, Издательство Московского университета, Москва 1968; *Карта физико-географического районирования СССР. Масштаб: 1:24000000*, [w:] *Атлас СССР. Карты природы. Физико-географическое районирование*, Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР, Москва 1983.

32 W literaturze przedmiotu Góry Krymskie charakteryzowane są jako wypiętrzenie, silnie rozczłonkowane przez ruchy tektoniczne, takie jak pęknięcia, uskoki i nasunięcia oraz przez erozję rzeczną. Zob. В.Г. Ена, *Физико-географическое районирование Крымского полуострова*, „Вестник Московского университета” 1960, № 2, s. 33–43.

33 P. Hałat, *Piętrowość środowiska przyrodniczego Gór Krymskich*, [w:] G. Micek, T. Padło (red.), *Przestrzeń w badaniach i wędrówkach studentów geografii*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004, s. 49.

34 *Ibidem*.

35 Główne pasmo krymskie od strony północnej obejmuje łuk pogórza, zbudowanego z utworów kredowych i trzeciorzędowych, takich jak margle, iły, wapienie i piaskowce. Na zboczach głównego pasma krymskiego występują często obrywy i osypiska, w wyniku rozpadu których tworzą się często olbrzymie rumowiska, składające się z wapiennych głazów. W wielu miejscach Gór Krymskich (szczególnie wzdłuż strefy brzegowej) oraz w północnej części głównego pasma krymskiego występują skały pochodzenia wulkanicznego, takie jak diabazy, porfiry, porfiryty, dioryty i keratofiry.

36 Powierzchnię jają tworzy trawiasty kobierzec, na którym rośnie typowa flora stepowa (ostnica), zmieszana z alpejską (wysokogórską). Więcej zob. w: Н.Н. Павлова, *Схема ландшафтного районирования степного Крыма*, „Вестник Ленинградского университета” 1960, № 6, s. 200 i nast.; Н.Н. Дзенс-Литовская, *Природные географические ландшафты степного Крыма*, „Вестник Ленинградского университета” 1951, № 2, s. 28–47.

Góry Krymskie znajdują się na brzegu wielkiego zapadliska zalanego przez Morze Czarne. Co pewien czas zachodzą na tym obszarze nieznaczne przesunięcia skorupy ziemskiej, wskutek czego na Krymie zdarzają się trzęsienia ziemi³⁷.

Góry Krymskie cechują się ogromnym zróżnicowaniem krajobrazów. W związku z tym obszar ten dzielony jest na cztery główne strefy krajobrazowe³⁸:

- południowego wybrzeża Krymu (południowe zbocza pasma głównego),
- odsłoniętych kamienistych płaskowyżów jajłowych,
- północnego zbocza głównego pasma,
- pogórza.

Południowe wybrzeże Krymu stanowi wąski pas położony między górami a morzem. Na wschodzie tego obszaru wznosi się stary, wygasły wulkan Kara Dag (zob. ilustracja 1.3).

Ilustracja 1.3. Masyw Kara-Dag

Źródło: Крым – медиа портал, http://crimea-media.ru/Kara_Dag.html (dostęp: 25.08.2023).

- 37 Problematyka ta została szczegółowo opisana w następujących pracach: А.А. Никонов, *Сейсмический потенциал Крымского региона: Сравнение региональных карт и параметров выявленных событий*, „Физика Земли” 2000, № 7, s. 53–62; А.Н. Овсяченко, А.М. Корженков, А.С. Ларьков, А.В. Мараханов, Е.А. Рогожин, *Новые сведения об очагах сильных землетрясений в районе Керченского полуострова*, „Доклады АН” 2017, т. 472, № 1, s. 89–92; Н.И. Винокуров, А.М. Корженков, М.В. Родкин, *К оценке сейсмической опасности района Керченского пролива по данным археосейсмологии*, „Вопросы инженерной сейсмологии” 2015, т. 42, № 2, s. 51–66; Б.Г. Пустовитенко, В.Е. Кульчицкий, А.В. Горячун, *Землетрясения Крымско-Черноморского региона*, Наукова думка, Киев 1989; А.Н. Овсяченко, С.В. Шварев, А.С. Ларьков, А.В. Мараханов, *Следы сильных землетрясений Керченско-Таманского региона по геологическим данным*, „Вопросы инженерной сейсмологии” 2015, т. 42, № 3, s. 33–54.
- 38 Рог. Л.А. Багрова, В.А. Боков, Н.В. Багров, *География Крыма*, Лыбидь, Киев 2001; В.Г. Ена, *Физико-географическое районирование Крымского полуострова*, „Вестник Московского университета” 1960, № 2, s. 16–20.

Obszar ten, osłonięty od północy górami, należy do ciepłego obszaru śródziemnomorskiego. Zima jest tu łagodna, z rzadko występującymi opadami w postaci szybko topniejącego śniegu, zaś lato – suche i gorące. Na obszarze tym występuje roślinność podzwrotnikowa, a także niektóre wiecznie zielone drzewa i krzewy, takie jak jałowiec drzewiasty, bluszcz czy chruścina jagodna. Wysokie, skaliste południowe wybrzeże Krymu zajmują ogrody i winnice.

Strefa południowego wybrzeża Krymu znacząco różni się w swej części zachodniej, środkowej i wschodniej. Najcieplejszym klimatem cechuje się część zachodnia tej strefy, gdzie występuje różnorodność przedstawicieli przyrody śródziemnomorskiej. Ta część wybrzeża odgradzona jest długą ścianą urwistych zboczy stanowiących naturalną barierę przed północnymi chłodnymi wiatrami³⁹. W środkowej części strefy południowego wybrzeża Krymu rozciągają się odrębne masywy oddzielone od siebie licznymi obniżeniami. Klimat panujący w tej części strefy ma cechy przejściowe pomiędzy klimatem zachodniej a wschodniej części południowego wybrzeża. Natomiast część wschodnia jest znacznie obniżona, cechuje się klimatem kontynentalnym, bardzo suchym. Warunki glebowe i klimatyczne spowodowały wykształcenie się na tym obszarze roślinności mającej charakter kserofitowy⁴⁰.

Strefa odsłoniętych kamienistych płaskowyżów jajłowych cechuje się występowaniem szerokich zrównanych powierzchni, którym towarzyszą różnorodne zapadliska krasowe. Na obszarze tym znajduje się wiele podziemnych jaskiń tworzących w niektórych miejscach sieć wąskich kanałów, rozszerzających się w groty, w których znajdują się stalaktyty i stalagmity. Do najbardziej znanych należą jaskinie znajdujące się w masywie Czatyrdag (Snuk-Koba, Bańbasz-Koba) oraz jaskinie Karabi Jajły (Buzułucka, Tuaska)⁴¹.

Strefa północnego zbocza głównego pasma Krymu jest bardzo urozmaicona pod względem budowy geologicznej, rzeźby i wysokości⁴². Strefa ta cechuje się dużą wilgotnością oraz obfitością źródeł mających niekiedy charakter podziemnych rzek. W strefie tej biorą początek wszystkie główne rzeki Krymu – Sałgir, Kacza, Czornaja, Alma, Belbek, Indoł i Bijuk-Karasu. Źródła rzek znajdują się zasadniczo na północnych zboczach głównego pasma, co związane jest z nachyleniem terenu w tym właśnie kierunku⁴³.

39 Por. В.Г. Ена, И.Т. Твердохлебов, С.П. Шаншырь, Ал.В. Ена, *Южный берег Крыма. Путеводитель. Очерки природы, истории, хозяйства. Туристские и экскурсионные маршруты по Западному и Восточному Южнобережью*, Бизнес-Информ, Симферополь 1996.

40 Więcej zob. w: Н.И. Рубцов, *Растительный мир Крыма: Научно-популярный очерк*, Таврия, Симферополь 1978; Н.И. Рубцов, А.В. Махаева, М.С. Шалыт, И.Н. Котова, *Растительный мир*, Серия „Природа Крыма”, Издательство Крым, Симферополь 1964.

41 Więcej zob. w: А.Н. Олиферов, *Яйла: география, лес, вода*, Бизнес-Информ, Симферополь 2011.

42 Por. В.Ф. Пчелинцев, *Образование Крымских гор*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1962.

43 Por. Ю.И. Шутов, *Воды Крыма*, Таврия, Симферополь 1979; А.Н. Олиферов, Б.М. Гольдин, *Реки и озера*, Серия „Природа Крыма”, Издательство Крым, Симферополь 1964.

Najbardziej urozmaiconą rzeźbę posiada górna strefa północnego zbocza. Niezwykłą atrakcją turystyczną są wysokie skaliste kamienne masywy, zaś obowiązkowym punktem wypraw w tych okolicach jest wspomniany wcześniej Wielki Kanion – skalisty wąwóz, niezwykle ze względu na wysokie i strome ściany. Jest to jeden z ważniejszych rezerwatów przyrody na Krymie. Natomiast dolna podstrefa północnego zbocza ma zgoła odmienny charakter. Cechuje się ona łagodnymi zboczami i gęstą siecią rozgałęzionych dolin rzecznych.

Od strony północnej główne pasmo krymskie jest obramowane strefą pogórza, która składa się z niewysokich grzbietów górskich. Znajdują się na niej pola uprawne, plantacje i sady, a także wiele skupisk ludzkich.

Główne pasmo krymskie osiąga najwyższą wysokość w masywach stołowych Babugan Jajła (szczyt Roman Kosz – 1545 m n.p.m.) (zob. ilustracja 1.4) i Czатыр-Dag (szczyt Eklizi-Burun – 1527 m n.p.m.) (zob. ilustracja 1.5).

Ilustracja 1.4. Góra Roman Kosz – najwyższy szczyt Krymu

Źródło: Онлайн путеводитель „Просторы Крыма”, <https://prostorikrimea.ru/o/gora-roman-kosh-135> (dostęp: 24.08.2023).

Główne pasmo krymskie cechuje się zróżnicowaną budową i ukształtowaniem powierzchni. Zbudowane jest ono z utworów mezozoicznych. W okresie jurajskim obszar ten podlegał wielokrotnemu fałdowaniu. Ten mezozoiczny sfałdowany łańcuch górski w następnych okresach geologicznych został zniszczony i zrównany przez erozję. Następnie obszar ten podlegał spękaniami, a znaczne jego fragmenty uległy obniżeniu przy równoczesnym wypiętrzeniu innych.

W środkowej części głównego pasma krymskiego znajdują się trzy potężne masywy stołowe: Czатыр-Dag, Demerdzi oraz Karabi-Jajła. Te trzy odrębne masywy oddzielone są od siebie obniżeniem stanowiącym wielką atrakcję turystyczną⁴⁴.

⁴⁴ Więcej zob. w: O.M. Пахомова, *Оценка ландшафтногеоморфологических условий горного Крыма для целей рекреации и туризма*, [w:] *Проблемы и перспективы развития туризма*

Ilustracja 1.5. Szczyt Eklizi-Burun

Źródło: Все достопримечательности Крыма, <https://of-crimea.ru> (dostęp: 24.08.2023).

Masyw Czatyry-Dag ciągnie się w kierunku południkowym, obniżając się ku północy. Również w tym kierunku rozciąga się drugi z potężnych masywów głównego pasma krymskiego – Demerdzi (1237 m n.p.m.). Posiada on zbocza silnie pocięte przez erozję.

Karabi-Jajła z najwyższym szczytem Taj-Koba (1259 m n.p.m.) jest najszerszym ze wszystkich masywów głównego pasma krymskiego. Południowa część tego masywu, opadająca ku południowemu wybrzeżu, jest obramowana malowniczymi zrębami skalnymi.

Na południowy zachód od masywu Czatyry-Dag główne pasmo krymskie tworzy długi łańcuch masywów stołowych. Tutaj też znajduje się wzmiankowany już masyw Babugan-Jajła. Na obszarze tym znajduje się kilka szczytów, takich jak Temir-Kapu (1540 m n.p.m., Jajła Nikicka), Awinda (1470 m n.p.m., znajdująca się także w Jajle Nikickiej), Łapata (106 m n.p.m., Jajła Jajtajska), Bedenekyr (1320 m n.p.m., jajła Aj-Petri).

Główne pasmo krymskie w okolicach niewysokiego (nieco ponad 550 m n.p.m.) przylądka Aja opada ku morzu wielkimi pionowymi urwiskami.

Wschodnia część głównego pasma krymskiego składa się z licznych niewysokich grzbietów i gór, nieprzekraczających 800 m n.p.m. Ta część głównego pasma jest odmienna od jej pozostałych części ze względu na to, że kształtowały ją inne czynniki tektoniczne i litologiczne.

Wschodnia część Gór Krymskich zbudowana jest głównie z grubych warstw wapieni górnourajskich (środkowa i górna kreda). Oprócz tego znajdują się tu piaskowce, zlepieńce i łupki.

Południowe zbocze głównego pasma krymskiego tworzy strefę południowego wybrzeża Krymu. Strefa ta ciągnie się od przylądka Aja na zachodzie do masywu góry Kara-Dag na wschodzie. Obszar ten posiada charakter wybitnie śródziemnomorski.

Południowe wybrzeże Krymu różni się znacząco w swych trzech zasadniczych częściach – zachodniej, środkowej i wschodniej.

Zachodnia część ciągnie się od przylądka Aja do okolic Ałuszy. Cechuje się ona zróżnicowaną rzeźbą terenu i budową geologiczną. Obszar ten tworzy malownicze krajobrazy, w którym występują zarówno potężne wyniesione wapienne zbocza, jak i te o charakterze łagodnym, zbudowane z łupków.

Cechą charakterystyczną rzeźby terenu wybrzeża południowego jest występowanie licznych lakkolitów⁴⁵. Jednym z nich jest potężny diatorytowy lakkolit Aju-Dag (Góra Niedźwiedź), ograniczający od wschodu Zatokę Gurzufską. Bardzo dużo lakkolitów znajduje się między Gurzufem a Ałuszą (np. góra Kastel w pobliżu Ałuszy).

Charakterystyczną cechą omawianego obszaru jest występowanie odsłoniętych utworów wulkanicznych – głównie diabazów i keratofirów (np. w okolicach Ałupki).

Łańcuch masywów stołowych opada ku południowemu wybrzeżu wysokimi, stromymi urwiskami zbudowanymi z jasnoszarych i czerwonych wapieni, co nadaje wyjątkowy charakter tej strefie krajobrazowej. Olbrzymie urwiska, których wysokość dochodzi do kilkuset metrów, chronią wybrzeże przed zimnymi wiatrami wiejącymi z północy.

Odmienny charakter nosi wschodnia część południowego wybrzeża Krymu. Na obszarze tym wznosi się wspomniany już masyw Kara-Dag, będący jurajskim wulkanem zniszczonym w wyniku spękań i erozji. Masyw Kara-Dag składa się z kopulastego wierzchołka, osiągającego wysokość 574 m n.p.m., i trzech grzbietów – Karagacz, Chopa-Tepe i Magnitnyj.

Na północ od Gór Krymskich rozciągają się równiny środkowej i północnej części Półwyspu Krymskiego. Obszar ten związany jest z młodymi ruchami tektonicznymi. Te malownicze rejony Krymu zajęte są przez stepy i tereny rolnicze.

Stepowa część Krymu stanowi równinę, lekko wznoszącą się w kierunku południowym i prawie całkowicie pozbawioną wody. Jedynie wzdłuż niskiego wybrzeża występują słone jeziora.

Tworzący północno-zachodnią część Krymu Półwysep Tarchankucki na zachodzie wchodzi głęboko w morze, opadając ku niemu stromym urwiskiem. Tworzący ten półwysep wał obniża się stopniowo ku wschodowi i północy. Na północy i południu tego półwyspu zalegają grube warstwy ilów pochodzące z pliocenu i czwartorzędu.

45 Lakkolity i inne formy geologiczne występują w obrębie magmatyków. Mogą one posiadać charakter monolityczny, jak i wieloskładnikowy. Zob. J. Tokarski, *Zagadnienie naturalnej klasyfikacji gleb*, „Roczniki Gleboznawcze” 1954, t. 3, s. 58.

Dla obszaru tego charakterystyczne jest występowanie nizin (Azowskiej, leżącej na wschodzie, i Almijskiej, położonej na zachodzie), licznych zatok oraz słonych jezior.

Półwysp Kerczeński położony jest we wschodniej części Krymu. Leży między Morzem Czarnym a Morzem Azowskim. Od Półwyspu Tamańskiego, zaliczającego się już do Kaukazu, oddziela go Cieśnina Kerczeńska. Półwysp Kerczeński połączony jest z Półwyspem Krymskim przesmykiem graniczącym od południa z Zatoką Teodozyjską.

Półwysp Kerczeński różni się od pozostałych obszarów Krymu zarówno bogactwem zalegających na jego obszarze surowców mineralnych, jak i budową geologiczną. Jest on zbudowany przede wszystkim z trzeciorzędowych morskich skał osadowych, przy czym dominują na tym obszarze pokłady oligoceńskie i miocenijskie.

Na Półwyspie Kerczeńskim znajdują się bogate złoża rud żelaza. Zalegają one na wschodnich krańcach tego półwyspu. Cechuje je duża domieszka manganu i fosforu. Eksploatacja rud żelaza na Półwyspie Kerczeńskim została zapoczątkowana pod koniec XIX w., jednakże wydobywanie na dużą skalę rozpoczęło się dopiero po uruchomieniu zakładów przemysłu metalurgicznego.

Przeprowadzone badania geologiczne dowiodły także występowanie na Półwyspie Kerczeńskim złóż ropy naftowej i gazu ziemnego. Ze złożami tymi związane są wulkany błotne⁴⁶. Ropa naftowa występuje w pokładach łupków miocenijskich i oligoceńskich⁴⁷. Na Półwyspie Kerczeńskim znajdują się prócz tego niewielkie pokłady siarki rodzimej oraz złoża asfaltu⁴⁸.

Dużym bogactwem Półwyspu Kerczeńskiego są sole mineralne znajdujące się w licznych słonych jeziorach. Z jezior tych wydobywane są: sól kuchenna, chlorek manganu, sole potasowe, sól Glauberska, brom oraz szlam leczniczy.

46 Więcej zob. w: Г.И. Гнатенко, В.А. Кутний, П.И. Науменко, Ю.В. Соболевский, Е.Ф. Шнюков, *Грязевые вулканы Керченско-Таманской области. Атлас*, Наукова думка, Киев 1986; В.В. Ершов, Д.Е. Белобородов, *Новые данные о вещественном составе продуктов деятельности грязевых вулканов Керченского полуострова*, „Доклады Российской академии наук” 2016, т. 471, № 1, s. 82–86.

47 Д.Е. Белобородов, Т.Ю. Тверитинова, *Связь нефтегазоносности и грязевого вулканизма в Керченско-Таманской зоне*, [w:] *Инновации в геологии, геофизике, географии – 2018. Материалы 3–ей Международной научно-практической конференции*, Издательство „Перо”, Москва 2018, s. 20–22.

48 Asfalt naturalny stanowi kompozycję substancji organicznych i mineralnych oraz wody. Jego część organiczną tworzy złożona mieszanina węglowodorów, asfaltenów i żywic, którym towarzyszą znaczne ilości siarki, tlenu, azotu, jak również wanadu, niklu i żelaza w sieci węglowej. Zob. M. Biłski, *Asfalty naturalne – charakterystyka i zastosowanie*, „Archiwum Instytutu Inżynierii Lądowej” 2018, nr 27, s. 37.

3. Klimat

Choć Półwysep Krymski zajmuje niewielką powierzchnię, jednakże w poszczególnych jego okolicach występują znaczne różnice klimatyczne, wywołane urzeźbieniem i różnymi kierunkami panujących wiatrów⁴⁹.

Na klimat Półwyspu Krymskiego silny wpływ wywierają Góry Krymskie oraz Morze Czarne. Szczególnie silny jest wpływ obszarów górskich na klimat południowego wybrzeża Krymu. Stanowią one bowiem ochronę przed napływem północnych mas powietrza.

Średnie roczne opady atmosferyczne na Półwyspie Krymskim nie są wysokie, a w ostatnich latach systematycznie zmniejszają się. Suchy klimat związany jest z silnym nasłonecznieniem niemalże całego obszaru Półwyspu Krymskiego. Jedynie obszar górski, a zwłaszcza jego część zachodnia, otrzymuje większą ilość opadów. Do najsuchszych rejonów Krymu zaliczyć należy południowo-wschodnią część Półwyspu Tarchankuckiego oraz wschodni odcinek południowego wybrzeża⁵⁰. Według szacunków Federalnej Służby Statystyki Państwowej w styczniu 2020 r. średnia liczba opadów na Krymie wynosiła 37 mm, zaś w lipcu tegoż roku – 52 mm⁵¹.

Przeciętna długość lata na Półwyspie Krymskim waha się od czterech do pięciu miesięcy, przy czym opady – najczęściej krótkotrwałe deszcze – występują stosunkowo rzadko (5–10 dni w ciągu miesiąca)⁵². Średnia temperatura powietrza latem wynosi tu 24°C – o 4,5°C więcej niż średnia letnia temperatura w Rosji (zob. tabela 1.2).

Tabela 1.2. Średnie miesięczne temperatury powietrza na Półwyspie Krymskim w styczniu i lipcu 2020 r. w porównaniu ze średnimi temperaturami w Federacji Rosyjskiej

Wyszczególnienie	Federacja Rosyjska	Półwysep Krymski
Średnia temperatura powietrza w styczniu (°C)		
Rzeczywista	- 1,0	1,6
Odchylenie od normy	9,1	1,9
Średnia temperatura powietrza w lipcu (°C)		
Rzeczywista	19,5	24,0
Odchylenie od normy	1,5	2,2

Źródło: *Российский статистический ежегодник 2021*, Федеральная служба государственной статистики, Москва 2021, s. 76.

49 Пор. Е.И. Ергина, В.О. Жук, *Пространственно-временная изменчивость климата зимних сезонов в Крыму*, „Ученые записки КФУ им. В.И. Вернадского” 2018, т. 4 (70), № 1, s. 104–121; В.О. Жук, *Оценка потенциальной гидрометеорологической устойчивости ландшафтов Крыма*, „Вестник Воронежского государственного университета” 2019, № 2, s. 47–52; А.А. Никонов, *Цунами на берегах Черного и Азовского морей*, „Физика земли” 1997, № 1, s. 86–96.

50 Пор. И.П. Ведь, *Климатический атлас Крыма*, Таврия-Плюс, Симферополь 2000.

51 *Российский статистический ежегодник 2021*, s. 78.

52 V. Arkadiev, E. Yazykova, *op. cit.*, s. 73.

Średnioroczna liczba godzin promieniowania słonecznego na Krymie przewyższa 2 tys., zaś na powierzchni masywów stołowych waha się od 2,4 tys. do 2,5 tys. godzin⁵³.

Morze Czarne jest silnym regulatorem cieplnym – w okresie jesienno-zimowym długo przechowuje rezerwy letniego ciepła, zaś na wiosnę odgrywa ważną rolę w chłodzeniu powietrza Półwyspu Krymskiego⁵⁴. Morze to, niezamarzające w zimie, wpływa łagodząco na klimat Półwyspu Krymskiego, co szczególnie widać w jego części południowo-zachodniej. Tu też najsilniej daje się odczuć wpływ wilgotnych i ciepłych wiatrów zachodnich i południowo-zachodnich⁵⁵.

Zachodnia część Półwyspu Krymskiego, dzięki oddziaływaniu wiatrów zachodnich, wiejących od strony Morza Czarnego, cechuje się klimatem umiarkowanym typu nadmorskiego. W pozostałych częściach półwyspu występuje klimat wybitnie kontynentalny⁵⁶.

Centralna część Półwyspu Krymskiego, wskutek bariery orograficznej Gór Krymskich, wykazuje cechy klimatu kontynentalnego, natomiast wybrzeże południowe Krymu cechuje klimat charakterystyczny dla północnej części strefy podzwrotnikowej⁵⁷.

W okresie od listopada do marca na Półwyspie Krymskim występuje średnio 90 dni z wiatrem o sile 20–28 m/s, co stanowi przesłankę do podejmowania inwestycji w energetykę wiatrową na tym obszarze⁵⁸.

4. Gleby, flora i fauna

Ze względu na ogromną różnorodność rzeźby i klimatu oraz złożoną budowę geologiczną gleby Krymu charakteryzują się znacznym zróżnicowaniem lokalnym⁵⁹. W północnej części Półwyspu Krymskiego, a także na położonym w jego

53 *Ibidem*, s. 72.

54 *Ibidem*.

55 Więcej zob. w: P.B. Горбунов, Т.Ю. Горбунова, А.В. Дрыгваль, В.А. Табунщик, *Изменение температуры воздуха в Крыму*, „Социально-экологические технологии” 2020, т. 10, № 3, s. 370–383.

56 Por. O.B. Парубец, *Анализ климатических рядов Крымского полуострова*, „Экосистемы Крыма, их оптимизация и охрана” 2009, Вып. 1 (20), s. 154–164.

57 P. Jurczak, M. Kaczmarczyk, A.M. Trzaskalik, *Rekonstrukcja klimatu Gór Krymskich na podstawie szerokości przyrostów sosny krymskiej*, [w:] R. Machowski, M.A. Rzętała (red.), *Z badań nad wpływem antropopresji na środowisko*, Wydział Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego, Sosnowiec 2010, s. 23.

58 А.С. Ванюшкин, Б.А. Дадашев, *Экономическая эффективность конфигурации системы альтернативной энергетики в Крыму*, „Экономика. Информатика” 2020, № 1, s. 69.

59 Por. Н.А. Драган, *Почвенные ресурсы Крыма*, Доля, Симферополь 2004; Н.Н. Дзенс-Литовская, *Почвы и растительность степного Крыма*, Наука, Ленинград 1970; М.А. Кочкин, *Почвы, леса и климат горного Крыма и пути их рационального использования*, Колос, Москва 1967.

północno-zachodniej części Półwyspie Tarchankuckim zalegają gleby kasztanowe. W nizinym pasie pobrzeża Siwaszu znajdują się sołonce i sołonzaki.

Wraz z posuwaniem się na południe obserwowana jest zmiana gleb, będąca skutkiem zwiększenia wysokości terenu oraz wilgotności klimatu. W środkowej części Półwyspu Krymskiego gleby kasztanowe przechodzą w czarnoziemy. Pas tych urodzajnych gleb rozciąga się wzdłuż północnej krawędzi pogórza oraz częściowo na Półwyspie Kerczeńskim.

Na zboczach głównego pasma Gór Krymskich znajdują się leśne gleby brunatne, natomiast na masywach jałowych w górnej strefie – gleby górskie łąkowe.

Na Półwyspie Krymskim wskutek suchego klimatu szeroko rozpowszechniły się wspomniane gleby kasztanowe, charakterystyczne na wybrzeżu południowym. Są one zazwyczaj glebami żwirowymi, częściowo nasyconymi solą. Natomiast gleby kasztanowe, zalegające na obszarze Półwyspu Kerczeńskiego, stanowią głównie ciężkie ily, często zasolone.

Z punktu widzenia upraw rolnych do najcenniejszych gleb Półwyspu Krymskiego zaliczyć należy czarnoziemy znajdujące się w pasie pogórzy oraz w części południowej równiny stepowej. Do cennych gleb z rolniczego punktu widzenia zaliczyć należy także gleby czerwone i brunatne, umiejscowione na południowym wybrzeżu Krymu. Na glebach tych rozpowszechniona jest uprawa winorośli, tytoniu oraz owoców cytrusowych.

Przeciętna lesistość Gór Krymskich wynosi 10,4%⁶⁰. W lasach Półwyspu Krymskiego dominuje dąb szypułkowy stanowiący 56% krymskiego drzewostanu⁶¹. Gatunkami zajmującymi znaczne obszary Krymu są także sosna krymska (18%), buk zwyczajny (14%) oraz grab zwyczajny (6%)⁶².

Roślinność Krymu cechuje się ogromnym bogactwem gatunków⁶³. Szczególnie bogata jest flora krymska na wybrzeżu południowym, na którym zachowała się – w ograniczonej jednak ilości – dawna flora śródziemnomorska⁶⁴. Znacznie uboższe pod względem różnorodności roślin są równiny północnego Krymu oraz Półwysp Kerczeński, na których dominuje flora stepowa.

Stepy północnego i wschodniego Krymu stopniowo zamieniane były na pola uprawne. Mają one wiele cech wspólnych ze stepami Ukrainy, jednakże charakterystyczne dla stepów krymskich jest występowanie gatunków endemicznych.

Występowanie roślinności stepowej na równinach Półwyspu Krymskiego warunkowane jest takimi czynnikami, jak pokrywa glebowa, wysokość terenu, klimat oraz typ rzeźby. W najniższej, północno-wschodniej części Krymu, przylegającej do

60 S. Boiko, *Specyfika leśnictwa rejonów Ukrainy*, „Leśne Prace Badawcze” 2012, vol. 73, nr 1, s. 80.

61 *Ibidem*.

62 *Ibidem*.

63 Por. E.V. Вульф, *Флора Крыма*, Колос, Москва 1966; Я.П. Дидух, *Растительный покров горного Крыма (структура, динамика, эволюция и охрана)*, Наукова думка, Киев 1992.

64 Por. В.Н. Голубев, В.М. Косых, *Методические указания по изучению редких и исчезающих растений флоры Крыма*, ГНБС, Ялта 1980.

Siwasza, znajdują się sołonce i sołonzaki. Na obszarach tych dominują suche stepy ostnicowo-bylicowe i bylicowe przechodzące w półpustynie bylicowo-solankowe. Rośliną charakterystyczną dla tego terytorium jest bylica (*Artemisia taurica*).

W ostatnim półwieczu na glebach kasztanowych i czarnoziemach rozciągał się step ostnicowo-kwiecisty, jednakże ze względu na wysoką przydatność rolniczą tych gleb obecnie jest on już niemalże całkowicie zamieniony na pola uprawne. Natomiast bogactwo roślinności stepowej można odnaleźć na Półwyspie Kerczeńskim i Półwyspie Tarchankuckim. Półwysep Kerczeński pokryty jest bowiem stepem ostnicowym, ostnicowo-bylicowym i kwiecisto-trawiastym.

Obszar Gór Krymskich zajęty jest w dużej części lasami, choć zasadniczo mają one postać zarośli składających się głównie z niskopiennego dębu oraz grabu. W zaroślach dębowych znajdują się także takie gatunki drzew liściastych, jak klon, wiąz czy leszczyna. W zachodniej części pogórza spotykane są lasy dębowe i sosnowe, z charakterystyczną dla tego obszaru sosną krymską.

W Górach Krymskich wyraźnie wydzielają się pionowe strefy roślinne⁶⁵. Najniższa z nich cechuje się występowaniem lasów liściastych z przewagą dębu, a także takich drzew, jak klon, grab, jesion i lipa. Wyższą partią zajmują lasy bukowe, które rosną przede wszystkim na północnych zboczach Gór Krymskich. W strefie najwyższej występuje sosna (zwykła typu kaukaskiego oraz krymska) z domieszką lasów bukowych.

Pierwotna flora śródziemnomorska najlepiej zachowała się w najniższej strefie, do czego przyczyniła się zarówno osłona gór, jak i łagodny klimat⁶⁶. Na obszarze tym dominują zarośla oraz niskopiennne kserofitowe lasy jałowcowo-dębowe. Rosną tu też takie gatunki drzew liściastych, jak jesion i wiąz, a także niektóre gatunki o wiecznie zielonych liściach, takie jak chruścina jagodna, czystak czy myszopłoch.

Charakterystyczną cechą flory Krymu są zarośla krzewiaste typu sziblaka. Należą do nich przede wszystkim zarośla poliurusa, tworzące gęste i kolczaste gęstwina. W skład krymskiego sziblaka wchodzi też krzewiaste odmiany dębu, grabu, sumaka i jałowca. Natomiast dla południowego wybrzeża Krymu, a właściwie dla całych Gór Krymskich, charakterystyczne są zespoły roślin typu frygana⁶⁷.

65 Пор. Я.П. Дидух, *Растительный покров горного Крыма*, Наукова думка, Киев 1992; М.А. Бондаренко, В.А. Михайлов, *Геоморфологические факторы формирования высотной поясности растительного покрова юговосточного склона Бабуган-яйлы (Крымский полуостров)*, „Современные научные исследования и инновации” 2016, № 7 (63), s. 295–301.

66 В.И. Терехова, *Крымское предгорье (общая характеристика природы)*, „Известия Крымского педагогического института им. М. В. Фрунзе” 1959, т. XXXIV, s. 47–63.

67 Frygana to zespół roślin kserofitowych, w skład którego wchodzi rośliny zielne i półkrzewy, charakterystyczne dla suchych, odsłoniętych i kamiennych zboczy. Często frygana przeplatana jest zaroślami typu sziblaka. Większość gatunków wchodzących w skład frygany krymskiej jest związana z obszarem śródziemnomorskim. Zaliczyć do nich należy przede wszystkim takie gatunki, jak wilczomlec, kapar, rumianica, szałwia, a także południowe gatunki bławatków i te gatunki zmiojców, które są typowe dla obszaru śródziemnomorskiego. Więcej zob. w: Я.П. Дидух, *Опыт классификации ксерофильной полукустарничковой и травянистой растительности*

Fauna Półwyspu Krymskiego, a w szczególności Gór Krymskich, ma wiele oryginalnych cech ze względu na występowanie na tym obszarze wielu gatunków – typowych dla krajów południowych z obszaru śródziemnomorskiego⁶⁸. Zwierzęta Gór Krymskich wykazują ścisłe związki genetyczne szczególnie z obszarami Azji Mniejszej, Kaukazu i Półwyspu Bałkańskiego⁶⁹. Do najbardziej charakterystycznych przedstawicieli fauny Krymu zaliczyć należy jelenia krymskiego, gekona krymskiego czy skorpionia krymskiego.

Ze względu na różnorodność warunków Półwyspu Krymskiego w literaturze przedmiotu zaproponowano podział na kilka typowych zespołów, które tworzy świat zwierząt bytujących na Krymie⁷⁰. Wyróżniono faunę następujących krain analizowanego półwyspu: wybrzeża południowego Krymu, jaja, lasu górskiego, pogórza oraz faunę stepową (zob. tabela 1.3).

Tabela 1.3. Zespoły tworzone przez świat zwierzęcy Krymu

Wyszczególnienie	Ważniejsze gatunki
1	2
Fauna wybrzeża południowego Krymu	<ul style="list-style-type: none"> – liczne gatunki południowe, reprezentowane przez zwierzęta niższe – jaszczurki (w tym endemiczny gatunek gekona) – bogactwo ptactwa (jerzyk, dzwonec górski, piegża, kos, zięba, srokacz) – różnorodne ssaki (lis, kuna, borsuk, nietoperz) – bogata fauna bezkręgowców typu południowego – węże
Fauna jaja	<ul style="list-style-type: none"> – liczne ptaki drapieżne (różne gatunki orłów, sokoły) – różnorodność ptactwa (drozdy, czekany, konopiczki i inne)

Горного Крыма, „Ботанический журнал” 1983, т. 68, № 11, s. 1456–1466; Л.П. Вахрушева, Н.В. Воробьева, *Цветной атлас растений Крыма*, Бизнес-Информ, Симферополь 2010.

68 Więcej zob. w: А.И. Дулицкий, *Биоразнообразие Крыма. Млекопитающие: история, состояние, охрана, перспективы*, СОНАТ, Симферополь 2001; А.И. Дулицкий, *Животный мир Крыма*, [w:] А.И. Дулицкий, *Атлас туриста: Крым*, ГУГК, Москва 1985.

69 Więcej zob. w: М.М. Бескаравайный, *Птицы Крымского полуострова*, Бизнес-Информ, Симферополь 2012; А.И. Дулицкий, *Млекопитающие Крыма*, Крымучпедгиз, Симферополь 2001.

70 Рог. А.А. Лисовский, Б.И. Штефель, А.П. Савельев, О.А. Ермаков, Ю.А. Козлов, В.В. Стахеев, Д.Г. Смирнов, Д.М. Глазов, *Млекопитающие России: список видов и прикладные аспекты*, [w:] *Сборник трудов Зоологического музея МГУ*, Товарищество научных изданий КМК, Москва 2019; Ю.В. Костин, А.И. Дулицкий, *Птицы и звери Крыма*, Таврия, Симферополь 1978; А.Н. Сунгуров, *Птицы*, Издательство Крым, Симферополь 1966; А.В. Паршинцев, *Энциклопедия лесника. Млекопитающие горного Крыма*, Бизнес-информ, Симферополь 2014.

Tabela 1.3 (cd.)

1	2
Fauna lasu górskiego	<ul style="list-style-type: none"> – liczne gatunki zwierząt (lis, kuna, sarna, nornica, nietoperz, mysz) – różnorodne gatunki ptaków (kos, sikora, dzięcioł, sójka, piegża, dziki gołąb) – ptaki drapieżne (orzeł, sokół)
Fauna pogórza	<ul style="list-style-type: none"> – różnorodne ssaki (taska, jeleń, kuna) – liczne ptaki (szpaki, kawki, gawrony, sroki, słowiki, ogrodniki)
Fauna stepowa	<ul style="list-style-type: none"> – ssaki typowe dla stepów europejskiej części Rosji (zając, lis, jeź, suseł, skoczek) – ptaki (skowronek, drop, kraska, dudek i inne) – liczne gady (jaszczurki, zmijsy, węże)

Źródło: opracowanie własne na podstawie A.A. Лисовский, Б.И. Штефель, А.П. Савельев, О.А. Ермаков, Ю.А. Козлов, В.В. Стахеев, Д.Г. Смирнов, Д.М. Глазов, *Млекопитающие России: список видов и прикладные аспекты*, [w:] *Сборник трудов Зоологического музея МГУ, Товарищество научных изданий КМК, Москва 2019*; Ю.В. Костин, А.И. Дулицкий, *Птицы и звери Крыма, Таврия, Симферополь 1978*; А.Н. Сунгуров, *Птицы, Издательство Крым, Симферополь 1966*; А.В. Паршинцев, *Энциклопедия лесника. Млекопитающие горного Крыма, Бизнес-информ, Симферополь 2014*.

Badania nad fauną i florą Krymu zostały podjęte już pod koniec XVIII w., kiedy to obszar Półwyspu Krymskiego wszedł w skład Imperium Rosyjskiego. Pierwsze informacje o florze Krymu pojawiły się w 1785 r. w pracy K.I. Gablitz⁷¹, który zapoczątkował badania nad światem roślinnym tego terytorium⁷². Natomiast szeroko zakrojone studia badawcze nad florą Krymu podjęte zostały przez P.S. Pallas – przyrodnika i podróżnika niemieckiego w służbie rosyjskiej⁷³. Przyjechał on do Rosji w 1767 r. na zaproszenie rządu Katarzyny II. Zostało mu powierzone kierowanie pracami mającymi na celu odkrywanie nowych obszarów Syberii. Następnie – w latach 1793–1794 – badał on południowe stepy Rosji, sąsiadujące z Morzem Kaspijskim, a w kolejnym okresie sąsiadujący z Krymem Półwysep Tamański i jego wulkany błotne.

71 В.Г. Ена, *220 лет исследований флоры Крыма*, „Черноморський ботанічний журнал” 2005, № 1, s. 39.

72 В.Г. Ена, А.Л.В. Ена, А.Н.В. Ена, *Первая монография о природе Тавриды. К 125-летию выхода в свет книги К.И. Габлица*, т. 2, Крымский Архив, Симферополь 2001, s. 202–210.

73 В.Г. Ена, *220 лет исследований флоры Крыма*, s. 39.

Rozdział 2

Krym – dzieje najstarsze

1. Człowiek mustierski na Krymie i prace archeologiczne

Najstarsze ślady bytowania człowieka na Krymie pochodzą z okresu mustierskiego. Rozkwit kultury mustierskiej¹ to okres istnienia neandertalczyka², z którego na przełomie środkowego i górnego paleolitu ukształtował się człowiek współczesny³.

- 1 Nazwa tej kultury pochodzi od jaskini Moustier we Francji, znajdującej się na brzegu rzeki Vézère, gdzie odnaleziono zostało stanowisko neandertalczyków – ludzi wyżej rozwiniętych i posiadających wyższy poziom techniki aniżeli człowiek pochodzący z początku starszego paleolitu. Jak podaje W. Szafranski, w okresie kultury mustierskiej pojawiło się bogactwo narzędzi krzemienych, zróżnicowanych co do funkcji, takich jak tłuki, ostrza, noże czy skrobacze. Zob. idem, *W sprawie tzw. „pramonoizmu” w paleolicie*, „Światowit” 1960, nr 23, s. 154. Por. В.П. Алексеев, А.И. Першиц, *История первобытного общества*, Высшая школа, Москва 1990; В.П. Алексеев, *Историческая антропология*, Наука, Москва 1979; Х.А. Амирханов, *Верхний палеолит Прикубанья*, Наука, Москва 1986; Х.А. Амирханов, *Палеолит юга Аравии*, Наука, Москва 1991.
- 2 Neandertalczyk jest najpóźniejszym reprezentantem archaicznego człowieka. Występował on w okresie lodowcowym i jest datowany na ok. 130–28 tys. lat. Zob. K.A. Kaszycka, *Pochodzenie i ewolucja człowieka*, „Kosmos. Problemy Nauk Biologicznych” 2009, t. 58, s. 564. Więcej zob. w: A. Hambücken, *La variabilité géographique des Néandertaliens*, „Anthropologica et Praehistorica” 1997, № 108, s. 109–120; D. Grimaud-Hervé, *L'Évolution de l'encéphale chez Homo erectus et Homo sapiens*, CNRS, Paris 1997; В.В. Бунак, *Ископаемые гоминиды и происхождение человека*, Наука, Москва 1966; В.П. Якимов, В.М. Харитонов, *К проблеме крымских неандертальцев*, Наукова думка, Киев 1979.
- 3 В. Gafurow, *Dzieje i kultura ludów Azji Centralnej*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1978, s. 18. Więcej zob. w: Л.Б. Вишняцкий, *О возможных случаях культурной преемственности между Homo neanderthalensis и Homo sapiens*, „Записки Института истории материальной культуры РАН” 2007, № 2, s. 166–181; В.П. Якимов, *У истоков человечества (основные проблемы антропогенеза)*, Издательство МГУ, Москва 1964; С.В. Дробышевский, *Предшественники. Предки?*, Комкнига, Москва 2006.

Szczątki ludzi z okresu mustierskiego zostały odkryte zarówno w Europie, jak i w Azji oraz w Afryce południowej i na Jawie⁴. Pierwsze znalezisko człowieka mustierskiego z Europy pochodzi z doliny Neandertal w Niemczech⁵. Następnie odkryte zostały szczątki ludzi z tego okresu w Hiszpanii, Belgii, we Francji, Włoszech i w Jugosławii. Na terenie Federacji Rosyjskiej kości ludzi z okresu mustierskiego odnaleziono w jaskini Kiik-Koba na Krymie⁶.

Jak podaje B. Gafurow, na obszarze Azji Centralnej odkryte zostały liczne jaskinie mustierskie i otwarte obozowiska, umiejscowione zarówno na równinach, jak i w górach⁷. Autor ten przytacza takie miejsca badań archeologicznych nad okresem mustierskim, jak Półwysep Krasnowodzki i środkowy Kopet-Dag w Turkmennii, jaskiniowe obozowiska pod Taszkientem i Samarkandą w Uzbekistanie, liczne obozowiska w zachodniej Ferganie, w rejonie Istarawszanu⁸ w dolinach Hisar i Wachszu oraz na terenie Dangary w Tadżykistanie, jak również terytorium północnego Kirgistanu⁹.

Głównym zajęciem człowieka okresu mustierskiego było łowiectwo. Potwierdzają to liczne znaleziska zarówno z terytorium Europy, jak i Azji Centralnej¹⁰.

Okres istnienia człowieka mustierskiego w Europie przypada na czasy maksymalnego zlodowacenia tych obszarów. Dlatego też – jak podkreśla D. Rozmus – zasiedlenie terytoriów Europy i Azji bez opanowania umiejętności rozpalania i podtrzymywania ognia wydaje się po prostu niemożliwe¹¹.

Jak wspomniano wcześniej, na Krymie, w jaskini Kiik-Koba (zob. ilustracja 2.1), odkryte zostały kości ludzi z okresu mustierskiego.

4 Por. Ю.А. Смирнов, *Мустьерские погребения Евразии*, Наука, Москва 1991; J. Lubbock, *L'Homme Préhistorique. Étude d'après les monuments retrouvés dans les différentes parties du monde*, Librairie Germer Baillière, Paris 1876; H. Alimen, *Préhistoire de l'Afrique*, Éditions N. Boubée et Cie, Paris 1955.

5 K.A. Kaszycka, *op. cit.*, s. 559.

6 А.В. Черкасов, *Антропологические останки палеолита в Крыму: к истории и историографии изучения*, „Вестник Томского государственного университета” 2014, № 384, s. 136. Więcej zob. w: А.В. Черкасов, *В поисках предков: открыватели первобытного прошлого Крыма*, [w:] А.В. Черкасов, *Научное издание. Историографические очерки*, ВИЗАВИ, Ялта 2018.

7 B. Gafurow, *op. cit.*, s. 18. Więcej zob. w: Л.Б. Вишняцкий, *Культурная динамика в середине позднего плейстоцена и причины верхнепалеолитической революции*, Издательство СПбГУ, Санкт-Петербург 2008.

8 Do 2001 r. miasto to nosiło nazwę Ura-Tiöbe.

9 B. Gafurow, *op. cit.*, s. 18.

10 Zdaniem А.Р. Окладникова wiek znalezisk okresu mustierskiego z obszarów Azji Centralnej należy określić na 40–50 tys. lat. Zob. А.П. Окладников, *Палеолит и мезолит Средней Азии*, [w:] В.М. Массон (red.), *Средняя Азия в эпоху камня и бронзы*, Наука, Москва-Ленинград 1966, s. 45–46. Więcej zob. w: И.К. Иванова, *Геологический возраст ископаемого человека*, Наука, Москва 1965.

11 D. Rozmus, *Powrót do Laetoli. Z rozważań nad początkami człowieka i prawa*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2020, s. 153.

Ilustracja 2.1. Jaskinia Kiik-Koba na Krymie

Źródło: Пещера Киик-Коба, https://tripmir.com/routes/310/peschera_kiik-koba.html (dostęp: 23.08.2023).

Wspomniano już, że ludzie żyjący w owych czasach mieli niezwykle cenną zdolność umiejętnego rozniecania ognia. Człowiek z okresu mustierskiego wykorzystywał jako miejsce swego bytowania jaskinie, czyniąc z nich wygodne mieszkania, takie jak wspomniana jaskinia Kiik-Koba czy Jaskinia Wilcza. Wykopaliska archeologiczne dowiodły także, iż tworzył on osiedla pod gołym niebem, z których korzystał przez dłuższy bądź krótszy okres¹².

Cennym znaleziskiem, jakie odkryto na Krymie w jaskini Kiik-Koba, są groby pochodzące z tego okresu. Odnalezione zostały dwa szkielety osób dorosłych po- grzebanych obok siebie, a także szczątki kobiety i dziecka. W mogiłach pochodzących z okresu mustierskiego, odkrytych na Krymie, układano zwłoki w podobny sposób – leżą one bowiem w pozycji lekko skulonej, z podkurczonymi nogami¹³.

12 Więcej zob. w: Ф.Н. Лисецкий, О.А. Маринина, Ж.А. Буряк, *Геоархеологические исследования исторических ландшафтов Крыма*, Издательский дом ВГУ, Воронеж 2017; В.П. Толстикова, *Новые материалы к локализации древнейшего теменоса Пантикапея*, [w:] *Боспорский феномен: Греки и варвары на евразийском перекрестке. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2013, s. 18–20.

13 А.П. Окладников, *О значении захоронений неандертальцев для истории первобытной культуры*, „Советская этнография” 1952, № 3, s. 159–180.

Oprócz odkrytych grobów na Krymie odnaleziono liczne narzędzia i ozdoby. Znajdowały się one w nawarstwieniach takich jaskiń krymskich, jak Zamil-Koba, Fatma-Koba, Szan-Koba i Siurień II¹⁴. W jaskiniach tych archeologowie odkryli liczne ostrza krzemienne, młotki, rylce i skrobacze, jak również różnego rodzaju narzędzia kościane. Niezwykle ciekawe ozdoby z zębów rybich odnaleziono zostały zaś w jaskini Zamil-Koba.

W okresie paleolitu zasiedlony był także obszar, na którym położony jest Symferopol. W jaskini Czokurcza¹⁵ (zob. ilustracja 2.2), położonej nieopodal tego miasta, w 1927 r. odkryte zostały liczne ślady bytności człowieka pierwotnego – połupane kości zwierząt oraz proste narzędzia kamienne¹⁶. Jak wykazały przeprowadzone badania archeologiczne, w jaskini tej koczowali pierwotni myśliwi, chroniąc się tu przed dzikimi zwierzętami i niepogodą¹⁷.

Na Krymie prowadzone są do tej pory szeroko zakrojone prace wykopaliskowe. Jednym z takich miejsc jest stanowisko Eltigen Zapadnoje. Znajduje się ono na południowo-wschodnim wybrzeżu Półwyspu Krymskiego. Jest ono położone w pobliżu Nymphaionu – *polis* założonej przez Greków w VI w. p.n.e.¹⁸ Przypuszcza się, że w czasach antycznych teren ten był wykorzystywany w charakterze drogi komunikacyjnej¹⁹. Zlokalizowanie tego stanowiska jest rezultatem prac badawczych prowadzonych w ramach projektu „Archeologiczna mapa Nymphaionu” realizowanego w latach 1993–1997 przez polsko-rosyjsko-ukraiński zespół badawczy²⁰.

Regularne prace archeologiczne na stanowisku Eltigen Zapadnoje rozpoczęły się na przełomie lipca i sierpnia 2013 r. Podczas prowadzonych badań natrafiono

14 Рог. В.Н. Дублянский, *Карстовые пещеры и шахты Горного Крыма*, Недра, Ленинград 1977; С.И. Забнин, *Новооткрытая палеолитическая стоянка в Крыму*, „Известия Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии” 1928, т. II (59), s. 146–158.

15 Н.Л. Эрнст, *Раскопки палеолитической стоянки в Чокурчинском гроте у Симферополя. Информационное сообщение*, „Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии” 1929, т. 3 (60), s. 188–190.

16 С.Н. Забнин, *Новооткрытая палеолитическая стоянка в Крыму*, „Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии” 1928, т. 2, s. 146.

17 Więcej zob. w: Н.Л. Эрнст, *Летопись археологических раскопок и разведок в Крыму за 10 лет (1921–1930)*, „Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии” 1931, т. 4 (61), s. 72–92.

18 I. Głuszek, *Ceramika importowana z Aten znaleziona w Eltigen Zapadnoje na Krymie*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici” 2013, nr 33, s. 69. Więcej zob. w: В.Н. Зинько, *Нимфейский полис*, [w:] *Боспорское царство как историко-культурный феномен. Материалы научной конференции. Декабрь 1998*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 1998, s. 29–33; В.Н. Зинько, *Становление Нимфейского полиса*, [w:] *Боспорский феномен: Греческая культура на периферии античного мира. Материалы международной научной конференции. Декабрь 1999*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 1999, s. 102–104.

19 I. Głuszek, *op. cit.*, s. 69.

20 *Ibidem*.

na materiał archeologiczny pochodzący z Aten²¹. Jak podkreśla I. Głuszek, import ceramiki attyckiej rozpoczął się w miastach położonych na północnym wybrzeżu Morza Czarnego już w VI w. p.n.e., zaś w V w. p.n.e. ceramika attycka rozpowszechniła się w najważniejszych greckich ośrodkach²².

Ilustracja 2.2. Jaskinia Czokurcza, położona nieopodal Symferopola

Źródło: Пещера Чокурча: краткое описание. Стоянки первобытных людей в Крыму, <https://autogear.ru/article/354/264/peschera-chokurcha-opisanie-stoyanki-pervobyitnyih-lyudey-v-kryimu> (link nieaktywny na dzień 2.02.2024).

W 2012 r. na Krymie odkryte zostały dwa skarby miedzianych i brązowych przedmiotów pochodzących ze wczesnego i środkowego okresu epoki brązu – „Bolshoye Sadovoye” i „Kirovskoye”²³.

Skarb „Bolshoye Sadovoye” został odkryty we wsi o tej nazwie, położonej w pobliżu Sewastopola. Składa się on z dwóch sierpów, tulejkowatego ciosła, pięciu

21 *Ibidem*, s. 70.

22 *Ibidem*, s. 71. Więcej zob. w: Н.Ф. Федосеев, *Феномен Боспорского царства*, [w:] *Боспорский феномен: Греческая культура на периферии античного мира. Материалы международной научной конференции. Декабрь 1999*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 1999, s. 80–86.

23 V.I. Kłoczko, *Skarby Bolshoye Sadovoye i Kirovskoye z Krymu w kontekście związków Północnego Nadczarnomorza ze Wschodnim Śródziemnomorzem we wczesnym okresie epoki brązu*, „Gdańskie Studia Archeologiczne” 2014, nr 3, s. 167.

płaskich ciosła, czterech toporów, pięciu sztyletów i noży, pięciu dużych szydeł, jednego małego szydła i grotu oszczepu²⁴. Drugi ze skarbów, znaleziony wiosną 2012 r. w okolicach wsi Kirovskoye, składał się z różnorodnych przedmiotów brązowych. Wydobyto trzy duże noże żniwne, cztery ciosła, tulejkowatą siekierę, tulejkowate ciosła oraz grot włóczni²⁵.

Jak dowodzi V.I. Kłoczko, znalezione skarby „Bolschoye Sadovoye” i „Kirovskoye” potwierdzają hipotezę o istnieniu w epoce brązu morskich szlaków handlowych łączących północne obszary położone nad Morzem Czarnym ze wschodnią częścią obszarów śródziemnomorskich²⁶.

We wrześniu 1995 r. w Nymphaionie przeprowadzono badania powierzchniowe mające na celu stworzenie mapy archeologicznej tego *polis*. Było to jedno z kilku zamierzeń realizowanych w ramach polsko-rosyjsko-ukraińskiego projektu badawczego „Nymphaion – historia i struktura *polis* greckiej” koordynowanego przez prof. A. Wąsowicz z Zakładu Archeologii Antycznej Instytutu Archeologii i Etnologii PAN²⁷.

W wyniku przeprowadzonych badań wydobyto cenny materiał ceramiczny składający się w większości z fragmentów amfor²⁸. Zebrano także takie zabytki przeszłości, jak fragment marmurowego reliefu attyckiego, antyczną stelę antropomorficzną, wapienną głowę z okresu sarmackiego i kamienną babę scytyjską²⁹.

Warto także nadmienić, iż na obszarze Półwyspu Krymskiego znajduje się cud starożytnej sztuki architektonicznej, jakim jest ogromny pas umocnień określany mianem Wału Tiritackiego³⁰. Kwestią sporną jest to, przez kogo umocnienia te zostały zbudowane – czy przez Kimeryjczyków broniących się przed Scytami, czy przez Scytów chroniących się przed powracającymi z wygnania Kimeryjczykami³¹.

Niezwykle ciekawą historię ma dzisiejszy Symferopol – miasto malowniczo położone w dolinie rzeki Sałgir³². Teren, który zajmuje dziś miasto, był zamieszkały od najdawniejszych czasów. Od III w. p.n.e. do IV w. n.e. w południowo-wschodniej części obecnego Symferopola istniała stolica państwa Scytów – Neapol Scytyjski³³ – która w swoim czasie padła ofiarą Hunów.

Prace wykopaliskowe przeprowadzone na obszarze dzisiejszego Symferopola dostarczyły wiele cennych materiałów świadczących o oryginalnej i wysokiej

24 *Ibidem*, s. 168.

25 *Ibidem*, s. 178.

26 *Ibidem*, s. 185.

27 T. Scholl, R. Karasiewicz-Szczypiorski, *Badania powierzchniowe na Krymie (Nymphaion): sezony 1995 i 1996*, „Światowid” 1998, nr 41, s. 185.

28 *Ibidem*, s. 187.

29 *Ibidem*.

30 A. Maj, *Palimpsest urbanistyczno-kulturowy. O złożoności krymskiego miasta Kercz*, „Zeszyt Kulturoznawczy” 2004, nr 8, s. 46–47.

31 *Ibidem*, s. 47.

32 T. Tokarczuk, *Zielona arteria miasta – krajobrazowa postać doliny rzeki Sałgir (Krym)*, „Architektura Krajobrazu” 2009, nr 4, s. 74.

33 Problematyka dotycząca Neapolu Scytyjskiego została ujęta w rozdziale 3.

kulturze Neapolu Scytyjskiego oraz o dziejach tego państwa. Pozwoliły one odkryć resztki dawnych murów obronnych Neapolu Scytyjskiego, budynków mieszkalnych i publicznych, krypty i grobowce ozdobione malowidłami ściennymi oraz liczne spichlerze. Interesującą historią poszczycić może się także Jałta – ważny port i znane uzdrowisko położone malowniczo nad Morzem Czarnym. W okolicach tego miasta zostały odnalezione liczne ślady bytności człowieka z okresu mezolitu oraz narzędzia z epoki brązu. Odkryto tu ponadto osady taurydzkie z pierwszych wieków naszej ery.

2. Dzieje ludów na północnym wybrzeżu Morza Czarnego

2.1. Królestwo bosporańskie

W starożytności pod pojęciem Bosporu Kimmeryjskiego rozumiane były miasta greckie, leżące na brzegach Cieśniny Kerczeńskiej³⁴. W latach 80. V w. p.n.e. były one zjednoczone pod władzą archontów Pantikapaionu – Archeanaktydów³⁵.

34 Zob. В.Ф. Гайдукевич, *Боспорские города. Уступчатые склепы. Эллинистическая усадьба. Илурат*), Наука, Ленинград 1981; А.А. Завойкин, *Боспор: территориальное государство и полис*, [w:] *Боспорский феномен: Колонизация региона. Формирование полисов. Образование государства. Материалы Международной научной конференции*, ч. 1, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2001, s. 22–28; Е.А. Молев, *О характере взаимоотношений полисов Боспора в VI - начале V в. до н. э.*, [w:] *Боспор и Северное Причерноморье в античную эпоху. Материалы юбилейного Международного круглого стола, посвящённого 10-летию конференции „Боспорский феномен”*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2008, s. 88–94; Н.Ф. Федосеев, *К вопросу о существовании полисных магистратур на Боспоре*, [w:] *Боспорский феномен: Греки и варвары на евразийском перекрёстке. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2013, s. 25–33.

35 Рог. Д.Е. Чистов, *Урбанизация античных центров Северного Причерноморья в VI – начале V вв. до н. э. Сходства и различия*, [w:] *Боспорский феномен: общее и особенное в историко-культурном пространстве античного мира. Материалы международной научной конференции*, ч. 2, Издательско-полиграфический центр Санкт-Петербургского Государственного Университета промышленных технологий и дизайна, Санкт-Петербург 2018, s. 8–24; С.В. Кашаев, *Общеполитическая ситуация в Северном Причерноморье в V в. до н. э. и материалы некрополя Артющенко-2*, [w:] *Боспорский феномен: Проблема соотношения письменных и археологических источников. Материалы Международной научной конференции*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2005, s. 437–439; В.П. Яйленко, *Политическое состояние Боспора в VI-V вв. до н. э.*, [w:] *Боспорский феномен: Греки и варвары на евразийском перекрёстке. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2013, s. 20–25.

Zjednoczenie tych miast dało początek wielkiemu państwu, które w późniejszym okresie objęło także terytoria zamieszkałe przez plemiona Meotów i Scytów³⁶.

Królestwo bosporańskie powstało ok. 480 r. p.n.e., tj. na długo przed okresem podbojów grecko-macedońskich. W swej organizacji przypominało ono wiele hellenistycznych państw istniejących w tym okresie w Azji Mniejszej, takich jak Pont, Pergamon, Kapadocja czy Bitynia³⁷. Główne miasto Bosporu Kimmeryjskiego – Pantikapaion (dzisiejszy Kercz) – zostało założone ok. 575 r. p.n.e.³⁸ Okres rozkwitu Pantikapaionu miał miejsce w IV–III w. p.n.e.³⁹ Miasto to, pięknie położone na stokach góry Mitrydation, na którego wierzchołku zbudowany został akropol, było doskonale zorganizowane i wyposażone w takie urządzenia użyteczności publicznej, jak wodociąg i kanalizacja⁴⁰. Duże znaczenie dla rozwoju kultury Pantikapaionu

-
- 36 В.М. Зубарь, В.М. Зинько, *Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории*, „Боспорские исследования” 2006, Вып. XI, s. 243–244. Więcej zob. w: А.В. Подосинов, *Варварское окружение Боспора как фактор эволюции его государственной системы*, [w:] *Боспорский феномен: общее и особенное в историко-культурном пространстве античного мира. Материалы международной научной конференции*, ч. 2, Издательско-полиграфический центр Санкт-Петербургского Государственного Университета промышленных технологий и дизайна, Санкт-Петербург 2018, s. 166–168; Т.М. Кузнецова, *Северное Причерноморье – население и контакты архаического периода*, [w:] *Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2011, s. 543–547; Н.А. Гаврилюк, *Этнические процессы в Северном Причерноморье в раннем железном веке*, [w:] *Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2011, s. 552–554.
- 37 Рог. В.Ф. Гайдукевич, *Боспорское царство*, Издательство Академии Наук СССР, Москва-Ленинград 1949; М.И. Ростовцев, *Государство и культура Боспорского царства*, „Вестник древней истории” 1990, № 1, s. 176–178; О.Л. Габелко, А.А. Завойкин, *Ещё раз о вифинско-понтийско-боспорской эре*, [w:] *Боспорский феномен: Проблемы хронологии и датировки памятников. Материалы Международной научной конференции*, ч. 1, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2004, s. 74–81; Ю.В. Горлов, М.Д. Кайтамба, А.В. Поротов, *Палеоэкологический фактор в социально-экономическом развитии Боспора Киммерийского*, [w:] *Боспорский феномен: Проблема соотношения письменных и археологических источников. Материалы Международной научной конференции*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2005, s. 97–101.
- 38 M. Halamus, *Mitrydates VI Eupator, jego potomkowie i Sarmaci. Wpływy świata irańskiego na Królestwo Bosporańskie*, „Klio” 2018, t. 1 (44), s. 24.
- 39 В.П. Толстикова, Д.В. Журавлёв, *Некоторые итоги исследования акрополя Пантикапея (Древнейший символ христианства на Боспоре?)*, [w:] *Боспорское царство как историко-культурный феномен. Материалы научной конференции. Декабрь 1998*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 1998, s. 24–29; В.П. Толстикова, *Археологические открытия на акрополе Пантикапея и проблема боспоро-скифских отношений в VI–V в. до н. э.*, [w:] *Боспорский феномен: Греческая культура на периферии античного мира. Материалы международной научной конференции. Декабрь 1999*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 1999, s. 45–57.
- 40 Рог. С.Д. Крыжицкий, *Архитектура античных государств Северного Причерноморья*, Наукова думка, Киев 1993; В.П. Толстикова, Д.В. Журавлёв, Г.А. Ломтадзе, *Архаический толос на*

miała obecność kolonistów jońskich. Na kulturę Bosporu znaczącą rolę wywarła działalność artystów i rzemieślników, którzy prowadzili swe warsztaty zarówno w Pantikapaionie, jak i w innych miastach bosporańskich⁴¹. W IV i III w. p.n.e. wyrabiali oni dla arystokracji Scytów, Meotów i Synodów różnorodne przedmioty, cechujące się wysokim kunsztem ich wykonania⁴².

Niewielki początkowo obszar królestwa Archeanaktydów zwiększył się dopiero po przejściu władzy w ręce nowej dynastii – Spartokidów, co miało miejsce w 438/437 r. p.n.e.⁴³ Spartokidzi mieli wojsko najemne i zarządzali państwem bosporańskim poprzez namiestników. Choć ich władza miała charakter monarchiczny, to jednak musieli się oni liczyć zarówno z miastami greckimi, które zachowały częściową autonomię, jak i z miejscowymi tradycjami plemiennymi⁴⁴. Dynastia Spartokidów panowała do II w. p.n.e., a szczególne sukcesy odnieśli przede wszystkim dwaj władcy – Satyros I oraz Leukon I. W czasie panowania Satyrosa I (lata 407–389 p.n.e.) nastąpił podbój Teodozji, która przekształciła się w znaczące centrum handlu zbożem. Z Teodozji zboże wywożone było do krajów śródziemnomorskich, co przyczyniło się do rozkwitu stosunków handlowych na Półwyspie Krymskim. Natomiast w okresie rządów Leukona I (lata 389–349 p.n.e.) Bosporowi podporządkowane zostały plemiona Meotów zamieszkujące na Półwyspie Tamańskim⁴⁵.

акрополе Пантикапея, [w:] Боспорский феномен: Погребальные памятники и святилища. Материалы Международной научной конференции, ч. 1, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2002, s. 43–49.

- 41 Д.Е. Чистов, *Исследования последних лет в юго-западной части городища Нимфей, [w:] Боспорское царство как историко-культурный феномен. Материалы научной конференции. Декабрь 1998*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 1998, s. 33–38.
- 42 Szczególnie cenione były wyroby rzemieślników i artystów z Pantikapaionu, których twórczość była ceniona zarówno w Bosporze, jak i poza jego granicami. Więcej zob. w: Д.В. Журавлёв, Г.А. Ломтадзе, *Керамические комплексы раннего Пантикапея, [w:] Боспорский феномен: Греческая культура на периферии античного мира. Материалы международной научной конференции. Декабрь 1999*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 1999, s. 57–63; Л.Г. Шепко, Ю.В. Атрощенко, *Тенденции развития боспорского ремесла в VI-II вв. до н. э., [w:] Боспорский феномен: Греки и варвары на евразийском перекрёстке. Материалы Международной научной конференции, Нестор-История, Санкт-Петербург 2013, s. 137–143.*
- 43 А.И. Иванчик, *Боспорское царство эпохи Спартокидов: уникальная форма греческой государственности, [w:] Боспорский феномен: общее и особенное в историко-культурном пространстве античного мира. Материалы международной научной конференции, ч. 1, Издательско-полиграфический центр Санкт-Петербургского Государственного Университета промышленных технологий и дизайна, Санкт-Петербург 2018, s. 69–75.*
- 44 С.Ю. Сапрыкин, *Боспорские Спартокиды и западнопонтийские города, [w:] Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы Международной научной конференции, Нестор-История, Санкт-Петербург 2011, s. 63–68.*
- 45 Д.В. Грибанов, *Левкон I, Мемнон и Аркадия: к вопросу о месте Боспора в международной политике периода фиванской гегемонии, [w:] Боспорский феномен: Греки и варвары на евразийском перекрёстке. Материалы Международной научной конференции, Нестор-История, Санкт-Петербург 2013, s. 92–96; Е.А. Савостина, *Боспорский феномен и вопрос**

W IV w. p.n.e. państwo bosporańskie obejmowało całe terytorium Półwyspu Kerczeńskiego aż do Teodozji oraz Półwysep Tamański, który wówczas składał się z grupy wysp powstałych za sprawą oddziaływania wód znajdujących się w delcie rzeki Kubań. Rozciągało się ono aż do miejsca, gdzie dziś znajduje się Noworosyjsk⁴⁶, natomiast na północnym wschodzie sięgało ujścia Donu⁴⁷. To korzystne położenie geograficzne umożliwiło państwu bosporańskiemu szybki rozwój i prowadzenie ożywionego handlu z całym światem helleńskim – głównie z Atenami, ale także z Koryntem i takimi wyspami, jak Rodos, Chios, Kos i Tasos. Do państwa bosporańskiego sprowadzano przede wszystkim oliwę, tkaniny, wyroby metalowe, wino i wyroby złotnicze, natomiast wywożono głównie zboże. Żyzne ziemie, położone we wschodniej części Półwyspu Krymskiego oraz nad Donem i Kubaniem umożliwiły rozwój rolnictwa, które stało się podstawą gospodarki bosporańskiej. W ten sposób stworzone zostały szerokie możliwości eksportu towarów – przede wszystkim zboża, które pozyskiwane było od ludności miejscowej częściowo poprzez skup, a częściowo w formie daniny⁴⁸. Ponadto w królestwie bosporańskim rozwinęły się: hodowla bydła, rybołówstwo i rzemiosło⁴⁹.

культурного самоопределения боспорцев, [w:] Боспорский феномен: общее и особенное в историко-культурном пространстве античного мира. Материалы международной научной конференции, ч. 1, Издательско-полиграфический центр Санкт-Петербургского Государственного Университета промышленных технологий и дизайна, Санкт-Петербург 2018, s. 48–55.

46 Noworosyjsk – miasto położone w Federacji Rosyjskiej w Kraju Krasnodarskim. Stanowi ważny port Morza Czarnego.

47 Рог. А.В. Иванов, *О восточной границе Боспорского царства, [w:] Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы Международной научной конференции, Нестор-История, Санкт-Петербург 2011, s. 279–282; В.Г. Зубарев, К вопросу о западной границе Боспора во второй половине IV – начале V в. н. э., [w:] Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы Международной научной конференции, Нестор-История, Санкт-Петербург 2011, s. 244–247; С.Б. Ланцов, В.К. Голенко, О западной границе Боспора в IV в. н. э. (По материалам археологических экспедиций 1999 г.), [w:] Боспорский феномен: Греческая культура на периферии античного мира. Материалы международной научной конференции. Декабрь 1999, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 1999, s. 177–181.*

48 А.В. Одрин, *Некоторые итоги и перспективы изучения зернового хозяйства Боспора, [w:] Боспорский феномен: Греки и варвары на евразийском перекрёстке. Материалы Международной научной конференции, Нестор-История, Санкт-Петербург 2013, s. 718–721; А.И. Айбабин, Этнический состав сельского населения Европейского Боспора в позднеримский период, [w:] Боспорский феномен: Погребальные памятники и святилища. Материалы Международной научной конференции, ч. 1, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2002, s. 197–200.*

49 О.С. Бондарев, *Историография материалов по экономике и политике Боспорского царства VI–I вв. до н. э. (на основании нумизматических источников), [w:] Боспорский феномен: Колонизация региона. Формирование полисов. Образование государства. Материалы Международной научной конференции, ч. 2, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2001, s. 305–306.*

Pod koniec IV w. p.n.e. w skład państwa bosporańskiego wchodziły zarówno helleńskie miasta-państwa, jak i kraje z ludnością tubylczą⁵⁰. Znaczna liczba miast-państw znajdowała się w środkowej części Bosporu. Do największych z nich należały Pantikapaion, Fanagoria oraz Teodozja. Nie brak było i nieco mniejszych ośrodków, które miały duże znaczenie w funkcjonowaniu państwa bosporańskiego. Były nimi Nymphaion, Myrmekion, Tyritake oraz Hermonassa. Wszystkie one posiadały ustrój greckiej *polis*.

Głównymi zajęciami mieszkańców miast-państw położonych na terytorium królestwa bosporańskiego były handel i rzemiosło, część tylko jej ludności stanowili właściciele ziemscy. Dlatego też decydującą rolę w klasie rządzącej państwa bosporańskiego odgrywali kupcy i właściciele warsztatów rzemieślniczych. Natomiast rolnictwem trudniła się ludność mieszkająca poza granicami miasta. Byli to głównie Scytowie, Meoci i Synodowie.

Państwo bosporańskie osiągnęło szczyt swej potęgi politycznej na przełomie IV i III w. p.n.e., tj. w okresie panowania Perysadesa i jego następców. W okresie tym królestwo bosporańskie zajmowało już rozległe terytoria obejmujące Półwysep Kerczeński wraz z Teodozją, Półwysep Tamański wraz z przyległym pasem nadbrzeżnym oraz obszar dorzecza dolnego Kubania wraz z jego dopływami. Hegemonię Bosporu w tym okresie uznawały plemiona zamieszkujące północne i wschodnie wybrzeża Morza Azowskiego. W tym też czasie ustały na wiele lat wojny toczone między państwem bosporańskim a Scytami.

Względnie spokojny okres, jakim był koniec IV w. p.n.e., sprawił, że państwo bosporańskie stało się centrum lokalnego rzemiosła. O kunszcie bosporańskich artystów świadczą znaleziska, jakie wydobyto podczas prac archeologicznych z kurhanów scytyjskich, pochodzących z końca IV w. p.n.e. Odnaleziono wśród nich liczne wyroby ze złota i srebra, a także artystycznie wykonane naczynia⁵¹.

W państwie bosporańskim wysoki stopień rozwoju osiągnęła wytwórczość ceramiczna. Bosporańscy rzemieślnicy masowo produkowali różnorodne naczynia oraz dachówki. Szczególnie ceniona była bosporańska ceramika artystyczna.

50 В.П. Копылов, *Нижний Дон и Боспор Киммерийский в третьей четверти VII - первой трети III в до н. э.*, [w:] *Боспорский феномен: Погребальные памятники и святилища. Материалы Международной научной конференции*, ч. 1, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2002, s. 229–235.

51 Więcej zob. w: J. Kubczak, *Kurhany arystokracji scytyjskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 1978; Ю.В. Болтрик, *Скифский курган как единый ансамбль*, [w:] В.И. Гуляев, В.С. Ольховский (red.), *Скифы и сарматы в VII-III вв. до н.э.: Палеоэкология, антропология и археология. Сборник статей*, Институт археологии Российской академии наук, Москва 2000, s. 129–137; Ю.А. Виноградов, В.Н. Зинько, Т.Н. Смекалова, Юз-Оба. *Курганный некрополь аристократии Боспора*, [w:] В.Н. Зинько (red.), *История изучения и топография*, т. 1, Мастер книг, Симферополь–Керчь 2012; С.Г. Колтухов, *Курган IV Аккайского (Белогорского) курганного могильника*, [w:] А.А. Масленников (red.), *Древности Боспора*, т. 9, Институт археологии Российской академии наук, Москва 2006, s. 228–259.

Państwo bosporańskie utrzymywało ścisłe kontakty z plemionami je otaczającymi – Scytami, Meotami, Synodami i Sarmatami. Rzemieślnicy bosporańscy w zamian za produkty swej pracy otrzymywali od okolicznych plemion zboże, bydło, a także niewolników. Zboże było następnie wywożone do krajów śródziemnomorskich. Dużą ilość zboża nabywano też od osiadłych w państwie bosporańskim plemion, odsprzedając je następnie przyjezdnym kupcom helleńskim bądź kupcom bosporańskim.

Dynamiczny rozwój handlu zbożem w państwie bosporańskim był jednym z powodów, dla których bosporańska dynastia Spartokidów starała się utrzymywać dobre stosunki ze Scytami. Po upadku Olbii główny szlak handlu zbożem scytyjskim wiódł przez Pantikapaion, co tym bardziej przyczyniało się do rozkwitu stosunków handlowych państwa bosporańskiego. W celu zabezpieczenia przewozu zboża stworzona została potężna flota bosporańska, której zadaniem była obrona szlaków wodnych na Morzu Czarnym zarówno przed Taurami, jak i ludnością zamieszkującą zachodnie obszary Kaukazu⁵².

Bardzo istotną rolę w rozwoju gospodarczym państwa bosporańskiego odgrywał handel niewolnikami, którzy sprzedawani byli w krajach śródziemnomorskich. Szczególnie ożywiony handel z Bosporem prowadziła wyspa Rodos, na rynkach której sprzedawano niewolników z państwa bosporańskiego – Scytów, Meotów i Sarmatów. Rozwojowi niewolnictwa w tym państwie sprzyjały nieustanne wojny pomiędzy plemionami koczowniczymi, zamieszkującymi północne wybrzeże Morza Czarnego. Niewolnicy w znaczącej mierze rekrutowali się spośród jeńców wojennych, których następnie sprzedawano kupcom helleńskim. Napływ niewolników na rynek związany był także ze zwycięskimi wojnami prowadzonymi przez Spartokidów w IV w. i w pierwszej połowie III w. p.n.e.

Zwycięstwa Spartokidów pozwoliły im skupić w swych rękach rozległe terytoria. Na obszarach tych zamieszkiwali nie tylko rolnicy uprawiający urodzajne pola i posiadający liczne trzody bydła, ale również osoby prowadzące gospodarstwa rybne. Na wielkich obszarach ziemi podległych Spartokidom funkcjonowały liczne warsztaty rzemieślnicze, a prowadzone wojny dostarczały rzesze niewolników. Pozwoliło to władcom bosporańskim rozwinąć na dużą skalę eksport, korzystając z usług floty handlowej kupców ateńskich, a niekiedy i miejscowych wielkich właścicieli ziemskich⁵³.

W I połowie III w. p.n.e. uległy znaczącej zmianie wewnętrzne i zagraniczne stosunki państwa bosporańskiego. Niesnaski wśród bosporańskiej klasy panującej

52 Por. В.В. Вахонеев, *Первые греческие колонисты на Боспоре Киммерийском*, [w:] *Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2011, s. 51–54.

53 Więcej zob. w: С.Б. Ланцов, *К вопросу о контроле за каботажным плаванием вблизи Судак на рубеже эр*, [w:] *Боспорский феномен: Проблема соотношения письменных и археологических источников. Материалы Международной научной конференции*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2005, s. 226–230.

zaostrzyły się po śmierci Perysadesa I i przybrały formę otwartej wojny między jego synami. W walce o władzę zwycięstwo odniósł Eumelos.

Eumelosa popierała arystokracja Pantikapaionu, na rzecz której poczynił on liczne ustępstwa. Ogłosił on wskrzeszenie dawnego ustroju greckiej *polis* oraz zwolnił mieszkańców tego miasta z opłat celnych i podatków, ustanowionych na rzecz obywateli Pantikapaionu przez Perysadesa I. W ten sposób Eumelos umocnił swe panowanie. Jego pozycja była na tyle silna, iż mógł on udzielić pomocy Bizancjum, Synopie i Kallatis w walce przeciwko Lysimachowi. Mieszkańcy Kallatis otrzymali nawet na terytorium państwa bosporańskiego przydziały ziemi (na prawach kolonistów wojskowych), uciekając z obleżonego przez Lysimacha miasta.

Następcą Eumelosa był Spartakos III, panujący w latach 304/303–284/283 p.n.e. W okresie jego rządów nastąpiło dalsze wzmocnienie sytuacji politycznej państwa bosporańskiego. Za czasów Spartakosa III zawarty został bardzo korzystny sojusz z Ateńczykami, na mocy postanowień którego Ateny zobowiązały się do udzielenia Spartakosowi pomocy w razie napaści na lądzie i morzu.

Państwo bosporańskie zaczęło chylić się ku upadkowi w II połowie III w. p.n.e.⁵⁴ Mimo że dynastia Spartokidów panowała do końca II w. p.n.e., to jednak sytuację w królestwie bosporańskim znacznie osłabiły właśnie, jakie zaistniały wśród członków królewskiego rodu⁵⁵. Ponadto pod koniec III w. p.n.e. znacznie wzmógł się napór Scytów z zachodu i Sarmatów ze wschodu⁵⁶.

Na skutek waśni wewnętrznych i nieustannych wojen z sąsiadującymi z państwem bosporańskim plemionami pod koniec II w. p.n.e. nastąpił gwałtowny upadek handlu. Spowodowało to z kolei zmniejszenie dochodów władców bosporańskich, a uszczuplone wpływy skarbowe nie były już wystarczające do utrzymywania najemnych wojsk, co było szczególnie niebezpieczne, biorąc pod uwagę ciągle zagrożenie ze strony Scytów i Sarmatów. Odbiło się to także negatywnie na sytuacji wewnętrznej w państwie bosporańskim. Wzmogła się eksploatacja zależnych rolników, a pod

54 Ю.А. Виноградов, *Северное Причерноморье после падения Великой Скифии (Своеобразие стабилизации в регионе во второй половине III - первой половине II в. до н. э.)*, [w:] *Боспорское царство как историко-культурный феномен. Материалы научной конференции. Декабрь 1998*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 1998, s. 6–9.

55 А.А. Масленников, *О боспорской государственности*, [w:] *Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2011, s. 47–51; Е.А. Молев, *Боспор и Понт до Митридата Евпатора*, [w:] *Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2011, s. 69–72.

56 В.Ю. Зуев, *О появлении сарматов в степях Евразии по археологическим данным*, [w:] *Боспорский феномен: Греки и варвары на евразийском перекрёстке. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2013, s. 512–522; В.И. Мордвинцева, *О появлении хоронима Сарматия в Северном Причерноморье*, [w:] *Боспорский феномен: Греки и варвары на евразийском перекрёстке. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2013, s. 522–527.

koniec II w. p.n.e. sytuacja pogorszyła się do tego stopnia, iż rządzącej arystokracji z miast bosporańskich zaczął zagrażać bunt zależnego chłopstwa i niewolników.

W obliczu tak skomplikowanej i wciąż pogarszającej się sytuacji warstwa rządząca państwa bosporańskiego – chcąc zachować swe uprzywilejowane stanowisko i nie dopuścić do urzeczywistnienia się buntu chłopów i niewolników – zwróciła się do króla pontyjskiego Mitrydatesa VI⁵⁷ z prośbą o pomoc. Przeprowadzone rozmowy doprowadziły do podpisania układu, na mocy którego król Perysades V przekazał władzę nad państwem bosporańskim Mitrydatesowi.

Zawarte między Mitrydatesem VI Eupatorem a arystokracją bosporańską przymierze wywołało ogromne niezadowolenie wśród ciemniejszej ludności państwa bosporańskiego⁵⁸. Odpowiedzią na nie było powstanie niewolników scytyjskich, na czele którego stanął Saumakos – niewolnik króla Perysadesa V. Powstańcy ogłosili Saumakosa królem i stworzyli własne państwo.

Działania powstańców były na tyle zdecydowane, iż stworzyły one zagrożenie utraty posiadłości i wpływów króla Mitrydatesa VI na północnym wybrzeżu Morza Czarnego. Powstańcy zmusili go do podjęcia działań mających na celu stworzenie silnej floty i armii lądowej, co udało się uczynić w ciągu kilku miesięcy. Wiosną 107 r. p.n.e. wojska króla Mitrydatesa VI, dowodzone przez Diofantosa, zostały wysłane na Krym. Diofantos uczynił z Chersonezu swą bazę, skąd mógł zaatakować Teodozję od strony morza. Jednakże zdobycie zarówno Teodozji, jak i Pantikapaionu nie odbyło się bez przeszkód, gdyż oba te miasta stawiały zacięty opór wojskom pontyjskim. Przewaga Diofantosa i dowodzonej przez niego armii nad powstańcami doprowadziła w końcu do zdobycia terenów opanowanych przez nich. Saumakos został pojmany i odesłany do Synopy, gdzie – jak się przypuszcza – został stracony, podobnie jak wielu uczestników tego powstania.

Po stłumieniu przez wojska pontyjskie powstania Saumakosa część wybrzeża Morza Czarnego znalazła się pod władaniem króla Mitrydatesa VI, który skupiał teraz w swych rękach zarówno państwo bosporańskie, jak i inne kraje czarnomorskie. W tym okresie zmianie uległy kontakty gospodarcze miast położonych na brzegach Morza Czarnego, które coraz rzadziej miały możliwość nawiązywania transakcji handlowych z centrami świata egejskiego. Ludność zamieszkująca obszary nad Morzem Czarnym zmuszona została do płacenia ogromnych podatków na rzecz króla. Spowodowało to wzrost nastrojów antypontyjskich wśród mieszkańców Bosporu.

Po śmierci króla Mitrydatesa VI władzę przejął w 63 r. p.n.e. Farnaces. Jego rządy nie polepszyły trudnej sytuacji mieszkańców północnego wybrzeża Morza Czarnego.

57 Ogromnym osiągnięciem militarnym Mitrydatesa VI było pokonanie Scytów i zdobycie Neapolu Scytyjskiego. Zob. A. Fulińska, *Nowy Aleksander. Ikonografia i legenda Mitrydatesa VI Eupatora*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków 2015, s. 119–120. Mowa o tym będzie w rozdziale 3.

58 В.А. Нюшков, *Боспорское царство и Колхид в эпоху Митридата VI*, [w:] *Боспорский феномен: Греки и варвары на евразийском перекрестке. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2013, s. 202–208.

Ludność zamieszkująca te obszary zmuszona była dostarczać wojska podczas prowadzonych przez Farnacesa wojen z Rzymem. Niezadowolenie z rządów dynastii pontyjskiej spowodowało wysunięcie przez koła właścicieli niewolników własnego kandydata do tronu – Asandra – którego ogłosili królem. W okresie jego panowania nie zaszły jednakże pozytywne zmiany w sytuacji politycznej tych obszarów, a proces upadku gospodarczego pogłębił się. Sytuację skomplikowała także coraz aktywniejsza ingerencja Rzymian w wewnętrzne sprawy Bosporu, co miało miejsce w połowie I w. p.n.e. po umocnieniu się ich wpływu na północnym wybrzeżu Morza Czarnego⁵⁹.

W II w. n.e. nastąpił wzrost siły i niezależności państwa bosporańskiego. Cesarze rzymscy, którzy potrzebowali stałego dopływu rekrutów do swego wojska, w zamian za dostarczanie żołnierzy do armii rzymskiej poczęli wypłacać królom bosporańskim znaczne kwoty. W okresie tym Rzymianie wycofali swą armię z terytorium państwa bosporańskiego, natomiast wojsko bosporańskie przejęło uzbrojenie od Sarmatów. Takie zasilenie armii bosporańskiej, która zaczęła także wykorzystywać taktykę wojenną Sarmatów, sprawiło, iż z państwem bosporańskim zaczęto liczyć się jak nigdy dotąd⁶⁰.

Od II w. n.e. państwo bosporańskie zaczęło prowadzić samodzielne wojny z plemionami Sarmatów i Tauroscytów. Pod koniec tego stulecia Tauroscytowie uznali nad sobą supremację królów bosporańskich, a na początku III w. państwo bosporańskie – dzięki licznym zwycięstwom odniesionym nad Sarmatami – znacznie poszerzyło swe posiadłości.

W latach 70. IV w. na terytorium królestwa bosporańskiego wtargnęli Hunowie, odnosząc z łatwością zwycięstwo. Fala Hunów poczyniła szczególnie dotkliwe spustoszenia. Część z nich nadciągnęła od strony stepów, a część poprzez Półwysep Tamański. Większość ludności królestwa bosporańskiego została wymordowana, a jego miasta zburzone. Silnemu zniszczeniu uległ Pantikapaion, ucierpiał także znacznie Chersones, który jednakże przetrwał najazd i istniał w dalszym ciągu, popadając w coraz większą zależność od cesarstwa rzymskiego. Po najeździe Hunów królestwo bosporańskie już nigdy się nie odrodziło.

59 Więcej zob. w: А.Е. Пуздровский, *Римско-боспорская война и этнополитическая ситуация в Крымской Скифии в середине I в. н. э.*, [w:] *Боспорский феномен: Колонизация региона. Формирование полисов. Образование государства. Материалы Международной научной конференции*, ч. 2, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2001, s. 212–217.

60 А.К. Нефёдкин, *Комплектование и состав войска сарматов и аланов в I-IV в. по данным античных источников*, [w:] *Боспорский феномен: Колонизация региона. Формирование полисов. Образование государства. Материалы Международной научной конференции*, ч. 2, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2001, s. 201–212.

2.2. Kolonizacja grecka i miasta północnego wybrzeża Morza Czarnego

Okres od VIII do VI w. p.n.e. wiązał się z rozwojem kolonizacji greckiej. Ogromną rolę w dziejach samej Grecji, jak i plemion i ludów, z którymi nawiązali oni bezpośrednie stosunki, odegrało założenie przez kolonistów greckich osiedli na terenach położonych w basenie Morza Śródziemnego.

Kolonizacja grecka rozwijała się jednocześnie w kilku kierunkach, co było związane z rozległymi stosunkami, jakie nawiązali Grecy w tymże okresie z różnymi ludami i plemionami, a także z powstaniem i umocnieniem nowych kontaktów.

Dużego znaczenia w owym okresie nabrały stosunki kolonistów greckich z miejscowymi plemionami, które pozostawały jeszcze w ustroju wspólnoty pierwotnej. Do takich należały stosunki Greków z plemionami trackimi na Półwyspie Bałkańskim, z Celtami i Iberami zamieszkującymi w starożytności terytoria dzisiejszej Francji i Hiszpanii, z autochtonicznymi plemionami Italii południowej i Sycylii, a także ze Scytami, Meotami i innymi plemionami zamieszkującymi wybrzeża Morza Czarnego i Morza Azowskiego. Nawiązane przez Greków stosunki z plemionami miejscowymi miały charakter wymiany handlowej, która przynosiła koloniom ogromne korzyści.

Kolonizacja północnych wybrzeży Morza Czarnego rozpoczęła się nieco później niż kolonizacja odbywająca się w kierunku południowym i zachodnim. Przeprowadzone szeroko zakrojone badania archeologiczne dowodzą, że żadna z kolonii położonych na tym wybrzeżu – z wyjątkiem niewielkiego i krótko istniejącego osiedla na wyspie Berezan – nie powstała wcześniej niż pod koniec VII w. p.n.e.⁶¹ Taki był bowiem charakter ówczesnej żeglugi, która aż do V–IV w. p.n.e. odbywała się głównie wzdłuż brzegów.

Północne brzegi Morza Czarnego Grecy zaczęli systematycznie osiedlać dopiero po należytym opanowaniu żeglugi wzdłuż jego południowych i zachodnich wybrzeży, co nastąpiło w VIII i VII w. p.n.e. Należy jednak dodać, iż okręty greckie już wcześniej zawiąły do tych miejsc.

61 Więcej zob. w: В.В. Улитин, *Проблемы организации греко-варварской торговли в Северо-Восточном Причерноморье*, [w:] *Боспорский феномен: общее и особенное в историко-культурном пространстве античного мира. Материалы международной научной конференции*, ч. 2, Издательско-полиграфический центр Санкт-Петербургского Государственного Университета промышленных технологий и дизайна, Санкт-Петербург 2018, s. 262–268; А.В. Куликов, Д.В. Бейпин, *Особенности организации торговли и обмена между греками и варварами Северного Причерноморья в VI–III вв. до н. э.*, [w:] *Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2011, s. 657–661; М.Ю. Вахтина, М.Т. Кашуба, *Об особенностях греко-варварских контактов начальной поры колонизации Северного Причерноморья в свете изучения материалов Немировского городища*, [w:] *Боспорский феномен: Греки и варвары на евразийском перекрёстке. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2013, s. 371–378.

W kolonizacji północnej części Morza Czarnego zasadniczą rolę odegrały jońskie miasta małoazjatyckie, a przede wszystkim Milet. Miasto to w VII–VI w. p.n.e. założyło na prawym brzegu limanu boho-dnieprzańskiego Olbię oraz liczne kolonie po obu stronach Cieśniny Kerczeńskiej⁶². Do największych z nich należały Pantikapaion i Kaffa na wschodnim wybrzeżu Krymu oraz Fanagoria i Hermonassa na Półwyspie Tamańskim. Na północnym brzegu Morza Czarnego powstała także jedna kolonia dorycka, jaką był Chersonesz. Został on założony w V w. p.n.e. przez przesiedleńców z Heraklei Pontyjskiej.

Kolonie położone na północnych brzegach Morza Czarnego od samego początku swego istnienia nawiązały ściśle relacje z miejscowymi plemionami Scytów i Meotów. Kontakty te opierały się na handlu wymiennym.

Rozwój północnych kolonii nadczarnomorskich związany był z handlem, ale także z rolnictwem i rzemiosłem. Wiele miast greckich dość szybko odczuło potrzebę importu zboża i innych produktów rolnych. Dlatego też kolonie położone na północnych brzegach Morza Czarnego stały się stałymi dostawcami zboża i płodów rolnych do Grecji⁶³, a w późniejszym czasie – również siły roboczej (niewolników). Odegrało to ogromną rolę w życiu gospodarczym tego kraju.

IV w. p.n.e. był dla wielu krain centralnej Grecji okresem kryzysu i wielu wstrząsów. Los w IV stuleciu okazał się natomiast łaskawy dla miast położonych nad Morzem Czarnym, które w tym czasie przeżywały okres największego ożywienia gospodarczego.

Dzięki kolonizacji północnego wybrzeża Morza Czarnego powstały na tym obszarze trzy wielkie ośrodki greckie, którymi były Chersonesz, Olbia oraz Pantikapaion.

Chersonesz był kolonią grecką założoną na południowo-zachodnim krańcu Półwyspu Krymskiego przez Heraklę Pontyjską⁶⁴. Najprawdopodobniej miasto to zostało

62 Por. С.В. Ушаков, *О хронологии позднеантичного Причерноморья: Ольвия, Херсонес и Боспор (археологический аспект)*, [w:] *Боспорский феномен: общее и особенное в историко-культурном пространстве античного мира. Материалы международной научной конференции*, ч. 2, Издательско-полиграфический центр Санкт-Петербургского Государственного Университета промышленных технологий и дизайна, Санкт-Петербург 2018, s. 121–127; Д.С. Гречко, *К вопросу о демографическом потенциале Ольвии в VI–V вв. до н. э.*, [w:] *Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2011, s. 459–463.

63 Por. С.Л. Смекалов, *Ещё раз к вопросу о производстве зерна и численности населения Еврорейского Боспора*, [w:] *Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2011, s. 174–178; В.А. Кутайсов, *Об урожайности основных зерновых культур в Северном Причерноморье*, [w:] *Боспорский феномен: Колонизация региона. Формирование полисов. Образование государства. Материалы Международной научной конференции*, ч. 2, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2001, s. 255–260.

64 R. Chowaniec, R. Karasiewicz-Szczypiorski, *Zapinki cebulowate z cmentarzyska miejskiego w Chersonesie Taurydzkim (Sewastopol, Krym, Ukraina)*, „Światowid” 2002, nr 4 (45), s. 29.

założone w 422 r. p.n.e. na miejscu osady jońskiej pochodzącej z VI w. p.n.e.⁶⁵ Był on jedynym miastem-państwem doryckim. W historii Chersonezu szczególne miejsce zajęły rządy króla Mitrydatesa VI Eupatora oraz zdobycie tego miasta przez księcia Włodzimierza Wielkiego. Pod koniec X w. w czasie wojny między Bizancjum a Rusią Chersonesz (Korsun⁶⁶) został zdobyty przez wojska księcia kijowskiego Włodzimierza Wielkiego⁶⁷. Zdobycie Chersonezu odegrało istotną rolę w chrystianizacji Rusi Kijowskiej – w tym bowiem mieście miał miejsce chrzest księcia Włodzimierza.

Chersonesz położony był na Półwyspie Heraklejskim. Do Chersonezu należały także ziemie położone na zachodnim wybrzeżu Krymu (w okolicach dzisiejszej Eupatorii), gdzie znajdowały się dwa podległe mu miasta – Kerkititis i Kalos Limen. Na Półwyspie Heraklejskim ziemia podzielona była na działki stanowiące własność obywateli Chersonezu⁶⁸.

Zasadniczą rolę w życiu gospodarczym Chersonezu odgrywało rolnictwo, a zwłaszcza uprawa zbóż. Istotny wpływ na jego rozwój wywarła też uprawa winorośli. Znacznie mniejsze znaczenie miały hodowla bydła, rybołówstwo i eksploatacja salin. Rozwinięte były tu: tkactwo, obróbka metali, produkcja ceramiki. Z Chersonezu wywożono ryby, bydło i sól, natomiast przywożono przede wszystkim tkaniny, broń oraz wyroby rzemiosła artystycznego. Szczególne ścisłe związki handlowe powstały między Chersoneszem a Heraklą oraz wyspami Rodos i Tasos. Chersonesz utrzymywał też stosunki z innymi licznymi miastami handlowymi⁶⁹.

Zagrożenie dla Chersonezu stanowiły najazdy sąsiedniej ludności tauryjskiej, a także plemion scytyjskich koczujących w stepowej części Krymu⁷⁰. Dlatego na

65 Prace archeologiczne dowiodły, iż osada-miasto Chersonesz funkcjonowało od VI w. p.n.e. do X–XII w. n.e. Zob. J. Skoczylas, *Petroarcheologiczne badania nad proveniencją surowców skalnych starożytnego Chersonezu na Krymie*, „Górnictwo i Geologia” 2013, t. 8, z. 1, s. 89.

66 Rusowie nazywali Chersonesz Korsuniem. Taka też nazwa pojawiła się w „Powieści minionych lat”. Zob. Н.М. Ильченко, И.А. Чистяков, *Древний Херсонес как тема русской истории и литературы (по произведениям А.Н. Муравьева и А.М. Горького)*, „Вестник Вятского государственного гуманитарного университета” 2014, № 7, s. 78.

67 E. Łużnińska, *Komunikat o początkach badań architektury sakralnej krymskiego Chersonezu prowadzonych w 1998 r.*, „Architectus” 1999, nr 2 (6), s. 23.

68 Por. Г.А. Пашкевич, *К проблеме изучения земледелия Северного Причерноморья в античную эпоху*, [w:] *Боспорский феномен: Погребальные памятники и святилища. Материалы Международной научной конференции*, ч. 2, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2002, s. 302–311.

69 Więcej zob. w: Е.В. Струкова, С.В. Ушаков, *Херсонес Таврический на рубеже эр: археологические реалии*, [w:] *Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2011, s. 382–386; Е.Я. Туровский, *Об отношениях Боспора и Херсонеса во второй половине I в. до н. э. – первой половине I в. н. э. по нумизматическим данным*, [w:] *Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2011, s. 386–392.

70 Scytowie rozpoczęli najazdy na Chersonesz w II połowie III w. p.n.e. W przeciwieństwie do Olbii Chersonesz bronił się przed nimi.

Półwyspie Heraklejskim został wzniesiony potężny system umocnień. Przedstawiał on swoisty typ ufortyfikowanych osiedli, a sam Chersonesz otoczony był potężnymi murami i basztami.

W celu ochrony swych posiadłości przed Scytami Chersonesz nawiązał kontakt – prawdopodobnie za pośrednictwem swej metropolii Heraklei – z królem pontyjskim Farnacesem. Występował on wielokrotnie w roli obrońcy greckich miast-państw. W 179 r. p.n.e. zawarty został specjalny układ, zgodnie z postanowieniami którego Farnaces zobowiązał się nieść pomoc w razie napadu na Chersonesz i podległe mu terytoria. Układ ten był bardzo korzystny dla Chersonezu, gdyż dzięki niemu przez kilkadziesiąt lat cieszył się on względny spokojem.

Pod koniec II w. p.n.e. Scytowie wznowili swe najazdy na Chersonesz. Około 110–109 r. p.n.e. terytoria Chersonezu położone na północno-zachodnim brzegu Półwyspu Krymskiego – Kerkinitis i Kalos Limen – znalazły się w ich rękach. Scytowie zbliżyli się także do samego miasta. W tym też czasie Chersoneszowi zaczęli zagrażać Taurydzi, których najazdy przybrały na sile. Sytuacja ta ponownie zmusiła Chersonesz do proszenia o pomoc królestwo pontyjskie. Tym razem nie były brane pod uwagę ustalenia sojuszu z 179 r. p.n.e. Ceną zachowania integralności swych terytoriów było bowiem uznanie nad sobą władzy króla Pontu Mitrydatesa VI⁷¹.

Napór Scytów na terytoria Chersonezu wzmógł się po śmierci króla Skilurosa, gdy na tron wstąpił jego syn Palakos. Miało to miejsce ok. 110–109 r. p.n.e. Wówczas to Mitrydates wysłał do Chersonezu większe posiłki dowodzone przez Diofantosa. Walki ze Scytami trwały kilka lat. W ich trakcie Palakos zawarł sojusz z sarmackim plemieniem Roksolanów. Umocnione oddziały scytyjskie miały przewagę liczebną nad wojskami dowodzonymi przez Diofantosa, ten jednak – dzięki wyższości hellemńskiej techniki wojennej – odniósł ostateczne zwycięstwo.

Porażka, jaką ponieśli Scytowie z wojskami Diofantosa, zmusiła ich nie tylko do zaprzestania najazdów na Chersonesz i jego terytoria, ale także do zawarcia sojuszu z Mitrydatesem VI. Zahamowało to rozwój potęgi państwa scytyjskiego, natomiast królowi Pontu umożliwiło rozszerzenie swych posiadłości na północ od Morza Czarnego. Wówczas to Olbia weszła w skład królestwa pontyjskiego.

W IV i III w. p.n.e. Olbia – podobnie jak Chersonesz – była niezależnym miastem-państwem. Jej mieszkańcy zajmowali się przede wszystkim rzemiosłem i handlem⁷².

71 Е.Я. Туровский, *Херсонес и боспорские цари во второй половине I в. до н. э. – первой половине I в. до н. э.*, [w:] *Боспорский феномен: общее и особенное в историко-культурном пространстве античного мира. Материалы международной научной конференции*, ч. 2, Издательско-полиграфический центр Санкт-Петербургского Государственного Университета промышленных технологий и дизайна, Санкт-Петербург 2018, s. 84–90.

72 Рог. В.В. Крапивина, *Торговые связи Ольвии с античным и варварским миром в I–IV вв. н. э.*, [w:] *Боспорский феномен: Греческая культура на периферии античного мира. Материалы международной научной конференции. Декабрь 1999*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 1999, s. 256–261; В.В. Крапивина, *О торговле Ольвии в первые века н. э. (по данным амфорной тары)*, [w:] *Боспорский феномен: Греки и варвары на*

W drugiej połowie VI w. p.n.e. – o wiele wcześniej niż w wielu innych koloniach greckich – w Olbii rozpoczęto regularną emisję własnych jednostek monetarnych.

Ustrój polityczny Olbii był wzorowany na ustroju helleńskim – istniało tu zgromadzenie ludowe, rada oraz wybieralni urzędnicy. Obywatele uczestniczący w tych olbijskich organach władzy stanowili uprzywilejowaną mniejszość, gdyż – podobnie jak we wszystkich innych miastach-państwach opartych na niewolnictwie – z praw politycznych nie korzystali emigranci z innych miast greckich, którzy zamieszkiwali Olbię. Wyjątkiem byli obywatele Miletu stanowiącego metropolię olbijską, gdyż na podstawie specjalnej umowy zostali oni zrównani w prawach z mieszkańcami Olbii⁷³.

Na podstawie przeprowadzonych badań archeologicznych można stwierdzić, że w III–II w. p.n.e. rzemiosło w Olbii cechował już wysoki poziom rozwoju. Szczególnie rozwinięta była produkcja ceramiki. Wyrabiano także liczne przedmioty metalowe – zarówno służące do użytku domowego, jak i do produkcji. Na wysokim poziomie znajdowała się również sztuka budownictwa, o czym świadczy sposób zaplanowania i organizacji tego miasta.

Olbia – jak na owe czasy – była rozległym miastem-państwem. Jej terytorium otaczały mury obronne z basztami. Na terenie miasta znajdowały się dwa place targowe, składy portowe, w których przyjmowane były towary, pojemne spichrze, warsztaty remontowe, w których remontowano okręty. Ulice Olbii wyłożone były kamiennymi płytami.

Olbia utrzymywała ściśle związki zarówno z innymi miastami położonymi na północnym wybrzeżu Morza Czarnego, jak i z wieloma krainami leżącymi w basenie Morza Śródziemnego. Na podstawie źródeł historycznych można wnioskować, iż Olbia utrzymywała intensywne stosunki handlowe z Atenami, z Pergamonem, Egiptem, z wyspami położonymi na Morzu Egejskim – Rodos i Tasos – jak również z miastami leżącymi na południowym wybrzeżu Morza Czarnego – Herakleą i Synopą.

Do Olbii przywożono z Grecji różnorodne towary, które albo odsprzedawano miejscowej ludności, albo wymieniano na zboże bądź inne ważne dla olbijskiej gospodarki towary. Do Grecji wywożono natomiast przede wszystkim zboże i surowce. Dlatego oprócz handlu część mieszkańców Olbii zajmowała się także rolnictwem, uprawiając zboże na przyległych do miasta gruntach.

Scyptom zależało na tym, by Olbia, stanowiąca ważne centrum handlu i rzemiosła, weszła w skład ich państwa. Przyłączenie Olbii do państwa scytyjskiego było też istotne z tego względu, iż liczne wojny prowadzone przez Scytów wymagały wielkiej ilości broni. Dawny ośrodek metalurgiczny tych plemion, położony nad Dnieprem, jakim było Kamienne Grodzisko, znalazł się poza granicami krymskich

евразийском перекрёстке. Материалы Международной научной конференции, Нестор-История, Санкт-Петербург 2013, s. 640–644.

73 Więcej zob. w: Ю.Г. Виноградов, *Политическая история Ольвийского полиса VII–I вв. до н.э. Историко-эпиграфическое исследование*, Наука, Москва 1989.

Scytów, dlatego powinnością warsztatów rzemieślniczych w Olbii stało się także zaopatrywanie wojska scytyjskiego w broń.

Poddanie się Olbii pod władzę królów scytyjskich uchroniło ją przed napadami koczowników i koniecznością płacenia im danin. Mieszkańcy Olbii jako poddani króla scytyjskiego mogli korzystać z przywilejów w handlu z Neapolem Scytyjskim, co leżało w interesach arystokracji olbijskiej.

W połowie I w. p.n.e. Olbia została spustoszona przez plemiona Getów. Miasto zostało odbudowane, jednakże nie posiadało już tak znacznych rozmiarów jak wcześniej.

2.3. Północne wybrzeże Morza Czarnego w I–III w. n.e.

W I i II w. n.e. na obszarach położonych nad Morzem Czarnym znacznie umocniła się pozycja plemion sarmackich. Wywarło to istotny wpływ na rozwój tych terenów⁷⁴. Spowodowało to przede wszystkim zacieśnienie kontaktów z imperium rzymskim. Rzym, dla którego ogromną rolę odgrywały dostawy produktów rolnych znad Morza Czarnego, zaczął aktywniej uczestniczyć w sprawach krajów czarnomorskich. Ponadto sfery rządzące miast greckich same zaczęły szukać poparcia w Rzymie, przyjmując chętnie protektorat imperium.

Sojusz bosporańskiej klasy rządzącej z cesarstwem rzymskim wywołał niezadowolenie miejscowej ludności. Spowodowało to istotne zmiany w systemie politycznym Bosporu oraz w gospodarce, która zaczęła ponownie przeżywać swój rozkwit. Walka pomiędzy miejscową ludnością a arystokracją bosporańską doprowadziła z jednej strony do konsolidacji klasy rządzącej i wzmocnienia elementów monarchistycznych, a z drugiej – do likwidacji demokracji w miastach greckich.

Duże zmiany w tym okresie zaszły w Chersonezie, który zmienił swój ustroj na republikę arystokratyczną. Odtąd w rządach w nim sprawowanych główną rolę zaczął odgrywać pierwszy archont. Również inne miasta, utraciwszy swe samorządy, poddały się zwierzchnictwu królów bosporańskich, którzy – idąc za przykładem monarchów Wschodu – poczęli tytułować się „wielkimi królami królów”⁷⁵.

Zarówno w Chersonezie, jak i w całym królestwie bosporańskim w tym okresie nastąpił ponowny rozkwit gospodarki. Znacząco osłabiona w wyniku wojen prowadzonych przez Mitrydatesa produkcja zbóż i wina na eksport wzrosła znacząco

74 Рог. В.П. Глебов, *Сарматы и Боспор на рубеже эр*, [w:] *Боспорский феномен: Колонизация региона. Формирование полисов. Образование государства. Материалы Международной научной конференции*, ч. 2, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2001, s. 194–201.

75 Рог. Е.Я. Туровский, *К вопросу о зависимости Херсонеса Таврического от Боспорского царства по нумизматическим и эпиграфическим данным*, [w:] *Боспорский феномен: Греки и варвары на евразийском перекрестке. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2013, s. 657–662.

w owym czasie. Ponowny rozkwit obserwowany był także w dziedzinie rzemiosła – szczególnie metalurgii, płatnerstwa, ceramiki oraz złotnictwa. Bardzo duże znaczenie zaczął mieć przemysł rybny.

Rosnąca produkcja umożliwiła dynamiczny rozwój bosporańskiego handlu. Bardzo dużą rolę odgrywały w owym czasie dostawy artykułów rolnych i przetworów przemysłu rybnego do południowych miast czarnomorskich. Przywożone produkty były przeznaczone przede wszystkim dla garnizonów rzymskich. Z południowych miast czarnomorskich przywożono do królestwa bosporańskiego przede wszystkim tkaniny, ceramikę artystyczną, wino i szkło.

W I w. n.e. losy krajów położonych u północnych wybrzeży Morza Czarnego w znacznym stopniu wiązały się z historią polityczną cesarstwa rzymskiego⁷⁶.

W owym okresie Chersonesz, który chciał uwolnić się od zależności od królestwa bosporańskiego, zwrócił się do Rzymu o pomoc, która została mu udzielona przez Augusta w 25 r. p.n.e.

W 47 r. p.n.e. władzę w królestwie bosporańskim objął Asandros, któremu rządy powierzył syn Mitrydatesa VI Eupatora – Farnaces. W czasie swej wyprawy przeciwko wojskom Cezara Asandros zbuntował się przeciwko Farnacesowi, co jednak nie przeszkodziło mu poślubić jego córkę – Dynamię. Asandros został uznany przez Augusta za króla.

Asandros zmarł w 18 r. p.n.e. Po jego śmierci rządy przez trzy lata sprawowała Dynamia⁷⁷. W 15 r. p.n.e. Dynamia zawarła związek małżeński ze Skryboniusem, który podawał się za wnuka Mitrydatesa VI Eupatora. Ogłosił się on królem, przejmując rządy w królestwie bosporańskim.

Ponieważ imię Mitrydatesa VI było wciąż popularne wśród miejscowej ludności, August obawiał się, że nowy król Skryboniusz wykorzysta tę popularność i znacznie aktywnie uprawiać politykę skierowaną przeciwko cesarstwu rzymskiemu. Nakłoniono do walki z nim króla Pontu Polemona, który nie tylko pokonał Skryboniusza, ale i zawarł małżeństwo z Dynamią, zajmując tron w królestwie bosporańskim. Miejscowe plemiona nie uznały go jednak za swego władcę. W 8 r. p.n.e. został on zabity przez Aspurgiatów – zwolenników króla Aspurgosa, który po śmierci Polemona zasiadł na tronie w królestwie bosporańskim⁷⁸.

76 Рог. А.В. Лысенко, *Новое поселение римского времени на Южном берегу Крыма*, [w:] *Боспорский феномен: Проблема соотношения письменных и археологических источников. Материалы Международной научной конференции*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2005, s. 230–236.

77 Więcej zob. w: Н.А. Фролова, *О времени правления Динамии*, „Советская Археология” 1978, № 2, s. 51–60.

78 W czasie rządów króla Aspurgosa (10/11 – 37/38 r. n.e.) stosunki bosporańsko-rzymskie opierały się na traktacie o przyjaźni, a on sam tytułował się jako „przyjaciel cesarza i przyjaciel Rzymian”. Zob. W. Goronczarowski, *Armia Królestwa Bosporańskiego w wojnie lat 45–49*, „Acta Universitatis Lodziensis”, „Folia Historica” 2019, nr 104, s. 9–10.

Aspurgos został uznany za króla przez Augusta, który zastrzegł sobie jednakże, by wydzielić z jego królestwa Chersones. Natomiast Kaligula chciał osadzić na tronie bosporańskim wychowanego na rzymskim dworze wnuka Polemona, co spotkało się ze zdecydowanym oporem ze strony miejscowych plemion, na czele których stał syn Aspurgosa – Mitrydates VII.

Ostatecznie na tronie w królestwie bosporańskim został osadzony Kotys – brat Mitrydatesa. W okresie jego rządów zacieśniły się stosunki pomiędzy Bosporem a cesarstwem rzymskim. Wpływy rzymskie na terytoriach położonych nad Morzem Czarnym wzmocniły się w czasie panowania Nerona. Wówczas to Chersones zwrócił się do namiestnika Mezji Dolnej Placjusza Sylwanusa z prośbą o pomoc przeciwko Scytom, którzy oblegli to miasto. W Chersonesie i na południowym wybrzeżu Półwyspu Krymskiego pojawiły się wojska rzymskie⁷⁹. Prawdopodobnie w tym właśnie czasie żołnierze rzymscy wkroczyli na terytorium królestwa bosporańskiego⁸⁰. Planując ofensywę na terytoria położone nad Morzem Czarnym i Kaspijskim, Rzymianie zamierzali umocnić miasta czarnomorskie, które miały służyć za ich bazy.

W okresie, gdy w Chersonesie i na południowym wybrzeżu Krymu pojawiły się rzymskie garnizony, w mieście tym zwyciężyła arystokracja i ostatecznie zakończył się w nim ustrój demokratyczny. Władza rzymska opierała się na możnych rodach, które otrzymywały rzymskie obywatelstwo. Neron planował nawet utworzenie nowej prowincji, która obejmowałaby obszary położone na całym północnym wybrzeżu Morza Czarnego. Jego śmierć sprawiła, iż plan ten nie został zrealizowany.

W późniejszym czasie, w związku z koniecznością podjęcia działań wojennych przeciwko utworzonemu w Dacji związkowi plemion pod wodzą Decebala, wojska rzymskie wycofały się z Chersonesu. Spowodowało to ponowne popadnięcie Chersonesu w zależność od królestwa bosporańskiego.

W latach 30. III w. n.e. rozpoczął się upadek gospodarczy wszystkich miast położonych na północnych brzegach Morza Czarnego. W okresie tym uległy rozluźnieniu stosunki handlowe oraz stopniowo ustaje produkcja rzemieślnicza, a wiele mniejszych miast, takich jak chociażby Nymphaion czy Myrmekion, stopniowo pustoszało. Ustał niemal całkowicie handel wewnętrzny, przestały być bite monety (w Olbii i Tyrze).

Na początku III w. n.e. na tereny sąsiadujące z krajami położonymi na północnych wybrzeżach Morza Czarnego zaczęli przenikać Goci⁸¹. Był to lud pochodzenia germańskiego, którego pierwotna siedziba znajdowała się na wyspie Gotland. Lud

79 Więcej zob. w: К.Э. Гриневиц, *Херсонес и Рим*, „Вестник древней истории” 1947, № 2, s. 228–237; В.Д. Блаватский, *О римских войсках на Таврическом полуострове в I в. н.э.*, Наука, Москва 1985, s. 228–237; В.Н. Дьяков, *Пути римского проникновения в Северное Причерноморье: Понт и Мезия*, „Вестник древней истории” 1940, № 3–4, s. 71–83.

80 Рог. А.А. Филиппенко, *О римских войсках в Таврике в свете археологических открытий последних лет*, [w:] *Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2011, s. 392–397.

81 Рог. В.П. Буданова, *Готы в эпоху великого переселения народов*, Наука, Москва 1990.

ten zawędrował na południowe wybrzeże Morza Bałtyckiego, skąd stopniowo przemieszczał się na południe Europy, ku wybrzeżom Morza Czarnego i Azowskiego. W latach 30. III w. Goci spustoszyli okolice Olbii, w czym nie przeszkodził im stacjonujący wówczas w tym mieście garnizon rzymski. Prawdopodobnie w tym właśnie czasie zdobyli oni także miasto Tanais, położone u ujścia Donu. Bezpośredniemu najazdowi Gotów nie uległ Chersonesz, któremu cesarstwo rzymskie udzieliło pomocy (zarówno w III, jak i w IV w.)⁸².

Na podstawie przeprowadzonych badań archeologicznych wysnuto przypuszczenie, iż sojusz z Gotami zawarli królowie Farsans i Chezdozbij, oddając do ich dyspozycji flotę bosporańską. Umożliwiło to Gotom dokonanie najazdów na wybrzeża Grecji, Kaukazu i Azji Mniejszej. Ostatecznie Goci zostali rozbici przez wojska rzymskie, lecz pozostali oni w stepach położonych na północ od Morza Czarnego.

82 Więcej zob. w: В.Ю. Юрочкин, *Готы на Боспоре: историографические традиции и современные тенденции*, [w:] *Боспорский феномен: Греки и варвары на евразийском перекрёстке. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2013, s. 538–542.

Rozdział 3

Scytowie na obszarach nad Morzem Czarnym

1. Scytowie i plemiona koczownicze im pokrewne

W literaturze można odnaleźć od dawna panujący pogląd, iż ludność zajmująca obszary stepowe od Wołgi do Dniestru w okresie od VIII do III w. p.n.e. nosiła wspólną nazwę Scytów¹. W rzeczywistości Scytowie składali się z różnych plemion zajmujących się zarówno pasterstwem, jak i rolnictwem². Wszyscy oni byli zjednoczeni pod wodzą silnych plemion koczowniczych, które przekazały swą nazwę całej ówczesnej ludności, zamieszkującej na obszarach stepowych północnego wybrzeża Morza Czarnego³.

Każde z tych plemion miało własnego króla, który posiadał dużą – choć ograniczoną przez radę starszych – władzę. Plemiona Scytów żyły zasadniczo niezależnie jedne od drugich, jednakże dla celów obronnych – w momentach zagrożenia wojną i podczas wypraw wojennych – łączyły się one w związki⁴. Plemiona te pozostawały niezależne politycznie od innych ludów na przestrzeni sześciu stuleci⁵.

-
- 1 И.В. Куклина, *Этногеография Скифии по античным источникам*, Наука, Ленинград 1985, s. 7–8. Więcej zob. w: А.И. Тереножкин, *Скифия VII–IV вв. до н.э.*, Наукова Думка, Киев 1983.
 - 2 Por. В.И. Гуляев, *Скифы. Что мы знаем о них?*, Наука и Жизнь, Москва 2013; Б.Н. Граков, *Скифы*, Издательство МГУ, Москва 1971; А.Е. Смирнов, *Скифы, Ломоносовъ*, Москва 2014.
 - 3 Więcej zob. w: В.И. Гуляев, *Расцвет и падение великого царства, Алетейа*, Москва 2005; М.В. Агбунов, *Путешествие в загадочную Скифию*, Наука, Москва 1989.
 - 4 Por. А.С. Балахванцев, *Абсолютная хронология архаической Скифии: восточные реперы*, [w:] А.С. Балахванцев, С.В. Кулланда (red.), *Кавказ и степь на рубеже эпохи поздней бронзы и раннего железа: материалы международной научной конференции, посвященной памяти Марии Николаевны Погребовой*, Институт востоковедения РАН, Москва 2016, s. 15–24.
 - 5 Więcej zob. w: А.Ю. Алексеев, *Хронография Европейской Скифии VII–IV вв. до н. э.*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2003.

Najwięcej wiadomości o Scytach pozostawili Grecy, a zwłaszcza Herodot⁶, który w trakcie swych podróży zwiedził obszary przez nich zamieszkiwane⁷. Według Herodota terytorium zamieszkałe przez Scytów sięgało na wschodzie do Donu. Za Donem, w stepach położonych nad dolną Wołgą i Uralem, koczowały pokrewne Scytom plemiona Sauromatów, nazywanych w późniejszym okresie Sarmatami⁸. Ich sąsiadami od południa były plemiona Meotów (określanych także Majotami). Zamieszkiwali obszary położone wzdłuż wschodnich wybrzeży Morza Azowskiego, Półwysep Tamański oraz część dorzecza Kubania.

Herodot za najstarszych mieszkańców północnych wybrzeży Morza Czarnego uważał plemię Kimmerów. Wzmianki o nich znajdujemy też w asyryjskich tekstach klinowych pochodzących z końca VIII w. p.n.e. Kimmerowie byli plemieniem koczowniczym lub na wpół koczowniczym (względnie – jak uważa część naukowców – grupą plemion). W VIII w. p.n.e. przedostawali się oni na obszary Kaukazu Południowego i do Azji Mniejszej. Z relacji Herodota można dowiedzieć się, że Kimmerowie zostali wyparci przez Scytów z terenów położonych na północ od Morza Czarnego. Przesiedlili się oni na wybrzeże południowe, zajmując terytoria położone w okolicach Synopy. Część ludności kimmeryjskiej pozostała jednak w górzystych częściach Krymu.

Herodot zbierał informacje o Scytach w Olbii. Dlatego też w jego pracy na pierwszym miejscu wymienione zostały plemiona rolnicze będące jej najbliższymi sąsiadami: Kallipidowie i Alazonowie. Następnie opisał on Scytów oraczy, zamieszkujących na obszarach położonych na obu brzegach Bohu i na zachód od dolnego Dniepru, oraz Scytów rolników, którzy mieszkali na terytoriach rozciągających się wzdłuż Dniepru. Herodot podaje, iż Alazonowie uprawiali zboże, a także soczewicę, czosnek i cebulę, precyzując, że Scytowie oracze siali zboże nie tylko na własne potrzeby, ale i na handel, w którym uczestniczyli kupcy greccy. Wiadomości Herodota potwierdzają wyniki

-
- 6 Herodot – „ojciec historii”, znakomity uczoney grecki i podróżnik z V w. p.n.e. – urodził się około 482 r. p.n.e. w Imperium Perskim w Halikarnasie, na wybrzeżu Azji Mniejszej. Opuścił on swe rodzinne strony i przebywał długi czas w Atenach. Miał dzięki temu możliwość nawiązania bliskich kontaktów z uczonymi i pisarzami skupionymi wokół Peryklesa. Herodot odbył wiele podróży, które umożliwiły mu stworzenie niezwykle cennej pracy *Dzieje*. Zwiedził on kraje Bliskiego Wschodu, odbył podróże po wybrzeżach Morza Czarnego, mieszkał też przez pewien czas w Wielkiej Grecji. Dzieło Herodota zawiera wiele wartościowych obserwacji geograficznych, etnograficznych i przyrodniczych, a także traktujących o historii Asyrii, Babilonu, Persji, Egiptu i Scytii. Więcej zob. w: И.Е. Суриков, *Геродот, Молодая гвардия, Москва 2009*; А.Б. Дитмар, *От Скифии до Элефантины. Жизнь и путешествия Геродота*, Географгиз, Москва 1961.
- 7 Zob. Herodot, *Dzieje*, Czytelnik, Warszawa 2011; Геродот, *История*, Академический проект, Москва 2014.
- 8 Scytowie, Sarmaci, a następnie Alanowie, byli ludem koczowniczym zamieszkującym czarnomorskie obszary stepowe. Utrzymywali oni kontakty z dawnymi Słowianami, które trwały od ok. 7000 r. p.n.e. do 300 r. n.e., czyli do chwili przybycia Gotów nad Morze Czarne. Zob. Ł. Gadecki, *Wojskowość dawnych Słowian w świetle faktów językowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2007, s. 12.

badania archeologicznych. Na ich podstawie udało się ustalić, iż Scytowie wykorzystywali do orki pług zaciągnięty w woły. Zboże żęte było żelaznymi sierpami, a mielone na żarnach. Hodowali oni bydło, owce, kozy, drób oraz konie.

Herodot daje także szczegółowy opis Scytów koczowników oraz Scytów Królewskich, których uznawał on za najbardziej wojownicze ze wszystkich plemion. Historyk ten podaje, że zamieszkiwali oni rozległe obszary stepowe położone na wschód od Dniepru aż po wybrzeża Morza Azowskiego, w tym stępy Krymu. Herodot pisał, iż plemiona te mieszkaly w wozach, zaś podstawę ich gospodarki stanowiła hodowla zwierząt domowych, szczególnie bydła i koni.

Scytów uważano za odważnych wojowników. Byli oni dobrze uzbrojeni i rozporządzali znakomitą – jak na owe czasy – konnicą. Walczyli oni przeważnie konno. W późniejszym okresie, wraz z rozwojem życia osiadłego, pojawiła się również piechota scytyjska. Scytowie i Kimmerowie wprowadzili nową taktykę masowego natarcia konnych łuczników⁹. Scytowie przyczynili się także do upowszechnienia nowego typu strzał, dzięki którym znacząco zwiększyła się skuteczność strzelania z łuku¹⁰. Spośród obyczajów wojennych Scytów Herodot opisał obyczaj skalpowania zabitych wrogów.

Temu historykowi zawdzięczamy też informacje dotyczące religii Scytów. Scytowie nie posiadali świątyń, nie odnaleziono zostały też żadne wizerunki ich bóstw. Największą czią otaczali oni uosabiający boga wojny żelazny miecz, wetknięty w ziemię, przed którym składane były ofiary. Przy wyliczaniu bóstw czczonych przez Scytów grecki historyk wspomina o bogini Api (odpowiadającej medo-perskiej Anaitis). Scytowie wierzyli w życie pozagrobowe, co przejawiało się w ich obrzędach pogrzebowych.

Wiara w życie pozagrobowe wymagała wielkiej troski o zmarłych. Scytowie urządzali dla nich mieszkanie – grobową komorę, ubierając zmarłych w najlepsze szaty i zaopatrując ich w żywność. Do świata zagrobowego wodzów plemiennych kierowano również najlepsze konie, specjalnie w tym celu zabite i pochowane w tej samej jamie grobowej¹¹. Pochówki koni dały wiele interesujących znalezisk, takich jak bogato zdobione siodła i uzdy o niezwykłym bogactwie artystycznie wykonanych ozdób, przedmioty uzbrojenia, a także dywany wykonane z wołoku, a nawet aksamitu¹². Szczególnie cennych informacji o obyczajach grzebalnych tych plemion dostarczyły prace wykopaliskowe mające na celu zbadanie kurhanów Scytów

9 Por. T. Świątkowski, *Łuk i łucznictwo w kulturze wybranych ludów starożytności*, Infortedititions, Połomnia 2023. Więcej zob. w: A.A. Бонадренко, *Культ воина – зверя у правящих сословий древних киммерийцев, скифов, сарматов*, Национальный-научно исследовательский институт украиноведения и всемирной истории, Киев 2014.

10 Więcej zob. w: T. Scholl, *Uzbrojenie i taktyka wojenna Scytów i Sarmatów w VII w. p.n.e. – III w. n.e.*, „Mówią Wieki” 1978, nr 4, s. 10–14.

11 Por. Н.И. Веселовский, *Скифский всадник (поясная пряжка)*, „Известия Таврической Учёной Архивной Комиссии” 1891, № 14, s. 341–373.

12 Więcej zob. w: Т.Н. Высотская, С.А. Скорый, *Работы на Неаполе скифском и в его округе*, Наука, Москва 1976.

zachodnich znad Morza Czarnego. Obok małych kurhanów odnaleziono wielkie królewskie pochówki. Nad Kubaniem odkryte zostały królewskie kurhany, w których ze zmarłym władcą chowano setki jego koni¹³.

Zjednoczenia plemion scytyjskich zaczęły nabierać charakteru organizacji państwowej w II połowie IV w. p.n.e. Wówczas to powstał wielki związek plemienny pod wodzą króla Ateasa. Początkowo ten młody twór państwowy zajmował obszary położone na północ od Morza Czarnego, lecz w krótkim czasie Ateas podporządkował sobie szereg sąsiednich plemion trackich, a także miasta greckie położone na zachodnich wybrzeżach czarnomorskich.

W III w. p.n.e. ludność północnych wybrzeży Morza Czarnego składała się nadal głównie ze Scytów. Prowadzili oni w tym okresie – wspólnie z Getami – walki z Macedończykami, którzy zamierzali zawładnąć obszarami położonymi na północ od Dunaju. Szczególnie ciężkie starcia miały miejsce w latach 331–330 p.n.e., kiedy to namiestnik Aleksandra Macedońskiego w Tracji – Zoprion – wtargnął na terytorium scytyjskie na czele 30-tysięcznej armii. Dzięki zaciekłemu oporowi stawianemu przez Scytów udało się im obronić swe terytoria. Zoprion dotarł ze swymi wojskami do Olbii, gdzie poległ, co uniemożliwiło dalszą ekspansję Macedończyków na ziemię zamieszkałą przez Scytów. Kolejna próba opanowania terytoriów należących do Scytów została podjęta w 292 r. p.n.e. przez Lysimachosa, który również nie zdołał zrealizować swych planów.

Duże niebezpieczeństwo dla Scytów przedstawiały także plemiona Meotów i Sauromatów (Sarmatów). W II połowie IV w. p.n.e. Sarmaci zaczęli napierać na Scytów od wschodu, zaś w II w. p.n.e. wielkie hordy Sarmatów pojawiły się w stepach położonych na zachód od Donu.

W okresie między IV a II w. p.n.e. wiele plemion scytyjskich porzuciło koczowniczy tryb życia i zaczęło trudnić się rolnictwem. W okresie tym zanikły wielkie ufortyfikowane grodziska, a na ich miejsce pojawiły się otwarte osiedla oraz niewielkie miasta, które powstały w dorzeczu dolnego Dniepru i Bohu. Głównym obszarem zamieszkania Scytów stały się stepy krymskie. Tu też zaczęli oni wznosić duże domy kamienne, o grubych murach, kryte dachówką.

Na Krymie Scytowie początkowo prowadzili głównie życie koczownicze. W końcu IV w. p.n.e., po utworzeniu i umocnieniu państwa scytyjskiego oraz na skutek wzrostu znaczenia handlu zbożem z Grekami, Scytowie zaczęli stopniowo przechodzić do osiadłego trybu życia. W III i II w. p.n.e. powstały liczne miasta i osiedla scytyjskie, w których coraz większą rolę zaczął odgrywać handel morski¹⁴. Największy rozkwit

13 Będzie o tym mowa w dalszej części rozdziału. Więcej zob. w: В.С. Ольховский, *Погребально-поминальная обрядность населения степной скифии (VII–III вв. до н. э.)*, Наука, Москва 1991; А.Ю. Алексеев, *Скифская хроника (Скифы в VII–IV вв. до н. э.: историко-археологический очерк)*, Петербургкомстат, Санкт-Петербург 1992.

14 Рог. Т.Н. Высотская, *Торговые связи Неаполя скифского в эллинистический период*, „Вестник древней истории” 1978, № 4, s. 74–93; Д.С. Раевский, *К истории греко-скифских отношений (II в. до н. э.–II в. н. э.)*, „Вестник древней истории” 1973, № 2, s. 110–120; Э.И. Соломоник,

państwa scytyjskiego nastąpił w II w. p.n.e. za czasów panowania Skilurosa¹⁵. Stolicą tego państwa był Neapol Scytyjski, założony na brzegu rzeki Sałgir, którego ruiny znajdują się na obszarze Symferopola.

2. Scytowie a kształtowanie się społeczeństwa Europy i Azji Środkowej

Na przełomie II i I tysiąclecia na terytorium północnego Iranu pojawiły się plemiona należące do irańskiej grupy językowej, które od IX w. p.n.e. wspominane są w napisach asyryjskich pod nazwą Medów¹⁶. Pod koniec VIII w. p.n.e. niemal cała Media została formalnie uzależniona od Asyrii, która już wcześniej dokonywała łupieżczych wypraw na plemiona medyjskie. Około 673 r. p.n.e. wybuchło w Medii wielkie powstanie.

Kroniki asyryjskie wspominają o medyjskim związku plemiennym pod wodzą Teuszpy, do którego przyłączyli się także Kimmerowie¹⁷. Dzięki wsparciu Kimmerów Medii udało się uzyskać niepodległość. Osłabienie Asyrii umożliwiło ekspansję Medów w kierunku zachodnim.

Źródła greckie i irańskie dowodzą, iż Media podbiła plemiona wschodnioirańskie i miała styczność z plemionami Saków, którzy koczowali na terytorium Azji Centralnej. Dowiadujemy się z nich, iż państwo medyjskie składało się z różnych krain i plemion, mniej lub bardziej niezależnych, co wymogło na królach medyjskich

О скифском государстве и его взаимоотношениями с греческими городами Северного Причерноморья, Археология и история Боспора, Симферополь 1952, s. 103–128.

- 15 Król scytyjski Skiluros doskonale zdawał sobie sprawę z tego, jaką siłę przedstawiają ludy zamieszkujące na obszarach położonych na północnym wybrzeżu Morza Czarnego we wspólnej walce przeciwko najeźdźcom. Poglądy Skilurosa o potęgę zjednoczenia Scytów odzwierciedliły się w opowiadaniu Plutarcha. Przed śmiercią Skiluros miał wezwać swych synów i podając im kilka związanych dziirytów, zaproponował, by je złamali. Synowie nie mogli tego dokonać. Wówczas Skiluros rozwiązał dziiryty i łamiąc je pojedynczo, rzekł: jeśli będziecie trzymać się razem, nikt was nie zmoże. Jeśli zaś będziecie działać oddzielnie, wówczas każdy was zwycięży. Por. Ю.П. Зайцев, *Скульп и его царство. Новые открытия и новые проблемы*, „Вестник древней истории” 1999, № 2, s. 127–148.
- 16 Pierwsza wzmianka o Medach pochodzi z 836/835 r. p.n.e., z czasów panowania Salmanassara III (854–824). Zob. R. Wójcikowski, *Imperium medyjskie: fikcja czy historyczna rzeczywistość?*, [w:] C. Galewicz, J. Pstrusińska, L. Sudyka (red.), *Zrozumieć Eurazję: od starożytności do czasów współczesnych*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2007, s. 270.
- 17 W latach 679–678 p.n.e. Kimmerowie pod wodzą Teuszpy wtargnęli do Asyrii, lecz zostali pokonani przez Asarchaddona. Pięć lat później wsparli oni powstanie Medów przeciw Asyrii. Zob. K. Banek, *Krym jako teren badań religioznawczych*, [w:] idem (red.), *Polsko-ukraińskie badania religijne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004, s. 33.

podjęcie starań o wzmocnienie i scentralizowanie tego dość słabego jeszcze tworu politycznego w jedno silne państwo.

Plemiona Sarmatów, Kimmerów i Scytów od 730 r. p.n.e. podbijały terytorium obecnej Armenii¹⁸, stanowiącej w owym czasie potężne państwo Urartu¹⁹. Jednakże ostatni królowie Urartu nie zdołali przeciwstawić się zarówno Asyrii, jak i najazdom Scytów²⁰. Warto podkreślić, że królestwo Mitanni, południowe rubieże historycznej Armenii, było przez jakiś czas potężnym rywalem Hetytów i faraonów egipskich²¹.

D.M. Lang tak opisuje najazdy Scytów i Kimmerów, jakie miały miejsce w tym okresie:

Po upadku państwa Mitanni nastąpiła seria inwazji Scytów i Kimerów ze stepów Rosji i z równiny euroazjatyckiej. Najeźdźcy kimeryjscy najechali Kolchidę około roku 730 p.n.e. od strony Morza Azowskiego, ciągnąc brzegiem Morza Czarnego, a wkrótce po nich napłynęły fale Scytów – przez Przełęcz Dariańską w środkowym Kaukazie – wśród wybrzeży Morza Kaspijskiego i – przez Przełęcz Derbencką – aż po okolice dzisiejszego Baku. Prócz relacji Herodota o pobycie znacznej liczby tych koczowników w Gruzji i Armenii świadczą o tym scytyjskie groby i grotty strzał odnajdowane na cmentarzysku Samtawro pod Mccheta, a także w Trialeti na południe od Tbilisi, w Karmir-Byłur w Armenii i innych miejscach.

Z baz w Armenii Scytowie i Kimerowie zmierzali na zachód, południe i południowy wschód, najechali Medię, spustoszyli frygijsko-muszkijskie królestwo króla Midasa w latach 696–695 p.n.e., a później splądrowali grecką kolonię Synopę nad Morzem Czarnym. Wtargnęli także do Syrii i Palestyny, a nawet zbliżyli się do granic Egiptu. Wzbudziła popłoch wśród Izraelitów, o czym świadczą wzmianki o Gomerze (Kimerach) oraz o Gogu i Magogu (czyli o Scytach) w pismach proroka Ezechiela. Przyczynili się także do przyspieszenia upadku zarówno Asyrii, jak i Urartu²².

Pierwsze starcie Scytów z Asyryjczykami nastąpiło w latach 70. VII w. p.n.e. Następnie, około 673 r. p.n.e., Scytowie poparli powstanie Medów przeciwko Asyrii, jednakże w późniejszym czasie wódz scytyjski Partatua zawarł przymierze z królem asyryjskim Asarhaddonem²³. Umożliwiło to Scytom korzystanie z pomocy Asyrii w walce z ich wrogami.

Po śmierci króla asyryjskiego Asurbanipala, która nastąpiła około 633 r. p.n.e., w Asyrii rozgorzały walki wewnętrzne. Sytuację tę wykorzystali Scytowie, którzy wtargnęli na terytoria podległe Asyryjczykom. Zajęli oni Syrię i Palestynę, dochodząc do granic Egiptu.

18 D.M. Lang, *Armenia kolebka cywilizacji*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1975, s. 31.

19 Założycielem królestwa Urartu był król Aram, który według legendy armeńskiej był potomkiem Hajka – praojca narodu. Odnosił on zwycięstwa w walce z wrogami. Od jego imienia inne narody zaczęły nazywać mieszkańców Urartu Armeńczykami. Zob. M. Zakrzewska-Dubasowa, *Historia Armenii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1977, s. 13.

20 *Ibidem*, s. 17.

21 D.M. Lang, *op. cit.*, s. 108.

22 *Ibidem*.

23 Więcej zob. w: И.М. Дьяконов, *История Миди: От древнейших времен до конца IV в до н.э.*, т. I, Издательство Академии наук СССР, Москва-Ленинград 1956, s. 273; М.И. Артамонов, *Киммерийцы и скифы*, Издательство Ленинградского университета, Ленинград 1974, s. 106.

Jak już wcześniej zostało wspomniane, najazdowi Scytów nie zdołali przeciwsta-
wić się ostatni królowie Urartu. Najazdy scytyjskie przypadają na okres panowania
króla Rusy III (680–646)²⁴. B.B. Piotrowski tak opisuje upadek miasta Tejszebaini:

Administracyjne centrum Urartu na Zakaukaziu, „miasto boga Tejszeby”, padło na początku
VI w. p.n.e. pod ciosami Scytów; wymownie o tym mówią dane wykopaliskowe Karmir-Bluru.
Na podstawie materiałów archeologicznych można stwierdzić z wielką dokładnością i aż do
najdrobniejszych szczegółów okoliczności upadku twierdzy. Podczas badań Karmir-Bluru, przy
oczyszczaniu fasady cytadeli przy północno-zachodniej bramie, trzeba było usunąć potężny ma-
syw ziemi grubości około 4 metrów, powstały wskutek zburzenia górnych części murów, zbudowa-
nych z cegły niewypalanej. Podczas tej wielkiej i ciężkiej pracy odkryto brązowe groty strzał
typu scytyjskiego z VII-VI w. p.n.e., zupełnie inne od urartyjskich grotów żelaznych, napotyka-
nych w warstwach fundamentów cytadeli. Okazało się, że pierwotnie, przed zburzeniem murów
twierdzy, strzały tkwiły w zewnętrznej ścianie murów z niewypalanej cegły. Niektóre groty mają
na końcach zagięcia i uszkodzenia od uderzenia o mur, a jeden z grotów znaleziono w warstwie
glinianej polepy pokrywającej kamienny cokół muru.

W ten sposób da się bezwzględnie ustalić, że groty strzał typu scytyjskiego należały do nie-
przyjaciół, którzy zburzyli cytadelę w Tejszebaini. Wrogowie ci atakowali twierdzę nie przez
główną, dobrze i dokładnie umocnioną bramę, w której podczas wykopalisk nie znaleziono ani
jednego grotu strzał scytyjskich, lecz przez bramę boczną, znajdującą się koło brzegu rzeki Zangi
(Ildaruni). Zanim Scytowie mogli podejść do tej bramy, musiało przedtem paść miasto, zajmu-
jące terytorium na zachód i południe od cytadeli, gdyż szturm do twierdzy od strony rzeki był
niemożliwy. Wykopaliska wykazały, że miasto oddano bez walki, domy wcześniej opuszczono,
a mienie z nich wyniesiono²⁵.

Prace wykopaliskowe, przeprowadzone na obszarze Karmir-Blur potwierdzają
ściśle związki Scytów z Urartami w okresie istnienia miasta Tejszebaini. B.B. Pio-
trowski tak precyzuje charakter tych relacji w VII i VI w. p.n.e.:

Materiał archeologiczny, wydobyty przy badaniach w Karmir-Blur dowodzi, że w czasie istnienia
twierdzy [Tejszebaini] Scytowie, którzy ją zburzyli, przez długi czas pozostawali z nią w ścisłych
stosunkach. Scytowie z północnego Kaukazu i wschodnich okręgów nad Morzem Czarnym
otrzymywali znaczną część żelaza na narzędzia i broń poprzez Zakaukazie, za pośrednictwem
urartyjskiego centrum administracyjnego. Związki Scytów z Zakaukaziem, nawet Scytów ob-
szarów zachodnich nad Morzem Czarnym, w końcu VII i na początku VI wieku przed n.e. dają
się stwierdzić wyraźnie. Do czasu kolonizacji greckiej plemiona stepów znad Morza Czarnego
utrzymywały wzajemne stosunki z krainami starożytnego Wschodu nie tylko przez północno-
zachodnie wybrzeże Morza Czarnego, lecz również przez Kaukaz²⁶.

Królowie asyryjscy obawiali się sojuszu Urartów z koczownikami – Kimmerami,
Scytami i innymi plemionami. Świadczy o tym chociażby tekst z biblioteki króla
Asurbanipala w Niniwie²⁷, napisany własnoręcznie przez niego.

24 M. Zakrzewska-Dubasowa, *op. cit.*, s. 17.

25 B.B. Piotrowski, *Urartu*, [w:] *Śladami dawnych kultur*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1954, s. 133.

26 *Ibidem*, s. 136.

27 Asurbanipal, ostatni z wielkich królów asyryjskich, był założycielem biblioteki, w której znaj-
dowała się bogata kolekcja glinianych tabliczek, napisanych pismem klinowym. Pragnął on

O ostatnich latach istnienia państwa asyryjskiego, które w końcu VII w. p.n.e. doprowadził do zguby sojusz Urartów z plemionami koczowniczymi – wspomnianymi wyżej Kimmerami i Scytami, dowiadujemy się z kroniki babilońskiej. Przypięciem kryzysu stał się wybuch powstania babilońskiego pod wodzą Nabopalassara w 627/626 r. p.n.e.²⁸ B.B. Piotrowski daje następujący opis tych wydarzeń:

Kronika babilońska Nabopalassara, opisująca szczegółowo ostatnie lata Asyrii, mówi o zdobyciu w r. 614 przed n.e. Aszuru, na którego gruzach zawarto sojusz wojenny Medów z Babilonem. Lecz o losie Asyrii zdecydowano dopiero dwa lata później, kiedy do tego sojuszu przyłączyły się grupy koczowników i pomniejszych kraje Azji Przedniej. Dopiero wtedy, po trzykrotnym szturmie padła Niniwa. Herodot, historyk grecki z V w. przed n.e. opowiada, że podczas oblężenia Niniwy przez króla Medów Kiaksara, ukazało się wielkie wojsko scytyjskie pod dowództwem króla Madyja, syna Prototego (Bartatua według źródeł asyryjskich). Jeszcze Asarhaddon musiał liczyć się i prowadzić pokojowe układy ze Scytami, którzy zapędzili się daleko za granice Azji Przedniej, do kraju Man, na południe od jeziora Urmii. W ostatnich latach wiadomości zapisane o pobycie Scytów w kraju Man zostały uzupełnione materiałem archeologicznym, a w szczególności skarbem w postaci złotych i srebrnych przedmiotów znalezionych koło Sakkyzu w Kurdystanie irańskim²⁹.

Zarówno źródła pisane, jak i wyniki badań archeologicznych dowodzą, iż Kimmerowie i Scytowie pozostawali w sojuszu z Urartami i wspólnie występowali przeciw Asyryjczykom. Jednakże na początku VI w. p.n.e., gdy państwo Urartu chyliło się ku upadkowi, Scytowie stanęli w opozycji do państwa urartyjskiego. To właśnie oni zburzyli urartyjskie centrum administracyjne – miasto Tejszebaini.

Wskutek konfliktu z Babilonią sytuacja państwa medyjskiego na zachodzie skomplikowała się. Te sprzyjające okoliczności wykorzystali w 553 r. p.n.e. Persowie, na czele których stał król Cyrus II³⁰, pochodzący z rodu Achemenidów.

Herodot, opowiadając o objęciu władzy przez Cyrusa – założyciela achemenidzkiego państwa perskiego – pisał, iż miał on na swej drodze Babilonię, lud Baktrów, Saków i Egipcjan. A zatem poza tak potężnymi państwami świata starożytnego, jakimi były Babilonia i Egipt, ludy środkowoazjatyckie – Sakowie i Baktrowie – stanowiły w oczach współczesnych główną zaporę na drodze Cyrusa do podbicia Azji Zachodniej.

W 550 r. p.n.e. Persowie zwyciężyli Medię, co stworzyło zagrożenie dla innych państw – Egiptu, Lidii i Babilonii. Sytuacja ta skłoniła króla egipskiego Amasisa do zawarcia przymierza przeciwko Persji z Lidią i Babilonią, jednakże doskonała

zgrupować w niej całą kulturalną spuściznę wcześniejszych czasów. Zob. H. Golasz-Szołomicka, *Biblioteki w starożytnej Grecji i Rzymie*, „Architectus” 2000, nr 2 (8), s. 15.

28 T. Brzegowy, *Ostatnie dziesięciolecie Królestwa Judzkiego*, „Roczniki Teologiczne” 2000, z. 1, s. 41.

29 B.B. Piotrowski, *op. cit.*, s. 138.

30 Cyrus II Wielki zwany Starszym (590–529 r. p.n.e.) – twórca imperium Achemenidów. Zdaniem M.M. Djakonowa, Cyrus stanowił jedną z najwybitniejszych osobowości historii starożytnej. Zob. M.M. Дьяконов, *Очерк истории древнего Ирана*, Издательство Восточной литературы, Москва 1961, s. 79.

armia perska, dowiedziona przez Cyrusa, rozgromiła w krótkim czasie Lidię³¹, a następnie opanowała miasta greckie na wybrzeżu Morza Egejskiego. Po przyłączeniu Lidii do Persji i oddaniu jej pod władzę namiestnika perskiego wojska rozpoczęły przygotowania do zdobycia Babilonu. We wrześniu 538 r. p.n.e. armia perska przekroczyła Tygrys i w pobliżu dzisiejszego Bagdadu pokonała wojska babilońskie, a w październiku tegoż roku bez oporu wkroczyła do Babilonu³².

Po zdobyciu go wojskom perskim pozostał do opanowania jeszcze Egipt. Aby dobrze przygotować się do zdobycia tego wielkiego państwa, Cyrus zdecydował się najpierw zabezpieczyć wschodnie granice swego państwa. Dlatego też Persowie najechali na Baktrię i Chorezm, którymi udało im się zawładnąć.

Wyprawa Cyrusa przeciw plemionom scyto-sakijskim Massagetom, zamieszkałym w Azji, nie została uwieńczona powodzeniem i zgodnie z relacjami pisarzy antycznych sam Cyrus padł w bitwie z Massagetami. Opowieść o wyprawie Cyrusa na ziemie Massagetów można odnaleźć zarówno u Herodota, jak i u Trogusa-Justyna. Bitwę między Massagetami a wojskami achemenidzkimi Herodot relacjonuje następująco:

Tę bitwę uważam za najbardziej morderczą ze wszystkich, jakie barbarzyńcy dotąd stoczyli, a dowiadując się, że taki był jej przebieg. Naprzód mieli oni z pewnej odległości wzajemnie zarzucać się strzałami, następnie, gdy im strzał zabrakło, zderzyli się pikami i nożami i wzięli się za bary. Przez długi czas walcząc dotrzymywali sobie placu i żadna strona nie chciała ustąpić, w końcu jednak Massageci uzyskali przewagę. Większa część wojska perskiego poległa, a także sam Cyrus zginął³³.

Kłęska Cyrusa w walce z Massagetami miała miejsce pod koniec lipca bądź na początku sierpnia 530 r. p.n.e.³⁴ Strabon podaje, iż w czasie tej wojny Sakowie dwukrotnie rozgromili wojska achemenidzkie.

Opowieść Trogusa-Justyna o wyprawie i kłęsce Cyrusa jest obszerniejsza niż Herodota. Przedstawił on ją w sposób następujący:

Po ujarzmieniu Azji i podporządkowaniu swej władzy całego Wschodu, Cyrus wyruszył na Scytów. U Scytów w tym czasie panowała Tomyris. Nie przstraszyła się, jak można by było oczekiwać od kobiety, wrogiego najazdu. Chociaż mogłaby przeszkodzić przeprowie wroga przez Oksus, dała mu tę możliwość, uważając, że łatwiej jej będzie walczyć w granicach swego własnego państwa, a wrogowi będzie trudniej ocalić się ucieczką przez rzekę zagradzającą mu drogę. Cyrus przeprowił wojsko, wszedł w głąb Scytii i rozłożył się obozem. W dniu następnym, udając przestraszonego, porzucił obóz, jak gdyby uciekał. W obozie pozostawił wielką ilość wina

31 Cyrus pokonał Lidię w 546 r. p.n.e. Zdobyta została jej stolica – Sardes, król Krezus wzięty do niewoli, a jego bogactwa zawłaszczzone przez Persów. Zob. S. Stabryła, *Historia kultury europejskiej. Starożytność*, Akademia Ignatianum, Kraków 2012, s. 91.

32 Z. Małecki, *Król perski Cyrus Wielki i jego rola w historii Izraela*, „Saeculum Christianum” 1997, nr 4/1, s. 191.

33 Herodot, *op. cit.*, s. 117.

34 M.A. Дандамаев, *Иран при первых Ахеменидах*, Издательство Восточной литературы, Москва 1963, s. 117.

i wszystkiego, co jest konieczne do urzędzenia uczt. Kiedy powiadomiono o tym królową, posłała ona swojego syna, jeszcze chłopca, z trzecią częścią wojska, by ścigał wroga. Po wejściu do obozu Cyrusa, niewprawny w sztuce wojennej chłopiec, jak gdyby przyszedł na ucztę, a nie na bój, zapomniał o wrogu, pozwolił upić się nienawykłym do wina barbarzyńcom i upojenie alkoholem zwyciężyło Scytów wcześniej niż oręż. Jak tylko dowiedział się o tym Cyrus, nocą zawrócił, napadł na bezsilnych [wrogów] i wybił [obecnych w obozie] razem z synem królowej. Straciwszy takie wojsko i, co było dla niej jeszcze cięższe, jedyne go syna, Tomyris nie we łzach wylewała żalność po tej stracie, lecz szukała pociechy w zemście i na podstęp wroga, świętującego niedawne zwycięstwo, odpowiedziała takim że podstępem. Udała, że po stracie, jaką poniosła, nie ufa swoim siłom, i rozpoczęła odwrót, zwabiając Cyrusa w wąwóz, w którym przygotowywała zasadzkę: zabiła w nim 200 000 Persów, w tym i króla. Zwycięstwo to było tym bardziej wspaniałe, że nie ostał się nawet goniec, który powiadomiłby Persów o tej strasznej klęsce. Królowa rozkazała wrzucić odrąbaną głowę Cyrusa do bukłaka napełnionego ludzką krwią i takimi słowami osądziła jego okrucieństwo: „Nasyć się teraz – powiedziała – krwią, której zawsze byłeś spragniony i której nigdy nie miałeś dosyć”³⁵.

W 522 r. p.n.e. władzę w Persji przejął Dariusz, przedstawiciel bocznej linii dynastii Achemenidów. W okresie jego panowania miały miejsce liczne powstania, o stłumieniu których dowiadujemy się z inskrypcji behistuńskiej wykonanej na rozkaz Dariusza, który w ten sposób chciał uwiecznić swe sukcesy³⁶.

Rozłam w domu królewskim i walka o władzę, przebiegające w dobie kryzysu społeczno-ekonomicznego, spowodowały oderwanie się większości prowincji od państwa achemenidzkiego³⁷. Sytuację tę wykorzystały także ludy środkowoazjatyckie, aby pozbyć się władzy Achemenidów. Z inskrypcji behistuńskiej dowiadujemy się, iż zbuntowały się Partia i kraj Saków³⁸, a szczególnie szeroki rozmach przybrało powstanie w Margianie³⁹. Pisarz antyczny Polyenus, korzystając z legend sakskich, opowiada o jednym z epizodów z bohaterskiej walki Scytów:

Wyruszył przeciw nim sam Dariusz I na czele wielkiego wojska. W jego obozie jakoby przypadkowo zjawił się sakski koniuch Szirak. Był on okaleczony, pokryty ranami, z obciążonym nosem i uszami. Powiedział, że postąpili z nim tak jego współplemieńcy i że pragnie się na nich zemścić. Poprowadził wojsko Persów wiadomymi sobie ścieżkami w celu wprowadzenia ich zniecka na tyły Saków. Po siedmiu dniach męczącej drogi żołnierze znaleźli się na pustyni w stanie kompletnego wyczerpania. Persowie zrozumieli, że zostali oszukani. Szirak, któremu grożono śmiercią, odpowiedział dumnie: „Odniosłem zwycięstwo, gdyż udało mi się dla odwrócenia nieszczęść od Saków, moich ziomków, doprowadzić do tego, że męczy was głód i pragnienie”. Bohaterskiemu koniuchowi ścięto głowę⁴⁰.

35 B. Gafurow, *Dzieje i kultura ludów Azji Centralnej*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1978, s. 82.

36 Inskrypcja umieszczona na skale behistuńskiej powstała na polecenie Dariusza I najprawdopodobniej w latach 521–520 p.n.e. Zob. Ю.С. Кухарчик, *Восточные сатрапии Персидской империи поданным древнеперсидских царских надписей*, БДУ, Минск 2011, s. 39.

37 B. Gafurow, *op. cit.*, s. 84.

38 М.А. Дандамаев, *Отражение содержания Бехистунской надписи в труде Геродота*, „Краткие сообщения Института народов Азии. Иранская филология” 1963, т. 67, s. 190–192.

39 B. Gafurow, *op. cit.*, s. 84.

40 *Ibidem*, s. 84–85.

Wojska achemenidzkie, dowodzone przez namiestnika baktryjskiego, nie oszczędziły nikogo z powstańców. Zabito ponad 55 tys. ludzi, a około 6,5–7 tys. osób dostało się do niewoli⁴¹.

3. Prace wykopaliskowe i badania nad zwyczajami Scytów, Sauromatów i Sarmatów

Prace archeologiczne mające na celu poznanie zwyczajów i kultury plemion scytyjskich były prowadzone na rozległych obszarach, położonych nad Dnieprem, Bohem, Dniestrem, Donem i Kubaniem. Szczególnie cennych informacji o kształtowaniu się państwa scytyjskiego dostarczyły wykopaliska prowadzone na terenie Neapolu Scytyjskiego, o których będzie mowa w dalszej części rozdziału.

Szeroko zakrojone badania archeologiczne na Krymie rozpoczęły się już po zakończeniu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej⁴². W 1945 r. powzięto uchwałę o utworzeniu tauro-scytyjskiej ekspedycji Instytutu Kultury Materialnej Akademii Nauk ZSRR i Państwowego Muzeum Sztuk Plastycznych⁴³, zaś w 1948 r. powołano do życia Krymski Oddział Akademii Nauk. W badaniach archeologicznych brali także czynny udział pracownicy muzeów na Krymie⁴⁴.

W 1946 r. na terenie Neapolu Scytyjskiego zostało odkryte mauzoleum z mnóstwem bogatych grobów arystokracji scytyjskiej. W toku prowadzonych prac wykopaliskowych ujawniono ponad 70 takich grobów. Wśród nich wyróżniał się drewniany sarkofag królowej scytyjskiej⁴⁵. Znaleździło to wzbudziło ogromne zainteresowanie ze względu na niezwykle kunsztowny sposób wykonania tego sarkofagu.

41 В.В. Струве, *Восстание в Маргиане при Дарии I*, „Вестник древней истории” 1949, № 2, s. 24.

42 Пор. П.Н. Шульц, *Исследования Неаполя Скифского (1945–1950)*, „История и археология древнего Крыма” 1957, s. 62–93.

43 Ekspedycja tauro-scytyjska była kierowana przez P.N. Szulca – wybitnego archeologa specjalizującego się w badaniach plemion scytyjskich, a także innych plemion koczowniczych. Więcej zob. w: П.Н. Шульц, *Тавро-скифская археологическая экспедиция*, „Советский Крым” 1946, № 2, s. 97–116.

44 O przebiegu i koordynacji prac badawczych na obszarze Neapolu Scytyjskiego w okresie po zakończeniu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, najcenniejszych odkryciach oraz wkładzie znalezisk do światowego dziedzictwa kulturowego zob. w: П.Н. Шульц, *Раскопки Неаполя Скифского*, „Краткие сообщения института истории материальной культуры” 1947, Вып. XXI, s. 16–21; Ю.П. Зайцев, *Южный дворец Неаполя скифского*, „Вестник древней истории” 1997, № 3, s. 36–50.

45 Пор. Н.Н. Погребова, *Мавзолей Неаполя Скифского*, „Краткие сообщения института истории материальной культуры” 1947, Вып. 21, s. 22–32; Н.Н. Погребова, *Находки в мавзолее Неаполя Скифского*, „Памятники искусства: Бюллетень Государственного музея изобразительных искусств” 1947, Вып. 2, s. 31–36.

Za jego nóżki służyły rzeźbione figury zwierząt, sfinksów i gryfonów, zaś boczne jego ściany ozdobiono fantastycznymi girlandami, które przewinęto wstęgami. Na belkach narożnych tego sarkofagu umieszczono figury lwa i sfinksa.

Przeprowadzone badania archeologiczne dowiodły, że mauzoleum w Neapolu Scytyjskim zostało zbudowane pod koniec II w. p.n.e. Usytuowano je na zachód od głównej bramy miejskiej. Mauzoleum to przylega bezpośrednio do muru obronnego miasta.

W początkowym okresie swego istnienia mauzoleum było odsłonięte z trzech stron, lecz kiedy Neapol Scytyjski stał się celem najeźdźców pontyjskich, a następnie i rzymskich, otoczono je potężnym pasem obronnym. W ten sposób mauzoleum przekształciło się w basztę bojową. Posiadało ono komorę grobową na dole, zaś na górze umiejscowione zostało pomieszczenie dla wojska.

W ciągu ponad 300 lat w mauzoleum w Neapolu Scytyjskim chowano osoby pochodzące z królewskiego rodu i ich rodziny. Pierwszą osobą pochowaną w tym mauzoleum był jeden z królów scytyjskich. W późniejszym okresie obok kamiennego grobowca tego króla, w dużych drewnianych skrzyniach, chowano wodzów scytyjskich.

Wodzowie scytyjscy układani byli na podściółce z wołjoku i skór zwierzęcych. Niezwykle ciekawie przedstawiały się też inne skrzynie grobowe, w których odkryte zostały pochówki rodzinne. Na oczy zmarłych kładzione były złote płytki. Scytowie wierzyli bowiem, iż w ten sposób ochroni to zmarłego od działania złych sił⁴⁶. Przy głowie i u nóg pochowanych stawiano naczynia na wino i czasze z potrawą ofiarną. W wielu skrzyniach grobowych znaleziono również naczynia na olejki pachnące, a także składane przy zmarłych kawałki baraniny i mięsa końskiego.

Położenie mauzoleum z bogatymi pochówkami przy murach obok głównej bramy oraz fakt, iż stało ono pierwotnie na wolnej przestrzeni, dowodzi, jak wielkie znaczenie mauzoleum to miało dla mieszkańców miasta. Stanowiło ono swego rodzaju świątynię Scytów, a mieszkańcy Neapolu Scytyjskiego mieli obowiązek strzec prochów swych władców.

Przednicy Sarmatów, jakimi byli Sauromaci, wywarli ogromny wpływ na kształtowanie się kultury, zwyczajów i obyczajów zarówno Scytów, jak i Sarmatów.

Sauromaci mieli własny obrzęd pogrzebowy i formy konstrukcji grobowych różniące ich od innych plemion koczowniczych. Najbardziej szanowanych członków tego plemienia chowano w obszernych grobach, układając przy ich zwłokach bogato zdobione przedmioty codziennego użytku. Natomiast zwykli członkowie plemienia Sauromatów byli grzebani w prostych, niewielkich grobach. Zmarłych kładziono zazwyczaj w pozycji wyciągniętej, z głową skierowaną na zachód. Istniał również specjalny obrzęd związany z paleniem stosów w czasie pogrzebu. W pozostałościach

46 Н.Н. Погребова, *Золотые лицевые пластины из погребений мавзолея Неаполя скифского*, [w:] П.Н. Шульц (red.), *История и археология древнего Крыма*, Издательство АН Украинской ССР, Киев 1957, s. 142–154.

stosów archeologowie odnajdywali kości zwierząt ofiarnych – najczęściej koni – a wraz z nimi uprząże i różnorodne naczynia. W grobach Sauromatów odkryto liczne przedmioty uzbrojenia, takie jak miecze żelazne, oszczepy i różnorodne strzały, którymi posługiwali się wojownicy piesi i konni.

Sarmaci stanowili grupę różnorodnych plemion, w większości – podobnie jak Scytowie – irańskich⁴⁷. Zajmowali się oni przede wszystkim pasterstwem i prowadzili życie koczownicze⁴⁸. Plemiona scytyjskie i sarmato-scytyjskie oddziaływały wzajemnie na siebie, co stworzyło wiele podobieństw w sferze zwyczajów, obyczajów, wierzeń i folkloru⁴⁹.

Wśród plemion sarmackich w ciągu tysięcy lat na skutek rozwoju hodowli bydła ukształtowała się gospodarka koczownicza. Rozpowszechnienie tak ważnego surowca naturalnego, jakim było żelazo, i pojawienie się broni żelaznej przyczyniło się z jednej strony do wzmożonego przemieszczania się koczowników stepowych, a z drugiej – do ożywienia wzajemnych stosunków między nimi. Wywarło to wpływ na zmiany w ich kulturze materialnej, które najpełniej wyraziły się w przedmiotach codziennego użytku, kształcie i rodzaju broni oraz w różnego rodzaju obrzędach.

Przyrost ludności bytującej na obszarach stepowych, a także wydarzenia historyczne, mające miejsce w owym czasie w Azji Środkowej i na obszarach położonych za Morzem Kaspijskim, stały się przyczyną wędrówek plemion sarmackich na tereny leżące na prawym brzegu Wołgi i dalej na wybrzeże Morza Czarnego oraz na przedgórza Kaukazu. Plemiona te, związane swym pochodzeniem z poprzedzającymi je plemionami sauromackimi, zachowały w swej kulturze przeżytki starych tradycji Sauromatów, lecz jednocześnie wytworzyły wiele nowych cech, swoistych ich kulturze, wyrażających się w obrzędach, wyrobach artystycznych i uzbrojeniu.

Wśród Sarmatów szeroko rozpowszechniony był obyczaj składania do grobu zmarłego pożywienia. Przy zwłokach układano najczęściej kości barana. W grobach Sarmatów odnaleziono też rozmaite ozdoby, naczynia, broń, a także kadzielnice czy noże żelazne. Cechą charakterystyczną obrzędu pogrzebowego Sarmatów jest zwyczaj wkładania do grobów rozbitego zwierciadła oraz kawałków kredy.

W odróżnieniu od poprzedniego okresu w grobach plemion sarmackich zwiększyła się liczba przedmiotów wchodzących w skład uzbrojenia wojowników sarmackich. Archeologowie odkryli w nich żelazne miecze, sztylety, a także groty strzał, wykonane zarówno z żelaza, jak i z brązu. Cechą charakterystyczną uzbrojenia wojowników sarmackich było to, iż posługiwali się oni mieczami długich rozmiarów – długość ich wynosiła bowiem metr, a czasami nawet więcej. Rozpowszechnienie

47 L. Bazylow, *Historia Rosji*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983, t. I, s. 63.

48 *Ibidem*. Por. Ю.Г. Виноградов, *Очерк военно-политической истории сарматов в I в. н.э.*, „Вестник древней истории” 1994, № 2, s. 151–169.

49 L. Bazylow, *op. cit.*, t. I, s. 64. Więcej zob. w: С.А. Яценко, *Заметки по истории и культуре сарматоаланов*, „Нижевожский археологический вестник” 2003, Вып. 6, s. 304–317; М.А. Балабанова, *Реконструкция социальной организации поздних сарматов по антропологическим данным*, „Нижевожский археологический вестник” 2003, Вып. 6, s. 66–88.

w owym okresie mieczy tej wielkości było wynikiem rozwoju broni zaczepnej, co wiązało się ze zwiększeniem się roli uzbrojonej konnicy.

W II–I w. p.n.e. wędrówka plemion sarmackich na obszary stepowe położone nad Morzem Czarnym miała już bardziej zorganizowany charakter. Doprowadziło to zarówno do nawiązania przez nie stosunków z ludnością zamieszkującą w miastach na nizinach czarnomorskich, jak i do zacieśnienia więzi z mieszkańcami nizin położonych nad Kubaniem.

W pierwszych wiekach naszej ery nastąpiły istotne zmiany w kulturze materialnej plemion sarmackich. Archeologowie na podstawie przedmiotów wydobytych z grobów pochodzących z tamtego okresu dowiedli podniesienia się poziomu kulturowego ludności sarmackiej. Świadczą o tym zarówno naczynia, jak i ozdoby odkryte w grobach plemion sarmackich. Zamiast naczyń prymitywnie lepionych w ręku, charakterystycznych dla uprzedniego okresu, odnaleziono różnorodne dzbanki, miski i inne naczynia wykonane na kole garncarskim⁵⁰. Znaleźiska te świadczą też o bliskich związkach plemion sarmackich z ludnością zamieszkującą zarówno obszary Azji Środkowej, jak i terytoria położone nad Wołgą i Kamą⁵¹.

Wśród Sarmatów rozpowszechnił się nowy typ żelaznych mieczy i sztyletów o prostym jelcu i rękojeści zakończonej kółkiem. Oprócz tego w trakcie prac wykopaliskowych wydobyto różnorodne kołczany skórzane, a także naczynia drewniane i kobiałki z kory brzoźowej. Sarmaci znali dobrze technikę obróbki drewna i posiadali odpowiednie do tej pracy narzędzia, m.in. piłę. O wysokim poziomie techniki obróbki drewna świadczą znalezione wozy o wysokich kołach o wielu szprychach.

Ciekawych znalezisk dostarczyły również groby z okresu późnosarmackiego, które wiążą się z plemieniem Alanów. Alanowie byli ostatnim i najpotężniejszym związkiem sarmackim. Alanowie mieli zwyczaj chowania zmarłych w wąskich grobach, w których w jednej ze ścianek wykuwano niszę. Ta forma jam grobowych stanowi swoisty powrót do dawnego zwyczaju istniejącego w okresie wczesnosarmackim, a nawet w epoce brązu wśród plemion kultury grobów katakumbowych. Cechą charakterystyczną pochówków alańskich tego okresu są sztucznie deformowane czaszki. Jednocześnie zachowane zostały cechy dawniejszego obrzędu pogrzebowego, jak np. rytualny zwyczaj rozbijania zwierciadła⁵².

50 Рог. О.Д. Дашевская, *Лепная керамика Неаполя скифского*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1968, № 64, s. 248–271; О.Д. Дашевская, *Земляной склеп 1949 г. в некрополе Неаполя скифского*, „Вестник древней истории” 1951, № 2, s. 131–135.

51 Więcej zob. w: М.И. Артамонов, *Скифское царство в Крыму*, „Вестник Владимирского государственного университета” 1948, № 8, s. 56–78.

52 Więcej zob. w: В.П. Бабенчиков, *Некрополь Неаполя скифского*, „История и археология древнего Крыма” 1957, s. 94–141; Т.Н. Высотская, *Культы и обряды поздних скифов*, „Вестник древней истории” 1976, № 3, s. 67–75; В.П. Бабенчиков, *Новый участок некрополя Неаполя скифского*, „Вестник древней истории” 1949, № 1, s. 111–119.

Podsumowując, można stwierdzić, iż za sprawą wykopalisk archeologicznych prowadzonych na obszarze Półwyspu Krymskiego dowiedziano, że Scytowie żyli na tym obszarze nie mniej niż tysiąc lat, od VII–VI w. p.n.e. do III–IV w. n.e.

Do IV w. p.n.e. Scytowie prowadzili na Krymie koczowniczy tryb życia. W IV w. p.n.e. na obszarach położonych na północnym wybrzeżu Morza Czarne- go powstało państwo scytyjskie z królem Ateem na czele. W czasie jego panowania Scytowie znad Morza Czarne- go zajęli obszary położone między Dunajem a Donem.

Pod koniec IV w. n.e. na Krymie powstały liczne miasta i grody umiejscowione w dolinach rzek, nad jeziorami oraz Morzem Czarnym. Ludność Półwyspu Krymskiego w tym okresie zajmowała się hodowlą bydła i rolnictwem. Mieszkańcy Krymu trudnili się także rzemiosłem i handlem. W owym czasie dużego znaczenia nabral handel zbożem, który prowadzono z licznymi miastami, położonymi nad Morzem Czarnym i Morzem Śródziemnym. Na brzegach Morza Czarne- go Scyto- wie zbudowali porty, które stanowiły ważne punkty na mapie ówczesnego świata. Istnienie wielkiej liczby nadmorskich grodzisk scytyjskich na zachodnim wybrzeżu Półwyspu Krymskiego umożliwiło nawiązanie szerokich kontaktów gospodarczych i kulturowych z wieloma liczącymi się miastami starożytnymi.

4. Neapol Scytyjski

Najstarsze zapiski o Neapolu Scytyjskim znajdują się w dziełach zarówno cytowa- nego już wcześniej Herodota, jak i Strabona, który wspomina o Neapolu Scytyjskim jako o głównym mieście późniejszych Scytów⁵³.

Neapol Scytyjski powstał w III w. p.n.e. w samym w centrum Półwyspu Krymskiego⁵⁴, na przecięciu starożytnych dróg łączących stepy i przedgórze Krymu z górami i wybrzeżem Morza Czarne- go⁵⁵. W ciągu co najmniej sześciu wieków był on ośrodkiem państwa scytyjskiego. Scytowie umiejscowili swą stolicę nad rzeką Sałgir, w miejscu dającym dobrą ochronę przed najezdami koczowników sarmackich, którzy w owym okresie pokazali się w stepach nad Morzem Czarnym. Wokół Ne- apolu Scytyjskiego zostały zbudowane liczne grodziska scytyjskie umiejscowione na wzniesieniach naokoło nowej stolicy państwa Scytów. W razie niebezpieczeństwa

53 Рог. О.Д. Дашевская, *К вопросу о локализации трех скифских крепостей, упоминаемых Страбоном*, „Вестник древней истории” 1958, № 2, s. 143–150.

54 Ю.П. Зайцев, *Неаполь скифский (II в. до н. э. – III в. н. э.): Монография*, Универсум, Симферополь 2003, s. 71.

55 Рог. А.Е. Пуздровский, *К проблеме формирования Неаполя скифского*, Тезисы докладов крымской научной конференции „Проблемы античной культуры”, ч. 3, Симферополь 1988, s. 303–304; А.И. Маркевич, *К столетию исследований на городище Неаполя у Симферополя*, „Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии” 1928, Вып. 3, s. 4–14.

mogły one przekazywać wieść o nadchodzącym zagrożeniu paleniem ognisk i dymem. Wówczas jeden gród za drugim włączały się do wspólnej obrony miasta.

Ludność Neopolu Scytyjskiego trudniła się rolnictwem, rzemiosłem i handlem. O rozwiniętym rolnictwie świadczą znalezione w tym mieście liczne zbiorniki na zboże, w których znajdowały się pozostałości ziarna – pszenicy, prosa i jęczmienia. W toku prowadzonych wykopaliisk archeologicznych na jego terenie odnalezione zostały także liczne kości zwierząt domowych. Mieszkańcy Neopolu Scytyjskiego hodowali zarówno wielkie, jak i drobne bydło rogate oraz konie⁵⁶. Ich stada wypasane były za miastem, w niewielkiej od niego odległości.

W Neopolu Scytyjskim rozwinięty był handel. W mieście, w którym oprócz Scytów zamieszkiwali także Hellenowie, bito monety mające greckie napisy i grecki styl wykonania, co ułatwiało ich obieg w państwach hellenistycznych. O rozwoju handlu w Neopolu Scytyjskim świadczą liczne znaleziska ceramiki i innych przedmiotów pochodzących z Aten, wyspy Rodos, Pergamonu, Synopy, Egiptu.

Zabudowa Neopolu Scytyjskiego była gęsta, a samo miasto rozległe (zob. ilustracja 3.1). W III w. p.n.e. był on zabezpieczony murem obronnym zbudowanym z dużych nieobrobionych kamieni. Mur ten wzniesiono na zaprawie glinianej, a jego grubość dochodziła początkowo do 2,5 m⁵⁷. W późniejszym okresie mur ten został rozszerzony poprzez przybudowywanie nowych pasów obronnych. Powodem dokonania tak ważnych i kosztownych inwestycji w rozbudowę fortyfikacji Neopolu Scytyjskiego był wzrost zagrożenia najazdami zarówno wojsk pontyjskich, jak i rzymskiego zaborcy.

Nowy pas obronny dobudowano w II w. p.n.e. za czasów panowania Skilurosa⁵⁸ i jego syna Palaka⁵⁹. Okres ten stanowił niezwykle ważny moment dziejowy dla Scytów i ich państwa. Właśnie wtedy Scytowie zmuszeni byli zaciekle walczyć o swą wolność, o własną ziemię i stolicę swego państwa. Rozbudowa fortyfikacji była prawdopodobnie związana z grożącym niebezpieczeństwem najazdu wojowników z Królestwa Pontu. Pod koniec II w. p.n.e. mieszkańcy Neopolu Scytyjskiego przeżyli ciężkie oblężenie, które przedsięwzięły wojska króla Mitrydatesa i wojska Chersonezu⁶⁰.

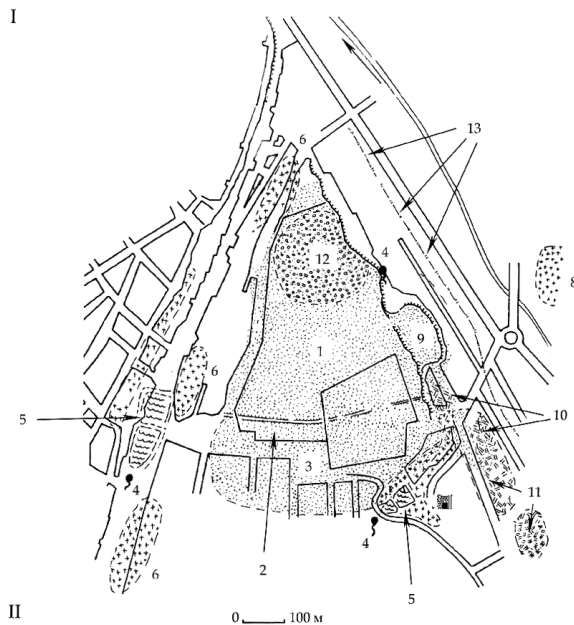
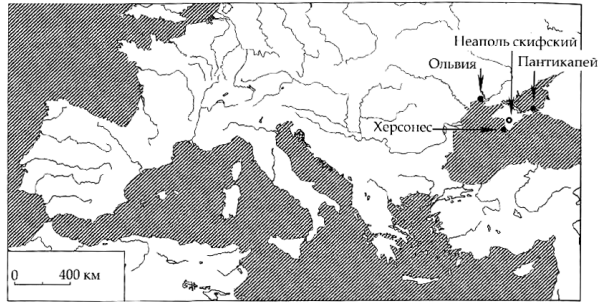
56 В.И. Цалкин, *Домашние и дикие животные из Неополя скифского*, „Советская Археология” 1954, т. XX, s. 253–287.

57 Por. С.Г. Колтухов, *Новые материалы к периодизации и реконструкции оборонительных сооружений Неополя Скифского*, „Советская Археология” 1990, № 2, s. 176–188.

58 Skiluros dążył do przyłączenia ludów północnych ziem czarnomorskich do wspólnej walki z kolonizatorami greckimi i najeźdźcami zamorskimi. Pozostawił on osiemdziesięciu synów, z których jego następcą stał się Palakos. Wsławił się on jako dowódca, zdobywając Gawan i Kerkitis. Więcej zob. w: A. Smirnow, *Scytowie*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1974.

59 Przez pewien czas Palak był współrządcą państwa scytyjskiego.

60 Więcej zob. w: M. Halamus, *Mitrydates VI Eupator, jego potomkowie i Sarmaci. Wpływy świata irańskiego na Królestwo Bosporańskie*, „Klio” 2018, t. 1 (44), s. 23–39; A. Fulińska, *Imitator Alexandri?: ikonografia i legenda Mitrydatesa VI Eupatora*, [w:] Ł. Gędłek, T. Krzyżowski, M. Michalski (red.), *Regiones euxinum spectantes: stosunki kulturowe, etniczne i religijne na przestrzeni dziejów*, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II, Wydawnictwo Naukowe, Kraków 2012, s. 35–47.

Ilustracja 3.1. Neapol Scytyjski – plan miasta

Źródło: Ю.П. Зайцев, *Неаполь скифский (II в. до н. э. – III в. н. э.): Монография*, Универсум, Симферополь 2003, s. 71.

Oznaczenia:

- 1 – terytorium miasta
- 2 – południowy mur obronny
- 3 – południowy obszar przedmieść
- 4 – współczesne źródła
- 5 – dawne zbiorniki wodne
- 6 – sekcja nekropolii zachodniej
- 7 – nekropolia wschodnia
- 8 – nekropolis bitaska
- 9, 10 – osady z I w. n.e. na dolnym tarasie
- 11 – osadnictwo kultury kyzyl-kobińskiej z okresu IX–VI w. p.n.e.
- 12 – osadnictwo kultury kyzyl-kobińskiej z końca IV – początku III w. p.n.e.
- 13 – granica dawnego biegu rzeki Sałgir.

Przeprowadzone badania archeologiczne na terytorium Neopolu Scytyjskiego pozwoliły jednoznacznie stwierdzić, że umacniane mury tego miasta stawały się coraz wyższe i potężniejsze. Przed zasadniczym murem został zbudowany mur czołowy. Grubość murów miejskich sięgała 8,5 m, a w niektórych miejscach dochodziła do 12,4 m. Należy podkreślić, iż tak potężnych murów nie posiadało w owym okresie żadne ze starożytnych miast położonych na północnym wybrzeżu Morza Czarnego – ani Chersonesz, ani Olbia, ani Pantikapaion.

Prace wykopaliskowe odsłoniły dokładnie główną bramę miejską i sąsiadujące z nią baszty obronne. Brama ta znajdowała się pośrodku południowej linii murów obronnych i była wykonana z grubych dębowych desek. W miarę poszerzania murów wjazd główną bramą miejską ulegał wydłużeniu, a sama brama przesunięta została do zewnętrznego pasa muru. Z zachodu i ze wschodu osłaniały ją dwie baszty ochronne, których grubość murów sięgała 5 m.

Za murami miejskimi znajdowały się domy mieszkalne zbudowane z kamienia, niewypalanej cegły i drewna. Domy bogatych mieszkańców Neopolu Scytyjskiego były kryte dachówką i tynkowane. Z domami mieszkańców tego miasta sąsiadowały pałace mające rozległe podwórza, na których umiejscowione były zabudowania gospodarcze i jamy, w których przechowywane było zboże.

Przeprowadzone prace archeologiczne umożliwiły odkrycie zawartości piwnic domów mieszkańców Neopolu Scytyjskiego. Przechowywano w nich różnorodne naczynia wykonane zarówno przez mistrzów scytyjskich, jak i przywiezione z różnych ośrodków świata starożytnego, takich jak Pantikapaion, Olbia czy Chersonesz⁶¹. W piwnicach tego miasta odkryto też liczne dzbany greckie z winem i oliwą, pochodzące z Aten. Ponadto znalezione zostały fragmenty różnorodnych naczyń przywiezionych z wysp Rodos, Knidos i Kos, a także z Synopy i Heraklei⁶². Natomiast w pomieszczeniach mieszkalnych odkryto liczne ozdoby pochodzące z Egiptu, takie jak amulety, zawieszki do naszyjników, oraz bogactwo różnorodnych paciorków i kamieni o różnorodnych kształtach.

Budynki publiczne w Neopolu Scytyjskim były upiększane posągami i płasko-rzeźbami królów scytyjskich, na których umieszczano napisy wotywny w języku starogreckim. Wykuwano je w kamieniu i dzięki temu doczekały one obecnych czasów. Warto także podkreślić, iż w Neopolu Scytyjskim bramy miejskie, mury i baszty były ochraniające przez wojowników scytyjskich uzbrojonych w miecze, oszczepy i łuki. Za murami Neopolu Scytyjskiego umiejscowiony był cmentarz zajmujący rozległy obszar, na którym znajdowały się liczne kamienne grobowce i mogiły ziemne.

61 Więcej zob. w: А.Н. Карасев, *Раскопки Неаполя скифского в 1949 г.*, „Краткие сообщения института истории материальной культуры” 1951, Вып. 37, s. 161–172.

62 Рог. А.С. Голенцов, В.К. Голенко, *Из керамической эпиграфики Неаполя*, „Краткие Сообщения Института Археологии” 1979, № 159, s. 74–84; Т.Н. Высотская, *Торговые связи Неаполя скифского в эллинистический период*, „Вестник древней истории” 1978, № 4, s. 74–93.

Niezwykle cennym obiektem na mapie dziedzictwa kulturowego Neapolu Scytyjskiego są grobowce wykute w skale. Są one umiejscowione na wschodnim zboczu grodziska. Do każdego z nich wiedzie korytarz prowadzący od otworu wejściowego. Wszystkie te grobowce zostały niestety splądrowane w starożytności. Niemniej przedstawiają one wielką wartość kulturową i są niezwykle ważne z punktu widzenia rozwoju badań naukowych, gdyż w pięciu z nich zachowane zostały starożytne freski. Odkrycie to umożliwiło poznanie tajemnic scytyjskiego malarstwa ściennego⁶³. W grobowcach tych chowani byli członkowie wybitnych rodzin scytyjskich. Obok grobu często spotykane są pochówki konia należącego do zmarłego wojownika. Grobowce te pochodzą z pierwszych wieków naszej ery.

Ludność Neapolu Scytyjskiego należąca do klasy średniej grzebała swych zmarłych w grobach, które kopano w twardym glinianym gruncie. Prace wykopaliskowe ujawniły w nich liczne wyroby artystyczne pochodzące spoza terytorium państwa scytyjskiego. Natomiast najubożsi mieszkańcy tego miasta byli grzebani w zwykłych grobach. Zmarłych tych kładziono na ziemi bez trumien, a przy ich głowach układano skromnie lepiące czarki z potrawą ofiarną. Groby te nie zawierały jakichkolwiek wyrobów artystycznych ani broni. Najubożsi mieszkańcy stolicy państwa scytyjskiego byli chowani na końcu cmentarza, z dala od miasta.

W ostatnich wiekach istnienia Neapolu Scytyjskiego wśród jego mieszkańców zaczęli pojawiać się Sarmaci⁶⁴. Na północnych terytoriach, położonych nad Morzem Czarnym, w pierwszych wiekach naszej ery osiedlili się Alanowie – pokrewny Scytom lud sarmacki. Jak podają R. Grzesik i A. Kozłowski, Alanowie byli najważniejszym ludem sarmackim. Część Alanów pod koniec III w. p.n.e. wywędrowała do Kotliny Karpackiej, a w 406 r. – wraz z plemionami germańskimi – przekroczyła Ren, docierając nawet do obszarów północnej Afryki⁶⁵. We wcześniejszym okresie Sarmaci zamieszkiwali terytoria położone na wschód od Donu, w późniejszym jednak czasie ich plemiona rozprzestrzeniły się zarówno na południe, na obszary północnego Kaukazu, jak również na zachód – aż do obszarów położonych nad Bohem i Dnieprem. O przenikaniu Alanów do Neapolu Scytyjskiego świadczą pochówki alańskich druzynników z końmi. Alańskie groby w tym starożytnym mieście pochodzą z III w. naszej ery. Prace archeologiczne mające na celu zbadanie grobów wojowników alańskich zostały przeprowadzone w latach 1949–1950. Wojowników chowano z mieczami żelaznymi, które układano przy ich prawym boku, zaś w nogach kładziono rząd koński z wędzidłem, przykryciem na głowę i okrągłymi blachami, ozdabiające czaprak i siodło wodza. Podobne pochówki wojowników alańskich napotkano na Półwyspie Tamańskim.

63 О.Д. Дашевская, *Граффити на стенах зданий в Неаполе Скифском*, „Советская Археология” 1962, № 1, s. 173–184.

64 Пор. Д.С. Раевский, *Скифы и сарматы в Неаполе*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1971, № 177, s. 143–151.

65 Zob. R. Grzesik, A. Kozłowski, *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria tacińska*, t. 1, Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, Poznań–Warszawa 2016, s. 120–121.

Materiały archeologiczne dowodzą, iż Neapol Scytyjski przestał istnieć w IV w. n.e., kiedy to rozpoczął się proces rozpadu państw niewolniczych i kiedy w stepach nad Morzem Czarnym pojawiły się zastępy koczowniczych Hunów⁶⁶. Hunowie rozgromili Gotów i wyparli ich na zachód. Główna horda Hunów zatrzymała się między Dunajem a Cisą. Tu też powstało ich państwo, które co prawda nie przetrwało długo, ale odznaczało się znaczną siłą, wywierając istotny wpływ na kształtowanie się stosunków społecznych na tym obszarze. Miało to miejsce w okresie panowania króla Attyli. Po jego śmierci, która nastąpiła w 453 r., państwo Hunów rozpadło się. Część jego ludności osiedliła się na prawym brzegu Dunaju, a część powróciła na stepy położone nad Morzem Czarnym.

Ruiny Neopolu Scytyjskiego istniały jeszcze na początku XIX w., jednakże resztki starożytnego miasta były stopniowo rozkradane przez miejscową ludność. Prowadzenie prac archeologicznych na obszarze stolicy Scytów utrudniał także fakt, iż na terytorium dzisiejszego Symferopola Tatarzy wzniesli Akmeczet, rozbierając mury grodziska scytyjskiego. Zachowanie tego niezwykle cennego dziedzictwa kulturowego, jakim jest cały kompleks miejski Neopolu Scytyjskiego, umożliwiło objęcie go ochroną poprzez stworzenie państwowego rezerwatu historyczno-archeologicznego.

Podsumowując, można stwierdzić, iż prace wykopaliskowe prowadzone na obszarze Neopolu Scytyjskiego umożliwiły dogłębne poznanie codziennego życia Scytów, ich kultury, a także uzyskanie informacji o ich obrzędach pogrzebowych i wierze w życie pozagrobowe. Na podstawie badań archeologicznych możliwe było zdobycie informacji o uzbrojeniu żołnierzy scytyjskich, o odzieży noszonej przez mieszkańców Neopolu Scytyjskiego i ozdobach, jakimi dekorowano zarówno ciało, jak i włosy w owym czasie.

5. Kultura scytyjska i scytyjski styl zwierzęcy

Zbliżony tryb życia ludów koczowniczych, wspólna im wszystkim pasterska hodowla bydła oraz ożywione stosunki między plemionami sprzyjały utworzeniu jedynej w swoim rodzaju kultury określanej mianem kultury scytyjskiej bądź

66 Pod wspólną nazwą Hunów w Europie rozumiane są plemiona koczownicze, które pod koniec IV w. n.e. pojawiły się w pobliżu Morza Azowskiego. Upadek państwa Hunów w Mongolii spowodował, iż niektóre plemiona wchodzące w jego skład przeniosły się na zachód, chroniąc się przed Chińczykami. W ciągu wielu wieków potomkowie Hunów mieszały się z innymi ludami. Plemiona te wchłonęły także ludność tubylczą zamieszkującą północne wybrzeża Morza Czarnego. Więcej zob. w: G. Skrukwa, *O czarnomorską Ukrainę. Procesy narodotwórcze w regionie nadczarnomorskim do 1921 roku w ukraińskiej perspektywie historycznej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2016, s. 48 i nast.

scyto-sakijskiej⁶⁷. Plemiona Scytów posługiwały się językami wschodnioirańskimi indoeuropejskiej grupy językowej⁶⁸, co również sprzyjało ich scaleniu.

Jedną z cech charakterystycznych kultury scytyjskiej jest bogactwo sztuki plastycznej. Znalazło ono swój wyraz w najróżniejszych przedmiotach użytkowego przeznaczenia⁶⁹.

Poznanie zwyczajów, obyczajów i kultury plemion scytyjskich było możliwe dzięki szeroko zakrojonym pracom archeologicznym prowadzonym w południowej części ówczesnego Związku Radzieckiego na obszarach stepowych⁷⁰. Na tym obszarze rozpościerają się liczne kurhany scytyjskie, których wysokość sięga 10 m, a niektórych nawet 12 m. Na terytoriach tych odnalezione zostały przedmioty z cennych metali, przede wszystkim ze złota⁷¹.

Jednym z takich kurhanów jest wielki kurhan czortomlicki położony nad Dnieprem w pobliżu Nikopola. Znalaziono w nim niezwykle kunsztownie wykonaną srebrną wazę, na której przedstawione zostały sceny z życia Scytów-koczowników⁷². Nie mniej wartościowe znalezisko stanowi waza wykonana ze złota wydobytą na górze Kul-Oba w pobliżu Kerczu⁷³. Cenne znaleziska pochodzą także z kurhanów znajdujących się w miejscowości Sołocha, a wśród nich wyróżnia się szczególnie złoty grzebień, należący do jednego z królów scytyjskich.

67 Por. К.А. Акишев, *Саки азиатские и скифы европейские (общее и особенное в культуре)*, [w:] К.А. Акишев (red.), *Археологические исследования в Казахстане*, Наука, Алма-Ата 1973, s. 43–58.

68 K.T. Witczak, *Scytyjskie zoonimy w leksykonie Hesychiosa*, „Prace Językoznawcze” 2023, nr 1 (25), s. 93.

69 Por. Д.С. Раевский, *Мир скифской культуры*, Языки славянских культур, Москва 2006.

70 Warto podkreślić, iż kultura scytyjska rozpowszechniła się też na północnym wschodzie Rosji, w Górnym Ałtaju. Wykopaliska przeprowadzone w II połowie XIX w. na tych obszarach ujawniły istnienie licznych kurhanów, w których odkryte zostały ozdoby rzeźbione w drewnie, futra, tkaniny jedwabne, a także złote naszyjniki. Ponieważ kurhany te znajdują się na obszarach wiecznej zmarzłoty, przechowały one w ciągu tysiącleci wyroby z takich materiałów, jakie w zwykłych warunkach nie dochowują się w starożytnych grobach. Zob. И.Б. Брашинский, *В поисках скифских сокровищ*, Наука, Москва 1979.

71 Więcej zob. w: И.В. Яценко, *Искусство скифских племен Северного Причерноморья*, [w:] А.Л. Монгайт, Н.В. Черкасова (red.), *История искусства народов СССР*, Издательство Изобразительное искусство, Москва 1971, s. 116–138.

72 Sceny te przedstawiają w porządku chronologicznym łowy i oswojenie dzikich koni. Obrazują one najpierw konie swobodnie pasące się w stepie. Druga scena ukazuje Scytów usiłujących utrzymać pojmanego konia, a kolejna – trzech Scytów próbujących powalić go na ziemię. Ostatnia scena przedstawia konia po oswojeniu i schyłego Scyta, pętającego mu przednie nogi. To wspaniałe i niezwykle oryginalne dzieło sztuki scytyjskiej przechowywane jest w Ermitażu.

73 Jej wartością jest nie tylko niezwykle oryginalny sposób wykonania, ale także ukazanie ubiorów i uzbrojenia ówczesnych wojowników scytyjskich. Wyobrażony na wazie z góry Kul-Oba wódz scytyjski ubrany jest w krótki kaftan i szarawary, a jego uzbrojenie składa się z długiej włóczni. Natomiast wojownicy scytyjscy zostali przedstawieni z kołczanami na strzały i pokrowcami na łuki, które przywiązane są do ich boku. Waza ta również przechowywana jest w Ermitażu.

Scytowie wyrabiali swe wyroby artystyczne nie tylko ze złota, ale i z najbardziej różnorodnych i dostępnych materiałów, takich jak drzewo, róg czy skóra, a także futra czy barwny wołok. W sztuce scytyjskiej występuje również wiele motywów geometrycznych i roślinnych o ciekawych, oryginalnych formach. B.B. Piotrowski tak charakteryzuje kulturę scytyjską:

Ślady związków wczesnej kultury scytyjskiej ze starożytnym Wschodem i z zachodnimi częściami Azji Mniejszej zachowały się wyraźnie w wybitnych zabytkach sztuki scytyjskiej, znalezionych podczas badań kurhanów przy stancyi Kelermes na Kubaniu. Przy pochówkach wodzów scytyjskich znaleziono bogate wyroby ze złota i srebra stylem związane ze sztuką Azji Mniejszej, jak srebrne zwierciadło i ryton, oraz związane ze sztuką Urartu i Asyrii, jak godna uwagi złota pochwa krótkiego scytyjskiego miecza – akinaksa. Ornamentacyjne motywy na przedmiotach sztuki Zakaukazia za czasów Urartu, w szczególności pochodzących z Karmir-Blur, wyjaśniają nam obce i niezrozumiałe w sztuce scytyjskiej motywy, jak np. mocno stylizowane święte drzewo ze stojącymi po obydwu stronach figurami ludzkimi⁷⁴.

Bardzo ożywione były stosunki kulturalne świata scyto-sakijskiego z ludnością zamieszkującą obszary położone na południe i wschód od terytoriów bytowania Scytów. Szczególnie wyraźnie daje się zauważyć wpływ kultury scytyjskiej na późniejszy rozwój kultury Hunów oraz w pewnej mierze – północnych Chin.

W VII–VI w. p.n.e. kultura scytyjska uległa silnemu wpływowi kultur starożytnego Wschodu, a zwłaszcza kultury urartyjskiej. Jak dowodzi M. Zakrzewska-Dubasowa, kultura urartyjska była na wysokim poziomie i pozostawała w ścisłych związkach z kulturą innych ludów Azji Mniejszej⁷⁵. Urartu posiadało obfitość materiałów budowlanych, takich jak glina, drewno, różnobarwne tufy, bazalty, marmury i metale dla zdobnictwa architektonicznego. Autorka ta podaje, iż:

Z metali kolorowych rzemieślnicy urartyjscy wyrabiali przedmioty o wysokim poziomie artystycznym. Rzemiosło artystyczne posługiwało się techniką obróbki przyjętą od Asyryjczyków i Hetytów. Figury zwierząt rzeźbionych, jak np. skrzydlate byki, występują w sztuce różnych narodów Azji. Jednakże precyzja, czystość rysunku motywów geometrycznych lub roślinnych wyróżnia sztukę urartyjską od pozostałych współczesnych jej wyrobów artystycznych⁷⁶.

Przejawem kultury scytyjskiej jest też ceramika urartyjskiego typu – dzbany z jednym uchem i czasie z wywiniętym na zewnątrz brzegiem o wygładzonej czerwonej powierzchni oraz naczynia czarnego koloru, często w postaci garnczków o szerokiej szyjce, upiękzone pod wylotem ornamentem jodełkowym, grzebykowym, ziarnistym lub falistym⁷⁷.

W pasie stepowym od Morza Czarnego do Mongolii rozpowszechnił się tzw. scytyjski styl zwierzęcy. Jest on ściśle związany ze sztuką górskich plemion zachodniego

74 B.B. Piotrowski, *op. cit.*, s. 136–137.

75 M. Zakrzewska-Dubasowa, *op. cit.*, s. 20–21.

76 *Ibidem*, s. 23.

77 B.B. Piotrowski, *op. cit.*, s. 124.

Iranu⁷⁸. Charakterystyczną cechą scytyjskiego stylu zwierzęcego jest przedstawianie zwierząt nie w stanie spoczynku, lecz w ruchu lub w zmaganiu. Przedmioty cechujące się tym stylem znajdowano nie tylko na obszarach położonych nad Morzem Czarnym, ale także na Syberii (zwłaszcza w jej zachodniej części) oraz w Europie Wschodniej w jej strefie leśno-stepowej. Przedmioty w stylu zwierzęcym wyrabiali i mistrzowie scytyjscy, i artyści z Grecji oraz ze Wschodu. B. Gafurow tak opisuje scytyjski styl zwierzęcy:

Plemiona scytyjskie, zamieszkujące ogromne obszary od Syberii po północne tereny nad Morzem Czarnym, już przed Achemenidami wypracowały specyficzne sposoby przedstawiania zwierząt (scytyjski styl zwierzęcy). Wyroby tego rodzaju cieszyły się w starożytności wielką sławą, a styl ten przejęli niektórzy greccy artyści. Temu stylowi, panującemu wówczas wśród mieszkańców euroazjatyckich stepów, wiele zawdzięcza sztuka achemenidzka, nie wyłączając Azji Środkowej (wspaniałe jej okazy znaleziono w okolicach Morza Aralskiego, Siedmiorzeczca, w Pamirze, w wielu rejonach Kazachstanu). Przedmioty sztuki achemenidzkiej, wyroby rzemieślnicze, przenikały nie tylko do Azji Środkowej, ale i dalej, w głąb stepów, na przykład do Sauromatów, oddziałując z kolei na ich sztukę i kulturę⁷⁹.

Można zatem w pełni zgodzić się z twierdzeniem, iż w licznych wyrobach scytyjskich odzwierciedlone są silne wpływy sztuki orientalnej i zakaukaskiej, co świadczy o ścisłych związkach Scytów, zamieszkujących terytoria położone nad Morzem Czarnym, ze starożytnym Wschodem, które to kontakty odbywały się poprzez Kaukaz. Zagadnienie to tak uszczegóławia B.B. Piotrowski:

We wczesnoscytyjskim kurhanie na Ukrainie, w osiedlu Śmieła, znaleziono asyryjską pieczęć cylindryczną z chalcedonu z wyobrażeniem konia i symbolem boga Aszura. W osiedlu Podhorce koło Kijowa odkryto w skarbcu pas zakaukaski, nadto przedmioty z Kaukazu i Zakaukazia, znane z grobów scytyjskich nad rzeką Sułą; w Kaniowie zaś i w osiedlu Zabotyń w okręgu kijowskim znaleziono w kurhanach pochodzące z VI w. przed n.e. brązowe naczynia zakaukaskie z lany-ymi uchami, ozdobionymi głowami dzikich zwierząt. Ostatnie prace archeologa E.I. Krupnowa stwierdzają, że centrum ich wykonania w VII w. przed n.e. był górny Kaukaz, rejony Kabardyńców i Osetyńców. Poza Ukrainą spotyka się podobne naczynia na Kubaniu, w dużej ilości w górnym Kaukazie i pojedyncze sztuki na Zakaukaziu⁸⁰.

Szeroko zakrojone badania wykopaliskowe, mające na celu poznanie i opis kultury scytyjskiej, były prowadzone na wielu obszarach położonych w całej południowej europejskiej części ówczesnego Związku Radzieckiego. Zbadane zostały liczne pozostałości scytyjskich osad obronnych i kurhanów. W toku prowadzonych prac wykopaliskowych wydobyto wiele cennych wyrobów – przede wszystkim ceramikę, brąz, groty strzał i oszczepów oraz żelaznych mieczy scytyjskich – *akinakes*, a także rozmaite wyroby z brązu i żelaza, niejednokrotnie cechujące się wysokim kunsztem artystycznym.

78 Więcej zob. w: А.Р. Канторович, *Искусство скифского звериного стиля Восточной Европы (классификация, типология, хронология, эволюция)*, Издательство Московского университета, Москва 2022.

79 B. Gafurow, *op. cit.*, s. 95.

80 B.B. Piotrowski, *op. cit.*, s. 137.

W V w. p.n.e. kultura scytyjska wywarła ogromny wpływ na ludność leśno-stepowej strefy Europy Wschodniej oraz na mieszkańców Tracji zajmujących obszary południowe.

Niezwykle istotne znaczenie dla rozwoju badań nad kulturą scytyjską miało odkrycie grobowca-mauzoleum, w którym znajdowało się około 70 grobów arystokracji scytyjskiej, o którym wzmiankowano wcześniej. W trakcie prowadzonych prac wykopaliskowych odkryto liczne ozdoby wykonane ze złota, cechujące się niezwykle wysokim poziomem sztuki artystycznej. Duże znaczenie dla poznania Neapolu Scytyjskiego miało także zbadanie konstrukcji tego grobowca.

W scytyjskich freskach, a przede wszystkim w wytworach rzemiosła (zwłaszcza w naczyniach czy rzeźbach powstałych w drewnie i złocie) można odnaleźć wiele cech wspólnych z kulturą i życiem starożytnych Słowian. W pełni zasadne staje się zatem twierdzenie, że scytyjskie plemiona rolnicze – na równi z innymi ludami i plemionami Europy Wschodniej – odegrały istotną rolę w procesie tworzenia się wschodniej Słowiańszczyzny. I nie sposób nie zgodzić się ze zdaniem M.W. Łomonosowa, który podkreślał, iż wśród starożytnych przodków narodu rosyjskiego Scytowie stanowią niepoślednią jego część⁸¹.

81 М.В. Ломоносов, *Древняя российская история от начала российского народа до кончины великого князя Ярослава Первого или до 1054 года*, Императорская Академия наук, Санкт-Петербург 1766, s. 14.

Rozdział 4

Rosja a Krym w XIII–XIX w.

1. Chanat krymski na tle wydarzeń w Rosji i Europie w XIII–XVI w.

Krym już w XIII w. zdradzał ambicje emancypacyjne, jednakże jego usamodzielnienie się nastąpiło dopiero w połowie XV w. pod władzą Girejów¹. Pod koniec XIII w. powstało na Krymie zależne od Złotej Ordy namiestnictwo tatarskie². Osiedla tu arystokracja tatarska czyniła usilne starania, by umocnić się na Półwyspie Krymskim, grabiąc miejscową ludność i przywłaszczając sobie ziemie do niej należące.

W średniowieczu najbardziej rozległe stosunki handlowe miały miasta włoskie. W owym czasie wielkimi ośrodkami, w których realizowano różnorodne transakcje, były dwie potężne włoskie republiki handlowe – Wenecja i Genua. Po wyprawach krzyżowych zawładnęły one ważniejszymi szlakami handlowymi prowadzonymi na wschód. Kupcy weneccy i genueńscy przedostali się na Morze Czarne i, wyparłszy Greków, zajęli ważniejsze porty krymskie. Między Wenecją a Genuą rozpoczęła się walka o rynki czarnomorskie, w której zwyciężyła Genua³.

1 Por. М.Г. Сафаргалиев, *Распад Золотой Орды*, Мордовское книжное издательство, Саранск 1960, s. 256–265.

2 W Złotej Ordzie kształtował się język tatarski. Składa się on z różnych dialektów, w tym z dialektu krymskiego. Proces formowania się tego języka tak opisał L. Podhorodecki: „Tatarski (kipczacki), należący do grupy języków tureckich, ukształtował się w Złotej Ordzie. W wyniku skomplikowanego procesu historycznego został podzielony na kilka dialektów: centralny (kazański), wschodni, zachodni (Tatarów mieszkających na zachód od Chanatu Kazańskiego) i krymski, będący w istocie mieszanką języka Kipczaków (Połowców), zdobywców stepów czarnomorskich w XI w., i Oguzów, pasterskich plemion tureckich koczujących w Mongolii w VI–VIII w.”. Zob. idem, *Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.*, Książka i Wiedza, Warszawa 1987, s. 78.

3 Pod jej władaniem znalazły się ważniejsze nadmorskie miasta krymskie. Ośrodkiem kolonii genueńskich stała się Kaffa (dzisiejsza Teodozja). Genueńczycy krymscy byli zmuszeni uznać zwierzchnictwo chanów Złotej Ordy. Zachowali oni jednak wewnętrzną niezależność i objęli

W XIII w. kupcy genueńscy dotarli na Krym, gdzie w latach 70. – za zezwoleniem wielkiego chana mongolskiego – założyli faktorie handlowe: Kaffę (dzisiejsza Teodozja), Suraż (Sudak) i Cembalo (Bałakławę stanowiącą obecnie część Sewastopola). Faktorie genueńskie na Krymie stały się ważnymi ośrodkami handlu z Iranem, Rusią, Indiami, Chinami i Azją Środkową. Genueńczycy powierzyli zarząd koloniami krymskimi specjalnemu komitetowi, w imieniu którego władzę w Kaffie i innych koloniach sprawował konsul mianowany na roczną kadencję. Włosi wywozili ze swych kolonii nie tylko zboże, ale także futra, sól i drewno. Kupowali oni od możnowładców tatarskich różne towary, sprzedając w zamian tkaniny, broń i kosztowności.

W połowie lat 20. XV w. powstał chanat krymski. Do Tatarów należała północna, stepowa część Półwyspu Krymskiego, zaś pod władaniem włoskim znalazło się wybrzeże odgródzone od części stepowej górami.

W okresie tym na tron chański wstąpił Chadzi-Girej, poparty przez księstwo litewskie, które dążyło do osłabienia Złotej Ordy. Natomiast rząd ruski zamierzał wykorzystać chanów krymskich do walki z Wielką Ordą i Litwą, dlatego też starał się utrzymywać stosunki dyplomatyczne z Krymem. Ruś była także zainteresowana rozwojem stosunków handlowych i kulturalnych z krajami położonymi na południu Europy przez porty północnych wybrzeży Morza Czarnego.

Od II połowy XV w. północnym wybrzeżem Morza Czarnego zaczęła zagrażać Turcja, która opanowała Półwysep Bałkański i Konstantynopol, zajmując następnie Dardanele i Bosfor. W 1454 r. flota turecka ostrzelała Białogród⁴ i podpłynęła pod Kaffę. Feudałowie tatarscy porozumieili się z Turkami w sprawie wspólnych działań przeciwko Genueńczykom i w 1475 r. flota turecka znów zablokowała Kaffę. Miasto zostało zbombardowane i zmuszone do kapitulacji. Turcy zdobyli także Sudak, Mangup i Tanę nad Morzem Azowskim.

Cały nadbrzeżny pas Krymu przeszedł we władanie sułtana tureckiego jako wojskowa jednostka administracyjna (*sanżak*) z ośrodkiem w Kaffie, w której rezydował pasza turecki z siłami zbrojnymi. Północna, stepowa część Krymu, a także tereny położone nad dolnym Dnieprem przekazane zostały przez Turcję jej wasalowi – chanowi krymskiemu Mengli-Girejowi.

Po opanowaniu przez Turcję południowych wybrzeży Krymu zwiększyło się niebezpieczeństwo zagrażające Rusi ze strony chanów krymskich popieranym przez feudałów tureckich. Jednym z głównych celów najazdów tatarskich było zdobycie niewolników, którzy następnie byli sprzedawani na rynkach tureckich. Wzrosło także zagrożenie ze strony chanatu kazańskiego – potencjalnego sprzymierzeńca Turcji w realizacji jej polityki zagranicznej.

swą władzą całe południowe pobrzeże krymskie. Zob. R. Hryszko, *Z Genui nad Morze Czarne. Z kart genueńskiej obecności gospodarczej na północno-zachodnich wybrzeżach Morza Czarnego u schyłku średniowiecza*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków 2004, s. 28, 51. Więcej zob. w: M. Balard, *Genueńczycy w Cesarstwie Bizantyjskim*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2011, nr 2 (10), s. 60–61.

4 Przemianowany w 1484 r. po zdobyciu przez Turków na Akerman.

Po zjednoczeniu księstw północno-wschodniej Rusi Moskwa stała się tak silna, że postanowiła zrzucić ostatecznie jarzmo tatarskie. Iwan III po mistrzowsku wykorzystał rozdrobnienie Złotej Ordy, zawiązując ścisły sojusz z chanem krymskim Mengli-Girejem. Co roku Iwan III wysyłał na Krym posłów z upominkami dla chana, jego żon i najbardziej znaczących członków jego najbliższego otoczenia. Korzystając z osłabienia Złotej Ordy, Iwan III zaprzestał płacenia daniny Tatarom.

Chan Złotej Ordy Achmat połączył się sojuszem z wielkim księciem litewskim i w 1480 r. przedsięwziął on wyprawę w celu zmuszeniu Moskwy do płacenia daniny. Spotkanie armii tatarskiej i ruskiej miało miejsce na przeciwnych brzegach rzeki Ugry, dopływu Oki. Ani Rosjanie, ani Tatarzy nie przekraczali rzeki. Chan Achmat gotów był zawrzeć ugodę, jednakże nie odstępował od żądania płacenia daniny przez Moskwę. Biskup rostowski Wasjan zwrócił się z wezwaniem do Iwana III, aby ten trwał mężnie na swym stanowisku i nie ustępował Tatarom.

Taki stan rzeczy przeciągał się aż do okresu przymrozków. Kiedy lód pokrył Ugry, Iwan III rozkazał swemu wojsku cofnąć się, aby wydać bitwę na dogodniejszych pozycjach. Chan Achmat nie zdecydował się jednak na natarcie. Jego wojsko cierpiało z powodu chłodu i braku żywności. Na dodatek sojusznik Iwana III, chan krymski Mengli-Girej, napadł na posiadłości Złotej Ordy, a wielki książę litewski, który obiecywał pomoc, zawiódł. Z tych też względów chan Achmat wycofał się z granic moskiewskich⁵.

Dzięki temu położony został kres jarzmu tatarsko-mongolskiemu, które ciążyło nad Rusią w ciągu dwóch wieków. Po połączeniu odrębnych księstw ruskich i wywalczeniu niezależności od Tatarów państwo rosyjskie uzyskało możliwość rozwoju politycznego i gospodarczego oraz umocnienia swej pozycji na arenie międzynarodowej.

Wzrost potęgi chanatu krymskiego przypada na okres XVI w. Wówczas to nastąpiło spotęgowanie zarówno jego siły politycznej, jak i zajmowanego przez niego terytorium. L. Podhorodecki tak scharakteryzował zakres terytorialny tego chanatu:

W ciągu XVI w. Chanat Krymski rozrósł się terytorialnie i osiągnął powierzchnię około 200 tys. km². Sam Półwysep Krymski stanowił tylko niewielką część państwa, miał bowiem niewiele ponad 26 tys. km², a w dodatku jego część południowo-wschodnia wchodziła w skład Imperium Osmańskiego. Stanowił jednak podstawową prowincję Chanatu skupiającą największą część jego ludności, odgrywającą decydującą rolę w całym życiu gospodarczym i politycznym, mającą wszystkie ośrodki miejskie⁶.

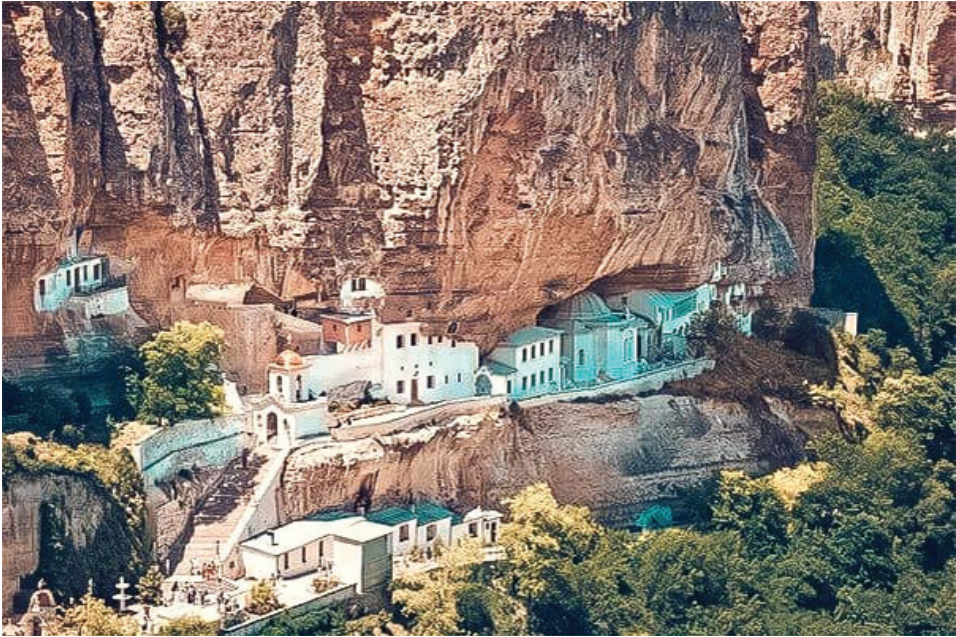
Ośrodkiem administracyjnym Krymu był pałac chana w Bakczysaraju⁷ (zob. ilustracja 4.1). Jak podaje L. Podhorodecki, w skład krymskich organów administracyjnych

5 K. Bojko, *Polska a imperium mongolskie oraz Złota Orda w latach 1241–1502*, „Perspektywy Kultury” 2020, nr 4, s. 197. Więcej zob. w: J. Anisimow, *Historia Rosji. Od Ruryka do Putina. Ludzie, daty, wydarzenia*, Wydawnictwo Inicjał, Warszawa 2017, s. 89.

6 L. Podhorodecki, *op. cit.*, s. 38.

7 *Ibidem*, s. 45–46. Więcej zob. w: П. Гармаш, *Крым, путеводитель*, Таврида-Вояж, Симферополь 1998.

wchodzili *ulemowie* (nauczyciele szkół islamskich), sekretarze chana, przedstawiciele *timarów* oraz arystokraci, pochodzący z wielkich rodów, zaś całością zarządzał wielki wezyr⁸. Natomiast ochronę dworu stanowili *kapykułowie* – specjalna formacja wojskowa składająca się z 500 strzelców⁹.

Ilustracja 4.1. Bakhchisaraj – ośrodek administracyjny chanatu krymskiego

Źródło: <https://of-crimea.ru> (dostęp: 23.08.2023).

W 1571 r. chan krymski Dewlet-Girej dokonał niespodziewanego ataku na ziemie państwa rosyjskiego. Nie napotykając oporu, doszedł on do Moskwy, spalił niemalże całe miasto (oprócz Kremla) i uprowadził wielką liczbę jeńców. W następnym roku chciał on powtórzyć napad, jednakże został zatrzymany nad Oką i do ponownego zniszczenia Moskwy nie doszło.

Chanat krymski był najsilniejszym ze wszystkich chanatów tatarskich położonych na terytorium Europy Wschodniej. Przetrwał do końca XVIII w.

8 L. Podhorodecki, *op. cit.*, s. 46.

9 *Ibidem*.

2. Rosja i jej stosunki z Turcją i Krymem w XVII w.

Od 1613 r. w Rosji panowała dynastia Romanowów¹⁰. Okres ten wiązał się z trudnościami w polityce zagranicznej państwa rosyjskiego i licznymi konfliktami, jakie miały miejsce wewnątrz Rosji. Przewlekła interwencja polsko-szwedzka ogromnie osłabiła państwo rosyjskie, a utrata rozległego terytorium na zachodzie mocno zachwiała gospodarką. Dlatego też priorytetowym zadaniem rosyjskiej polityki zagranicznej stało się w XVII w. odzyskanie tych ziem i wzmocnienie osłabionej gospodarki. W owym czasie Rosja zmuszona była także podjąć zdecydowane kroki w celu obrony swych południowych granic przed napadami Turków i Tatarów krymskich.

Powodem konieczności zapewnienia integralności terytorium Rosji stało się zjednoczenie w latach 1635–1636 obu tatarskich ord nogajskich – wielkiej i małej – z chanem krymskim, a w 1637 r. zwierzchność Krymu zmuszona była także uznać orda budziacka¹¹. Jednocześnie na Krymie przeprowadzono reformy, w wyniku których nastąpiło znaczące wzmocnienie władzy centralnej. Chanat krymski stał się znaczącą siłą polityczną w Europie Wschodniej, mógł dyktować swoje warunki.

W XVII w. większość mieszkańców chanatu krymskiego trudniła się rolnictwem i pasterstwem, dlatego też jego ludność cierpiała ubóstwo i była niejednokrotnie zmuszona do poszukiwania innych źródeł dochodów. Z. Wójcik tak scharakteryzował sytuację na Krymie w tymże okresie:

Chanat krymski był krajem niesłychanie ubogim, a prymitywne rolnictwo i pasterstwo nie mogło w żaden sposób zapewnić wyżywienia nielicznej zresztą ludności. Według przemawiających do przekonania obliczeń naukowych, Krym liczył w połowie XVII w. ok. 250 tys. mieszkańców. Z ubóstwa Krymu wynikała konieczność napadów na ziemie bogatych sąsiadów. Napady te były – można chyba zaryzykować to twierdzenie – podstawą ekonomiczną chanatu¹².

Do obrony południowych granic rząd rosyjski przystąpił w latach 30. XVII w. Rozpoczęto wówczas szeroko zakrojone prace, mające na celu budowę nowych umocnień oraz modyfikację starych konstrukcji obronnych. Wzdłuż południowych rubieży rosyjskich powstała gęsta linia zasieków, wałów, rowów i ufortyfikowanych gródków, która skutecznie zamykała drogę Tatarom krymskim do terenów przygranicznych państwa rosyjskiego. Najważniejszą rolę w nowym systemie obrony przed Tatarami

10 Rządy dynastii Romanowów rozpoczęły się wyborem Michała Romanowa na cara, co miało miejsce 21 lutego (3 marca) 1613 r. Wówczas to uczestnicy Soboru Ziemskiego, zgromadzeni w Soborze Uspienskim na Kremlu, opowiedzieli się ostatecznie za jego kandydaturą. Car Michał Fiodorowicz panował do 1645 r., następnie na tron wstąpił jego syn – Aleksy Michajłowicz – który rządził do 1676 r. W kolejnych latach rządy sprawowali jego synowie – Fiodor Aleksiejewicz (1676–1682), a po 1682 r. – Iwan i Piotr Aleksiejewicz. Zob. W.A. Serczyk, *Poczet władców Rosji (Romanowowie)*, Wydawnictwo PULS, Londyn 1992, s. 13 i nast.

11 Z. Wójcik, *Dzieje Rosji. 1533–1801*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1971, s. 122.

12 *Ibidem*, s. 127.

miała odgrywać linia biełgorodzka budowana w latach 1635–1653. Jej całkowita długość wynosiła ok. 800 km (750 wiorst)¹³. W związku z budową systemu obronnego powstało wiele miast, takich jak Tambow, Jefremow, Czugujew¹⁴.

Bardzo istotne znaczenie w zachowaniu integralności terytorialnej państwa rosyjskiego miała kwestia dwóch potężnych twierdzy tureckich położonych u ujścia wielkich rosyjskich rzek. Były nimi Oczakow, leżący przy ujściu Dniepru i Bohu, oraz Azow, wzniesiony nad Morzem Azowskim u ujścia Donu. Mimo że w dorzeczu tej rzeki nie było osiedli tureckich, Turcy utrzymywali Azow ze względu na strategiczne położenie tej twierdzy – broniła ona bowiem tureckie posiadłości położone nad Morzem Czarnym i Azowskim.

W pierwszej połowie XVII w. w okolice Azowa zaczęli przedostawać się Kozacy dońscy. Przeprawiali się oni na lekkich łodziach mimo tureckiej straży, a następnie odnogami Donu przedostawali się na Morze Azowskie. Następnie kierowali się oni na wybrzeża Półwyspu Krymskiego i do Azji Mniejszej, napadając i pustosząc miasta krymskie i tureckie. Od najazdów Kozaków szczególnie ucierpiała Kaffa i Synopa, które zostały całkowicie spustoszone.

W 1637 r. Kozacy podeszli pod Azow i rozpoczęli jego oblężenie, zdobywając twierdzę po ośmiu tygodniach. Utrata Azowa była dla Turcji dotkliwym ciosem, jednakże uwikłanie sił tureckich w wojnę z Iranem uniemożliwiło w owym czasie podjęcie starań o odzyskanie najważniejszej twierdzy w tym rejonie.

W II połowie XVII w. głównym problemem polityki zagranicznej Rosji były sprawy ukraińsko-tureckie¹⁵. W 1677 r. armia sułtana tureckiego Mahometa IV zaatakowała lewobrzeżną Ukrainę¹⁶. Po dwóch wyprawach, zakończonych zdobyciem Czehrynia przez Turków, udało się podjąć kroki w celu zawarcia traktatu rozejmowego z chanem krymskim¹⁷.

Latem 1680 r. dyplomaci rosyjscy udali się z misją pokojową na Krym. Po kilku miesiącach wyczerpanych rokowań zawarto w styczniu 1681 r. w Bakczysaraju traktat rozejmowy, który w marcu 1682 r. został ratyfikowany przez sułtana Mahometa IV. Kończył on działania wojenne, prowadzone między Rosją a Turcją (i Krymem)¹⁸. Rozejm ten zawarty został na 20 lat. W postanowieniach traktatu bakczysarajskiego zapisano, że granicę między Rosją a Turcją stanowić będzie Dniepr, a na jego prawym brzegu znajdujący się Kijów i tereny rozciągające się wokół niego oddano we władanie rosyjskie. Obszary położone między Dnieprem i Bohem miały pozostać niezasiedlone, a Zaporozże oddano pod władanie tureckie¹⁹.

13 C.B. Stevens, *Rosyjskie wojny 1460–1730. Narodziny mocarstwa*, Bellona, Warszawa 2010, s. 163.

14 Z. Wójcik, *op. cit.*, s. 123.

15 W.A. Serczyk, *Piotr I Wielki*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1990, s. 18.

16 *Ibidem*, s. 19.

17 *Ibidem*.

18 Z. Wójcik, *op. cit.*, s. 174.

19 *Ibidem*.

W 1687 r. i 1689 r. armie rosyjskie dowodzone przez księcia Golicyna wyprawiły się siedmiokrotnie przeciw Krymowi²⁰. Książę Golicyn, będący faworytem ówczesnej regentki carówny Zofii, mimo swych sukcesów w dyplomacji i polityce nie był zdolnym dowódcą. Dowodzone osobiście przez niego wyprawy przeciwko Krymowi zakończyły się całkowitym niepowodzeniem. Mimo to krymskie pochody księcia Golicyna odegrały istotną rolę w rozwoju wydarzeń na arenie międzynarodowej. Związały one bowiem siły tatarskie, odciągając je od teatru działań wojennych, na którym prowadzone były zmagania pomiędzy Imperium Otomańskim a Austrią, Polską i Wenecją²¹.

Po nieudanych wyprawach na Krym, podjętych przez księcia Wasyla Golicyna w 1687 i 1689 r., rząd moskiewski ograniczył się jedynie do obrony południowych granic państwa rosyjskiego przed najazdami Tatarów, nie planując kolejnej ekspansji na terytoria położone na Półwyspie Krymskim. W owym czasie wojna z Turcją, rozpoczęta przez Austrię i Polskę, do których to państw przyłączyła się także Rosja, była prowadzona bardzo ospale. Państwa te, nie bacząc na interesy państwa rosyjskiego, nawiązały rokowania pokojowe z Turcją. Wówczas to Rosja rozpoczęła starania o zdobycie korzystnego układu z chanem krymskim.

Terytoria położone nad Morzem Azowskim, stanowiące stare ziemie ruskie, były potrzebne Rosji ze strategicznego, politycznego i gospodarczego znaczenia. Dzięki ich posiadaniu przez państwo rosyjskie możliwe byłoby przedostawanie się Donem na morze, a zawładnięcie silną twierdzą Azow, obsadzonej przez garnizon turecki, dałoby Rosji możliwość zagrożenia chanatowi krymskiemu. Piotr I postanowił zdobyć tę twierdzę i już wiosną 1695 r. 30-tysięczna armia rosyjska przeprawiła się na statkach w dół Oki i Wołgi, a następnie przekroczyła Don.

Znaczenie zdobycia Azowa dla Rosji oraz sformowanie tej wyprawy przez Piotra I tak opisał W.A. Serczyk:

Zdobycie tego portu, leżącego u ujścia Donu do Morza Azowskiego i znajdującego się w rękach Turków od 1471 r., przyniosłoby Rosji wiele korzyści. Turcji zostałby zadany bolesny cios, a jednocześnie udowodniono by sprzymierzeńcom z Ligii Świętej, iż Rosja – nawet po nieudanych wyprawach Golicyna na Krym – zamierza nadal wywiązywać się z zobowiązań sojuszniczych. Poza tym uzyskano by wreszcie wymarzone przez Piotra wyjście na świat drogą wodną przez morza: Azowskie i Czarne [...].

Główny cel wyprawy był osłonięty tajemnicą. Ponieważ jednak nie dało się ukryć przygotowań do wojny, zdecydowano przedsięwziąć manewr pozorujący, odciągający siły tureckie z właściwego kierunku natarcia.

Nie spiesząc się, z wielkim hałasem i szumem, tradycyjnym szlakiem na Krym ruszyła wielka armia dowodzona przez bojarzyna Borysa Szeremietiewa. Przyłączyło się do niej wojsko kozackie. W tym samym czasie, wczesną wiosną, ruszyły na południe główne, wyborowe siły rosyjskie: pułki Preobrażeński, Siemionowski, Butyrski Gordona, Leforta, strzelcy moskiewscy i zawodowe formacje tzw. gorodowych żołnierzy. Komendę objęli trzej generałowie: Lefort, Gordon

²⁰ *Ibidem*, s. 176.

²¹ *Ibidem*.

i dowódca pułku preobrażeńskiego Awtamon Gołowin. Car także uczestniczył w wyprawie w zwyczajowo niskiej randze – bombardiera i dowódcy roty²².

Przyjęty przez stronę rosyjską plan strategiczny był w swych założeniach odmienny od tego z lat 1687–1689, zakładającego atak na Półwysep Krymski. W celu wprowadzenia przeciwnika w błąd i umocnienia go w przekonaniu, że główne uderzenie – podobnie jak poprzednie – będzie prowadzone poprzednim szlakiem, armia rosyjska pod wodzą Borysa Szeremietiewa²³ została skierowana w tym samym kierunku, co uprzednio armia dowodzona przez księcia Golicyna.

Równocześnie ku ujściu Donu zostały skierowane doborowe oddziały, w skład których wchodziły wspomniane już pułki siemionowski i preobrażeński. Wojskami skierowanymi pod Azow dowodzili Awtamon Gołowin, Patryk Gordon i Franciszek Lefort²⁴.

29 czerwca (9 lipca) 1695 r. armia rosyjska dotarła pod Azow²⁵. Był on bardzo silną twierdzą, stanowiącą potężny i trudny do zdobycia system obronny, gdyż na wschód od miasta rozciągał się jeszcze system ufortyfikowanych wież²⁶.

Piotr I nie mógł zablokować twierdzy od strony morza, ponieważ nie posiadał floty wojennej, a statki rzeczne nie były w stanie zrealizować takiego zadania. Drogą morską Turcy otrzymywali regularnie nowe posiłki, a także broń i żywność. Nadejście jesieni zmusiło armię rosyjską do przerwania oblężenia Azowa.

Oblężenie Azowa trwało trzy miesiące, w ciągu których wojska rosyjskie dwukrotnie szturmowały twierdzę²⁷. Rosjanie zdobyli co prawda ufortyfikowane wieże, gdzie zostawili swoją załogę, jednakże twierdzy zdobyć im się nie udało. Złożyło się na to wiele przyczyn, które tak opisał Z. Wójcik:

Armia rosyjska, jak się okazało, miała za słabą artylerię do atakowania twierdzy tej klasy co Azow. Przeciwno Tatarom, którzy wspomagali Turków od strony lądu, nie posiadali Rosjanie dostatecznie silnej jazdy, która mogłaby odpierać ataki tych świetnych jeźdźców. Trzyosobowe dowództwo zawiodło na całej linii. Brak było dobrej koordynacji działań wojennych. Ale nawet gdyby żadnego z tych niedociągnięć nie było, to i tak zdobycie Azowa w 1695 r. przekraczało całkowicie możliwości militarne Rosji, ponieważ nie posiadała ona floty. A tymczasem Turcy

22 W.A. Serczyk, *Piotr I Wielki*, s. 45–46.

23 Borys Pietrowicz Szeremietiew w 1681 r. był wojewodą pskowskim. Brał on także aktywny udział w rokowaniach o rosyjsko-polski „wieczysty pokój”, określane w literaturze mianem pokoju Grzymułtowskiego. Zob. F. Sielicki, *Borys Szeremietiew (1652–1719) pierwszy fitokatolik rosyjski*, „Roczniki Humanistyczne” 1989–1990, z. 7, s. 7.

24 Patryk Gordon i Franciszek Lefort byli doświadczonymi dowódcami jednostek autoramentu cudzoziemskiego. Wraz z Awtamonem Gołowinem znaleźli się oni w utworzonych przez cara Piotra I pułkach gwardii – preobrażeńskim i siemionowskim. Zob. P. Krokosz, K. Łopatecki, *Adam Weyde a procesy modernizacyjne armii rosyjskiej na przełomie XVII i XVIII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2021, s. 48.

25 W.A. Serczyk, *Piotr I Wielki*, s. 47.

26 Z. Wójcik, *op. cit.*, s. 213.

27 *Ibidem*.

rozporządzali odpowiednią liczbą okrętów wojennych, które od strony Morza Azowskiego zapatrywały garnizon turecki w Azowie w niezbędne mu zapasy oraz brały udział w walkach²⁸.

Pierwsza wyprawa azowska, choć okazała się nieudana, pozwoliła jednak wyciągnąć właściwe wnioski i zdobyć cenne doświadczenie, które umożliwiło skrupulatne i w pełni przemyślane przygotowania do kolejnego azowskiego pochodu. W celu powtórzenia tejsze wyprawy w roku następnym Piotr I podjął decyzję o utworzeniu flotylli wojennej²⁹.

Ponieważ w ciągu jednej zimy możliwe było wybudowanie tej flotylli, Piotr I rozkazał zbudowanie galer i innych lekkich statków. Powstały one w stoczniach okrętowych wybudowanych nad brzegiem rzeki Woroneż, niedaleko od jej ujścia do Donu³⁰.

Wiosną 1696 r. pod Azow podpłynęła flota rosyjska złożona z 30 galer, znacznej liczby statków transportowych oraz łodzi. Zaskoczona takim pojawieniem się przeciwnika flota turecka wycofała się bez walki. Piotr I obległ Azow od strony lądu. W czerwcu tegoż roku, straciwszy nadzieję na odsiecz z Konstantynopola, Turcy skapitulowali.

Mimo odniesionego zwycięstwa dostęp do Morza Czarnego Rosja mogła uzyskać dopiero po opanowaniu Cieśniny Kerczeńskiej, która należała do Turcji. Do prowadzenia zaś wojny z Turcją Piotrowi I potrzebni byli sprzymierzeńcy, których widział on w państwach europejskich.

3. Wojna rosyjsko-turecka 1768–1774

W 1768 r. Turcja zażądała od Rosji wycofania wojsk z terytorium Rzeczypospolitej, a po otrzymanej odmowie rozpoczęła ona działania wojenne. Wojna rosyjsko-turecka, trwająca od 1768 do 1774 r., była pierwszą³¹ za czasów panowania Katarzyny II³². Wojna ta przebiegała korzystnie dla Rosji, choć nadmiernie przewlekała się ze względu na niedostateczne przygotowanie obu stron³³.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Por. T. Ciesielski, *Flotylle dońska, dniewrowska i azowska. Początki rosyjskiej flotylli czarnomorskiej*, [w:] A. Aksamitowski, M. Franz (red.), *Z dziejów wojen morskich. Studia i szkice*, Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim 2015.

³⁰ Więcej zob. w: J. Anisimow, *op. cit.*, s. 174.

³¹ Jak podkreśla W. Morawski i S. Szawłowska, konflikt rosyjsko-turecki należał do najdłuższych w Europie – trwał on bowiem prawie 250 lat, w ciągu których oba państwa stoczyły jedenaście wojen. Zob. W. Morawski, S. Szawłowska, *Wojny rosyjsko-tureckie od XVII do XX wieku*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2006, s. 6.

³² L. Bazylow, *Historia Rosji*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983, t. I, s. 343.

³³ *Ibidem*.

Wojna rosyjsko-turecka, toczona w latach 1768–1774, została upamiętniona świetnymi zwycięstwami armii rosyjskiej. W wojnie tej szczególnie odznaczyło się dwóch wybitnych dowódców – A.W. Suworow³⁴ oraz P.A. Rumiancew, który został głównodowodzącym wojsk rosyjskich³⁵.

Działania wojenne przeciwko Turcji prowadziła Rosja jednocześnie na trzech frontach – na południowym zachodzie nad Dunajem, na południu – na obszarze Półwyspu Krymskiego, a także na Kaukazie Południowym.

Pod znakiem przewagi Rosji na lądzie i morzu minęła kampania prowadzona w 1770 r. Armia rosyjska posiadała przewagę w artylerii i w ręcznej broni palnej. Wojskami rosyjskimi na południowo-zachodnim terenie działań wojennych dowodził P.A. Rumiancew. Rozbił on Turków w okolicach miejscowości Riabaja Mogiła i nad rzeką Kahul. Dzięki tym zwycięstwom wojska rosyjskie mogły dostać się na tereny położone nad dolnym biegiem Dunaju.

Rosja odnosiła spektakularne sukcesy także na morzu. Świetne zwycięstwo odniosła flota bałtycka, która udała się na Morze Śródziemne do Wysp Egejskich, aby odciągnąć siły tureckie z głównego naddunajskiego teatru działań wojennych i odciąć Konstantynopol od Morza Egejskiego i Śródziemnego.

Ogromne znaczenie dla dalszych losów wojny rosyjsko-tureckiej miały wydarzenia rozgrywające się na Morzu Śródziemnym pod koniec czerwca 1770 r. Wówczas to flota rosyjska dowodzona przez G. Spiridowa, S. Greiga i A. Orłowa przepłynęła przez Morze Bałtyckie i Morze Północne, wypłynęła na Ocean Atlantycki i przez Gibraltar dostała się na Morze Śródziemne. Tu też miało miejsce decydujące starcie floty rosyjskiej i tureckiej. W nocy na 26 czerwca 1770 r. Rosjanie starli się z flotą turecką i spalili ją z zatoce Czesme położonej koło wyspy Chios. Kolejny sukces osiągnęła armia lądowa pod dowództwem W. Dołgorukowa, która współdziałając z flotyllą azowską, zajęła w 1771 r. Krym.

W obliczu poniesionej klęski Turcja rozpoczęła pertraktacje pokojowe, jednakże ingerencja Austrii, Francji i Anglii w jej sprawy wewnętrzne sprawiła, iż nie zgodziła się na proponowane przez stronę rosyjską warunki, w tym na swobodny tranzyt rosyjskich statków przez cieśniny tureckie. Było to powodem wznowienia działań wojennych przez wojska rosyjskie w marcu 1773 r. Armia rosyjska dowodzona przez Rumiancewa sforsowała Dunaj. Znaczące zwycięstwa odniósł Suworow, który zwyciężył Turków pod Turtucais, Hirsowa i Kozłudzi³⁶.

34 Aleksander W. Suworow (1729–1800) – wybitny rosyjski dowódca. Do jego największych osiągnięć zaliczyć należy zdobycie twierdzy Izmań (w 1790 r.) oraz Pragi i Warszawy (w 1794 r.). Dowodził on także wojskami rosyjskimi we Włoszech w 1799 r. Zob. L. Bazyłow, *Historia Rosji*, t. I, s. 343. Por. А.П. Богданов, *Суворов*, Вече, Москва 2014; А.Ф. Петрушевский, *Генералиссимус князь Суворов*, Типография М. М. Стасюлевича, Санкт-Петербург 1884.

35 Do szczególnych zasług Piotra A. Rumiancewa zaliczyć należy zajęcie Mołdawii i Wołoszczyzny oraz liczne zwycięstwa nad wojskami tureckimi. Zob. L. Bazyłow, *Historia Rosji*, t. I, s. 345.

36 А.Н. Петров, *Война России с Турцией и Польскими конфедератами с 1769–1774 год*, т. V, Типография Э. Веймара, Санкт-Петербург 1874, s. 43 i nast.

Rozwój sytuacji międzynarodowej w okresie panowania Katarzyny II, związany przede wszystkim z sytuacją w Polsce oraz wybuchem wielkiego powstania chłopskiego w Rosji³⁷, a następnie klęski tureckie, które znacząco osłabiły rosyjskiego przeciwnika, przyczyniły się do tego, że Rosja i Turcja wyraziły wolę zawarcia pokoju. Traktat pokojowy między dwoma walczącymi stronami został podpisany 21 lipca 1774 r. w Kuczuk-Kainardzi i stanowił całkowity triumf Rosji³⁸. W myśl postanowień tego traktatu Rosja uzyskała dostęp do Morza Czarnego na wąskiej przestrzeni między ujściem Dniepru i Bohu, łącznie ze znajdującą się tam twierdzą Kinburn, a także twierdze Kercz i Jenikale na wschodnim wybrzeżu Krymu³⁹. Ponadto otrzymała ona prawo do ufortyfikowania Azowa oraz do swobodnego przemieszczania się okrętów handlowych przez Bosfor i Dardanele na Morze Śródziemne. Ważnym postanowieniem tego traktatu było uznanie chanatu krymskiego za niezależny od Turcji⁴⁰. Turcja zobowiązała się również zapłacić stronie rosyjskiej kontrybucję w wysokości 4,5 mln rubli⁴¹.

Traktat zawarty w Kuczuk-Kainardzi postanawiał też, że Rosja zwróci Turcji zajęte w czasie wojny wyspy położone na Morzu Egejskim, a także Besarabię, Mołdawię i Wołoszczyznę. Turcja natomiast miała zapewnić całkowitą amnestię i tolerancję religijną mieszkańcom księstw naddunajskich. Posłowie rosyjscy w Porcie uzyskali prawo do występowania z interpelacjami w sprawach związanych z Mołdawią i Wołoszczyzną⁴².

Podpisanie traktatu pokojowego w Kuczuk Kainardzi miało doniosłe znaczenie w dziejach Rosji – stała się ona bowiem państwem czarnomorskim i umocniła znacząco swą pozycję na Bałkanach i Kaukazie Południowym.

Traktat zawarty w Kuczuk Kainardzi zmienił w istotny sposób układ sił w basenie Morza Czarnego i zapoczątkował nowy etap w rozwoju stosunków między imperium osmańskim a mocarstwami europejskimi. W wyniku jego postanowień Turcja poniosła wielkie straty terytorialne, zaś granica rosyjska wydłużyła się od Dniepru do Bohu. Tak znaczące umocnienie potęgi terytorialnej, politycznej i gospodarczej Rosji umożliwiło jej podjęcie dalszej ekspansji ku Morzu Czarnemu, Bałkanom, Stambułowi oraz cieśninom Bosfor i Dardanele.

37 Więcej zob. w: Н.В. Шевцов, *По следам пугачевского бунта: опыт устной истории*, „Вестник МГИМО-Университета” 2016, № 4 (49), s. 49–57.

38 Z. Wójcik, *op. cit.*, s. 300.

39 L. Bazyłow, *Historia Rosji*, t. I, s. 345.

40 *Ibidem*.

41 Z. Wójcik, *op. cit.*, s. 300.

42 L. Bazyłow, *Historia Rosji*, t. I, s. 345.

4. Zagospodarowywanie obszarów nadczarnomorskich i przyłączenie Krymu do Rosji

Po uzyskaniu dostępu do Morza Czarnego szlachta rosyjska poczęła zagospodarowywać żyzne stopy nadczarnomorskie. Dostęp do Morza Czarnego umożliwił także dynamiczny rozwój rosyjskiego handlu. Rosja mogła odtąd przewozić znaczną ilość płodów rolnych i różnorodnych towarów do krajów czarnomorskich.

Zdobyte przez Rosję ziemie położone między Donem a Bohem miały dla niej ogromne znaczenie nie tylko z gospodarczego, ale przede wszystkim ze strategicznego punktu widzenia. Dlatego też z działaniami mającymi na celu zagospodarowanie nowo przyłączonych ziem podjęto także intensywne starania o zabezpieczenie rosyjskiego panowania w tym regionie. Z realizowanym planem zagospodarowania całej południowej części Rosji nierozzerwalnie wiązało się nazwisko księcia Siergieja Potiomkina – jednego z najbardziej uzdolnionych polityków i wojskowych tej epoki⁴³.

Książę Siergiej Potiomkin był związany z carycą Katarzyną II od 1762 r., kiedy to wziął udział w przewrocie pałacowym⁴⁴. Szybko zrobił karierę, osiągając różne zaszczyty, a już pod koniec pierwszej wojny tureckiej zaczął wywierać znaczący wpływ na rosyjskie sprawy państwowe⁴⁵.

W 1775 r. Potiomkin otrzymał godność generał-gubernatora trzech południowych guberni – noworosyjskiej, azowskiej i astrachańskiej⁴⁶. W taki oto sposób niemalże całe południe Imperium Rosyjskiego znalazło się pod jego władzą. Umożliwiło to rozpoczęcie kolonizacji rozległych obszarów stepów czarnomorskich, określanych mianem Noworosji⁴⁷. Na obszary te kierowana była przede wszystkim ludność ruska i ukraińska. Elementem polityki kolonizacji obszarów Noworosji było także nadawanie przez Katarzynę II dóbr ziemskich w tym rejonie dworoiarstwom.

Brak dostatecznej liczby osób do pracy oraz panujące w Rosji stosunki pańszczyżniane uniemożliwiły dostateczny napływ kolonistów z terenu Imperium Rosyjskiego. Dlatego też za zasadne uznano zasiedlanie tych ziem cudzoziemcami. W celu przeprowadzenia szerokiej akcji werbowania przyszłych osadników noworosyjskich wydano manifest do cudzoziemców i utworzono specjalny urząd, którego zadaniem

43 Z. Wójcik, *op. cit.*, s. 317.

44 *Ibidem*.

45 *Ibidem*.

46 *Ibidem*.

47 Nazwą „Nowa Rosja” określano tereny leżące na północ od Morza Czarnego, przyłączone do Rosji w latach 1739–1812, obejmujące gubernię chersońską, taurydzką i jekaterynosławską oraz obszar Besarabii. Zob. L. Bazyłow, *Historia Rosji*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983, t. II, s. 93.

miała być opieka nad osiedleńcami z zagranicy oraz organizacja ich werbunku⁴⁸. W wyniku przeprowadzonej akcji zasiedlenia nowo przyłączonych ziem na południu Imperium Rosyjskiego osiedliło się sporo kolonistów niemieckich. W jej ramach przeprowadzono także przesiedlenie z terytorium Półwyspu Krymskiego do Noworosji chrześcijańskiej ludności greckiej, na co w 1779 r. wyraził zgodę chan krymski Szachin Girej⁴⁹. D. Matelski tak opisał kolonizację nowych ziem:

W kolonizację Krymu i ziem stepowych, zwanych „Noworosją”, włączono zarówno narody słowiańskie, czyli Rosjan, Ukraińców, Białorusinów, Polaków i Czechów oraz imigrantów z Imperium Osmańskiego – Bułgarów, jak i niesłowiańskie – w pierwszym okresie Niemców, a następnie Estończyków, Greków, Żydów, Ormian, Karaimów, Asyryjczyków i Krymczaków, jednocześnie następował masowy odpływ Tatarów⁵⁰.

Po zniesieniu w Rosji prawa pańszczyźnianego w Noworosji znacząco zwiększyła się liczba ludności. Duża liczba mieszkańców przeniosła się także na stepy zawołańskie, podurańskie i przedkaukaskie. Przesiedlaniu się chłopów rosyjskich na te tereny sprzyjały korzystne warunki naturalne. Zajmowali oni czarnomorskie, nadwołańskie i donieckie obszary stepowe. Kolonizacji południowych guberni rosyjskich sprzyjała bliskość portów, położonych nad Morzem Czarnym i Morzem Azowskim, co w znacznym stopniu stymulowało handel. Na obszarach tych zaczęły stopniowo powstawać nowe ośrodki przemysłowe, a budowa nowych linii kolejowych jeszcze przyspieszyła ten proces.

Przyłączenie Krymu do Rosji nastąpiło w 1783 r.⁵¹ Zadanie to zlecone zostało Potiomkinowi, który zmusił do ustąpienia ostatniego chana i wprowadził wojska rosyjskie na Krym⁵². Aneksja ta objęła nie tylko sam Półwysep Krymski, ale także należące uprzednio do chanatu terytoria leżące po północnej i wschodniej stronie Morza Azowskiego oraz nad Morzem Czarnym, od Perekopu niemal do ujścia Dniepru⁵³.

8 (19) kwietnia 1783 r., po stłumieniu buntu mieszkańców Krymu przeciw Rosji, caryca Katarzyna II wydała manifest „O włączeniu do państwa rosyjskiego Półwyspu Krymskiego, wyspy Tamań i całego kraju kubańskiego”⁵⁴. W.A. Serczyk tak scharakteryzował zamysł Katarzyny II ujęte w tym manifestcie:

Zwracała w nim uwagę, że w czasie ostatniej, zwycięskiej dla Rosji wojny z Turcją zrezygnowała z istniejącej możliwości przyłączenia Krymu do imperium, wywalczając tylko jego pełną niezależność, gdyż miała na względzie utrzymanie dobrosąsiedzkich stosunków z Portą. Ponieważ

48 Z. Wójcik, *op. cit.*, s. 317.

49 *Ibidem*.

50 D. Matelski, *Mniejszości narodowe na Krymie w XIX i XX wieku*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2006, t. 41, s. 156.

51 L. Bazyłow, *Historia Rosji*, t. I, s. 352.

52 *Ibidem*.

53 *Ibidem*.

54 M. Gołda-Sobczak, *Krym jako przedmiot sporu ukraińsko-rosyjskiego*, Wydawnictwo Naukowe Silva Rerum, Poznań 2016, s. 87.

jednak okazało się, że Turcja nie wypełniła przyjętych przez siebie zobowiązań i usiłuje doprowadzić do odzyskania swej władzy na Krymie, co stanowiłoby jawne pogwałcenie traktatu pokojowego, imperatorowa podjęła decyzję o przyłączeniu do Rosji ziem Chanatu Krymskiego⁵⁵.

Oficjalne przyłączenie ziem chanatu krymskiego do Imperium Rosyjskiego nastąpiło 18 lutego 1784 r., kiedy Potiomkin przedłożył carycy Katarzynie II koncepcję utworzenia nowej jednostki administracyjnej w składzie Imperium Rosyjskiego⁵⁶.

Na terenie Krymu utworzona została gubernia taurydzka (Tauryda), a przeprowadzenie akcji kolonizacyjnej zostało powierzone Potiomkinowi, który ściągnął na ten obszar dziesiątki tysięcy chłopów z guberni centralnych⁵⁷. Wzrost zaludnienia na nowo przyłączonych do Rosji obszarach spowodował ożywienie gospodarcze na tych terenach, co wyrażało się przede wszystkim rozwojem stosunków handlowych, pojawieniem się floty rosyjskiej na Morzu Czarnym i powstaniem wielu miast⁵⁸.

5. Wojna z Turcją 1787–1792 na tle wydarzeń w Rosji i Europie

Narastający antagonizm rosyjsko-turecki doprowadził w 1787 r. do kolejnej wojny, trwającej do 1791 r. Sojuznikiem Rosji była Austria, ta jednak pozostawała bierna, w związku z czym cały ciężar i odpowiedzialność za działania wojenne spadł na Rosję. Wojna ta przewlekała się, wyczerpując obie strony. Głównodowodzącym wojsk rosyjskich uczyniony został Potiomkin, który jednak nie był w stanie w dostateczny sposób zapewnić szybkiego zwycięstwa Rosji w tej wojnie. W czasie trwania tej wojny ogromne zasługi dla zwycięstwa armii i floty rosyjskiej położyli dwaj znakomici dowódcy – A.W. Suworow⁵⁹ oraz F.F. Uszakow⁶⁰.

55 W.A. Serczyk, *Katarzyna II – carowa Rosji*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1989, s. 220.

56 M. Gołda-Sobczak, *op. cit.*, s. 87.

57 L. Bazylow, *Historia Rosji*, t. I, s. 352.

58 *Ibidem*.

59 Z imieniem znakomitego dowódcy Aleksandra Suworowa wiąże się nierozzerwalnie rozwój rosyjskiej sztuki wojennej. Suworow pierwsze doświadczenie bojowe zdobył w czasie wojny siedmioletniej z Prusami. Swe poglądy wojskowe przedstawił w instrukcji, która otrzymała nazwę *Sztuka zwyciężania*. Była ona napisana prostym językiem w formie krótkich, celnych aforyzmów i prawideł. Zob. A.B. Суворов, *Наука побеждать*, Воениздат, Москва 1987.

60 Fiodor Uszakow – wybitny rosyjski dowódca floty, współczesny A. Suworowa i zwolennik jego poglądów. Z jego imieniem związany jest rozkwit rosyjskiej sztuki wojenno-morskiej. F. Uszakow ukończył petersburski korpus morski. W 1790 r. został mianowany głównym dowódcą floty czarnomorskiej, a w 1798 r. wysłany na Morze Śródziemne w celu przeprowadzenia operacji przeciwko Napoleonowi. Po wyzwoleniu wielu wysp greckich F. Uszakow w listopadzie tegoż

Wojska rosyjskie dowodzone przez Suworowa w 1789 i 1790 r. odniosły trzy spektakularne sukcesy, które przesądziły o zwycięstwie Rosji w tej wojnie. W lipcu 1789 r. armia rosyjska odniosła wielkie zwycięstwo nad wojskami tureckimi pod Fokszanami, a we wrześniu tegoż roku – pod Rymnikiem⁶¹. Natomiast największą bitwą prowadzoną w czasie wojny rosyjsko-tureckiej w latach 1787–1791 było oblężenie i zdobycie przez Suworowa twierdzy Izmail, co miało miejsce 11 grudnia 1790 r.

Izmail stanowił potężną i doskonale zabezpieczoną twierdzą, którą umocnili Turcy przy pomocy inżynierów niemieckich i francuskich. Była ona opasana wysokim wałem i głęboką fosą, a jej załoga składała się z 35 tys. żołnierzy. Została ona zdobyta dzięki niepospolitym zdolnościom wojskowym Suworowa i wysokiej sprawności bojowej wojsk rosyjskich – siłami 31 tys. żołnierzy Suworowa.

Szereg zwycięstw na morzu w czasie trwania wojny rosyjsko-tureckiej odniósł admirał F.F. Uszakow, który wślawił się zastosowaniem nowej taktyki w walce z przeciwnikiem.

W wojnie morskiej Uszakow odrzucił dawną technikę liniową, koncentrując atak na flagowych okrętach nieprzyjaciela, łamiąc w ten sposób szyk torowy jego jednostek bojowych, co umożliwiło mu zbliżenie się do tureckich okrętów. Generalnie rzecz biorąc, w każdej bitwie morskiej Uszakow stosował oryginalną, niekonwencjonalną taktykę, która umożliwiła mu całkowite zaskoczenie nieprzyjaciela⁶². Tak stało się podczas bitwy prowadzonej w 1790 r. koło wyspy Tendry w północno-zachodniej części Morza Czarnego. W trakcie jej trwania Uszakow nie przeprowadził przegrupowania okrętów w szyk bojowy, jak ówczesnie wymagały tego regulaminy, a zaatakował nieprzyjaciela błyskawicznie, co zapewniło mu zwycięstwo nad przeważającymi siłami tureckimi. Do spektakularnego zwycięstwa Uszakowa nad siłami tureckimi należy także bitwa prowadzona w 1791 r. w okolicach przylądka Kaliakra. Wówczas to Uszakow, stosując nowy manewr taktyczny, zaatakował nieprzyjaciela od strony wybrzeża, ponownie zadając klęskę Turkom mającym nad nim przewagę liczebną.

roku rozpoczął oblężenie wyspy i twierdzy Korfu, uznawanej za niemożliwą do zdobycia. Przygotował on w taki sposób szturm tej twierdzy, że okręty rosyjskie, które podeszły blisko do wyspy, mogły z niewielkiej odległości burzyć francuskie bastiony. Dzięki wprowadzeniu w życie opracowanego przez Uszakowa systemu wojny morskiej i wytrzymałości żołnierzy po długim oblężeniu wojska rosyjskie wylądowały na wyspie. Wyjątkową odwagą wślawili się żołnierze piechoty morskiej, którzy pod ogniem karabinowym nieprzyjaciela przedostali się na Korfu. Było to świetne zwycięstwo floty rosyjskiej. Więcej zob. w: W. Morawski, S. Szawłowska, *op. cit.*, s. 113–114.

61 L. Bazyłow, *Historia Rosji*, t. I, s. 353. Więcej zob. w: A.B. Суворов, *Походы и сражения в письмах и записках*, Воениздат, Москва 1990.

62 Więcej zob. w: В. Анциферов, *Адмирал Ушаков*, Военмориздат, Москва–Ленинград 1940; В.Д. Овчинников, *Флотоводческое наследие адмирала Ф.Ф. Ушакова*, „Военноисторический журнал” 2009, № 2, s. 22–26.

W 1791 r. Turcja rozpoczęła rokowania pokojowe. Traktat pokojowy został podpisany w Jassach 9 stycznia 1792 r. (według starego stylu w 1791 r.)⁶³. W wyniku jego postanowień Rosja otrzymała ziemie położone między dolnym Bohem a dolnym Dniestrem oraz potwierdzenie warunków pokoju w Kuczuk-Kainardzi i przyłączenia Krymu⁶⁴. W rękach Rosji znalazło się całe północne wybrzeże Morza Czarnego.

Po przyłączeniu całego północnego wybrzeża Morza Czarnego do Rosji przystąpiono do zasiedlenia i zagospodarowania nowo zdobytych obszarów. Bardzo intensywnie zaczął rozwijać się handel czarnomorski, co miało miejsce w latach 90. XVIII w. W późniejszym okresie zaczął on odgrywać bardzo ważną rolę w rosyjskim handlu zagranicznym.

6. Wojna krymska 1853–1856

W połowie XIX w. zaostrzyła się walka między mocarstwami europejskimi o wpływ na Bliskim Wschodzie. Rosja, która w porównaniu z takimi państwami, jak Wielka Brytania i Francja była zacofana pod względem gospodarczym⁶⁵, została przez te kraje niemalże całkowicie wyparta z rynków Bliskiego Wschodu. Pragnąc utrzymać się na niektórych z nich, rząd rosyjski występował niejednokrotnie z planami rozbioru Imperium Osmańskiego, jednakże za każdym razem napotykał sprzeciw innych państw.

Rywalizacja mocarstw europejskich zaostrzyła stosunki między Rosją a Partą, co doprowadziło do wybuchu wojny między Rosją a Turcją, którą potomni zaczęli nazywać wojną wschodnią lub wojną krymską.

Wojna ta, trwająca w latach 1853–1856, przekształciła się z wojny między Rosją a Turcją w wojnę między nią a koalicją, w skład której wchodziły Wielka Brytania, Francja, Turcja i Sardynia. Jej zarzewiem stał się spór pomiędzy duchowieństwem katolickim a prawosławnym dotyczący nadzoru nad kościołami chrześcijańskimi w Palestynie. W lutym 1853 r. car Mikołaj I zażądał od Porty uregulowania kwestii chrześcijańskich miejsc kultu i uznania prawa cara do opieki nad poddanymi wyznania prawosławnego. Sułtan turecki, na decyzje którego wpływały Wielka Brytania i Francja, odrzucił wszystkie postulaty cara. W obliczu takiej sytuacji Mikołaj I

63 L. Bazylow, *Historia Rosji*, t. I, s. 353.

64 *Ibidem*.

65 Por. И.М. Кулишер, *История русской торговли и промышленности*, Социум, Челябинск 2003; С.К. Никитина, *История российского предпринимательства*, Экономика, Москва 2001; В.А. Динес, В.И. Ткачев, *История предпринимательства в России. IX – начало XX века*, Саратовский государственный социально-экономический университет, Саратов 2011; В.Г. Железкин, К.И. Зубков, *Индустриализация в царской России (конец XIX – начало XX века)*, Наука, Москва 2000.

zdecydował się na wprowadzenie wojsk rosyjskich na terytoria stanowiące lenno sułtana tureckiego. W lipcu 1853 r. armia rosyjska przekroczyła Prut i rozpoczęła okupację Mołdawii i Wołoszczyzny. Car był przekonany, iż w ten sposób zmusi Turcję do ustępstw, nie doprowadzając do wojny, wykluczał on także całkowicie sojusz Turcji z Anglią i Francją.

We wrześniu 1853 r. rząd turecki zażądał od cara wycofania wojsk rosyjskich z księstwa naddunajskiego. Mikołaj I nie zareagował na to wezwanie. W obliczu takiej sytuacji Turcja zdecydowała się na rozpoczęcie ofensywy w kierunku na Dunaj i Kaukaz.

Choć nad Dunajem i na Kaukazie Południowym Turcy dysponowali dużą przewagą, to nie udało im się wyprzeć wojsk rosyjskich z Wołoszczyzny. Na Kaukazie Południowym armia turecka została rozbita koło Karsu. Pierwszą wielką bitwą stoczono na południowym wybrzeżu Morza Czarnego, pod Synopą. Eskadra rosyjska pod dowództwem wiceadmirała Nachimowa zniszczyła eskadrę turecką i wzięła do niewoli admirała tureckiego i oficerów.

W marcu 1854 r. Anglia i Francja wypowiedziały wojnę Rosji. Wojska tureckie otrzymały posiłki i rozpoczęły ponownie ofensywę nad Dunajem i na Kaukazie Południowym.

Na początku strona rosyjska odnosiła zwycięstwa i nie dopuściła do lądowania desantów angielskich i francuskich. Szczególnie dotkliwe straty poniosła armia angielska i francuska w czasie ataku na Pietropawłowsk Kamczacki i na Kołę. Na Kaukazie Południowym wojska tureckie zostały rozbite w bitwie pod Kiuriuk-Daro, zaś nad Dunajem armia rosyjska przeszła do kontrofensywy i rozpoczęła oblężenie twierdzy Sylistry. W późniejszym czasie szala zwycięstwa zaczęła przechylać się na stronę koalicji antyrosyjskiej. Flota rosyjska nie mogła sprostać angielskim i francuskim okrętom parowym i została zablokowana w swych bazach w Kronsztadzie, Sewastopolu i Sweaborgu.

Na granicy z Rosją dużą armię skoncentrowała Austria, która grożąc rozpoczęciem wojny, zmusiła ją do ewakuacji wojsk rosyjskich z Mołdawii i Wołoszczyzny. Groźba włączenia do wojny Austrii, Prus i Szwecji zmusiła Rosję do skoncentrowania swych sił w Polsce i w krajach nadbałtyckich.

We wrześniu 1854 r. na Krymie wylądowały wojska sojusznicze skupiające siły Wielkiej Brytanii, Francji i Turcji. W bitwie pod Almą rozbiły one armię rosyjską i podeszły pod Sewastopol. W owym czasie był on potężną wojskową bazą morską, jednakże nie posiadał fortyfikacji lądowych. Po odwołaniu wojsk rosyjskich garnizon Sewastopola został praktycznie porzucony. Obronę miasta powierzono dwóm znakomitym admirałom, jakimi byli Kornilow i Nachimow. Aby zagrozić flocie przeciwnika wejście do zatoki, zatopili oni część rosyjskich okrętów, natomiast załogi pozostałych jednostek pływających skierowali na linię obrony, gdzie przerzucili część dział okrętowych. Wokół Sewastopola zbudowano osiem bastionów uzbrojonych w ciężką artylerię, zamieniając miasto w prawdziwą twierdzę.

Armia i flota sił nieprzyjaciela bombardowały Sewastopol, aby wziąć następnie miasto szturmem. Okazało się jednak, iż Sewastopol ma taką przewagę w artylerii,

iż zamiar szturmowania należało odłożyć i przystąpić do jego długotrwałego oblężenia. Sewastopol bronił się przez 349 dni, w ciągu których niezwykłym męstwem i ofiarnością wykazali się rosyjscy marynarze i żołnierze. Przetrwali oni grad ognia, jakim nieprzyjaciel zarzucał miasto od kwietnia 1855 r., a także jego szturm podjęty w maju i czerwcu tegoż roku. Choć ataki wrogich sił zostały odparte, to sytuacja obrońców Sewastopola stawała się z każdym dniem coraz cięższa.

Wydarzenia mające miejsce w 1855 r. tak zrelacjonował L. Bazylow:

25 maja (6 VI) zaczęło się trzecie wielkie bombardowanie twierdzy i trwało bez przerwy tydzień. W trakcie tego podjęto serię zaciekłych szturmów na przedpola Kurhanu Małachowskiego, umocnionego wzgórze niedaleko ujścia rzeki Czarnej do Zatoki Wielkiej, a zatem od strony wschodniej. Kurhanu Małachowskiego broniono jednak z takim poświęceniem, że o zdobyciu go nie mogło być wówczas mowy, a atakujący ponosili kolosalne straty przy szturmach; 5 (17) czerwca zaczęto bombardować Sewastopol po raz czwarty i jednocześnie uderzono po raz drugi na przedpola Małachowskiego Kurhanu. Zaciekle walki rozwijały się w różnych miejscach, straty stawały się coraz większe, także wśród dowództwa rosyjskiego. Jeszcze w czasie pierwszego bombardowania Sewastopola zginął jeden z kierowników obrony i właściwy dowódca rosyjskiej floty czarnomorskiej, wiceadmirał Włodzimierz Kornilow, w marcu 1855 r. zabity został podczas ataku na jedno z umocnień (Reduty Kamczackiej) kontradmirał Włodzimierz Istomin, 28 czerwca (10 VII) tegoż roku otrzymał śmiertelną ranę (umarł w dwa dni później) zwycięzca spod Synopy, admirał Nachimow, jeden z najwybitniejszych wówczas dowódców i znawców sztuki wojennej.

Mimo heroicznej obrony wszystkich punktów oporu Rosjanie nie mogli przeszkodzić temu, że przeciwnicy podsuwali się coraz bliżej ku twierdzy. Trzeba było za wszelką cenę podjąć jakąś zdecydowaną kontrakcję i dlatego Gorczakow uderzył 4 (16) sierpnia na pozycje nieprzyjaciela, głównie francuskie, nad rzeką Czarną. Oddziały rosyjskie poniosły jednak klęskę i w ten sposób Sewastopol tracił jedyną możliwość otrzymania pomocy z zewnątrz. W dzień później wznowiono, z jeszcze większą siłą niż poprzednio, ostrzeliwanie twierdzy. Prowadzono je odtąd właściwie już bez przerwy, a było ono tak straszne, że Gorczakow zrozumiał, iż twierdzy nie utrzyma i rozkazał podminować wszystkie umocnienia oraz zbudować most pontonowy dla ewentualnego przerzucenia wojsk na północną stronę zatoki. W dniach 24–27 sierpnia (5–8 IX) obrońcy Sewastopola przeżyli już po prostu piekło; ostatniego dnia zaprzestano nagle bombardowania, ale nastąpił za to szturm Francuzów na Kurhan Małachowski, uwieńczony wreszcie powodzeniem. Nie było już potrzeby ani sensu bronić Sewastopola i w nocy Gorczakow przeszedł z wojskiem na drugą stronę zatoki. Most pontonowy Rosjanie zniszczyli, zatopili również wszystkie znajdujące się w zatoce statki i wysadzili w powietrze umocnienia. Pélissier zdobył zatem tylko ruiny i zgłiszczę, a dalsze działania wojenne stanęły od razu pod znakiem zapytania. Sojusznicy raczej już nie mieli siły na kontynuowanie ofensywy, zwłaszcza że Gorczakow wcale nie wycofał się daleko, lecz zajął umocnione pozycje na północ od ruin twierdzy⁶⁶.

Wojska nieprzyjaciela były kilkakrotnie atakowane od tyłu przez armię rosyjską, chcąc w ten sposób pospieszyć z odsieczą obrońcom miasta, jednakże przeciwnik miał znaczącą przewagę liczebną, a marynarzom i żołnierzom rosyjskim jeszcze długo przyszło odpierać ataki i bronić wytrwale Sewastopola.

66 L. Bazylow, *Dzieje Rosji 1801–1917*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1977, s. 175–176.

W tym czasie Rosja, obawiając się ataku ze strony trzech silnych państw – Austrii, Szwecji i Prus – koncentrowała znaczną część swych sił nad zachodnią granicą państwa. Sytuacja skomplikowała się jeszcze bardziej na początku 1855 r., gdy do wojny przyłączyła się Sardynia. Armia rosyjska zaczęła ponosić znaczące porażki – najpierw była to przegrana bitwa pod Inkermanem (w listopadzie 1854 r.), a następnie załamanie się ofensywy wojsk rosyjskich na korpus turecki w Eupatorii (w lutym 1855 r.). Doszła do tego klęska nad rzeką Czarną, poniesiona w sierpniu 1855 r., oraz śmierć cara Mikołaja I, co także skomplikowało już i tak trudną sytuację. Do wydarzeń ostatecznie przesądzających losy tej wojny doszło we wrześniu 1855 r. Wówczas to wojska nieprzyjaciela rozpoczęły nowy szturm na Sewastopol, który zadał ostateczny cios zrujnowanemu miastu. Padło ono po 349 dniach bohaterskiej obrony.

Rosja zmuszona była podpisać paryski traktat pokojowy, na mocy którego zobowiązała się zniszczyć wszystkie twierdze i morskie arsenały wojskowe na wybrzeżu Morza Czarnego, a także wyrzec się prawa utrzymywania swej floty na tym morzu. Bohaterska obrona Sewastopola odegrała jednak ogromną rolę w historii Rosji i stała się symbolem rosyjskiej sławy i chwały.

Rozdział 5

Historia Rosji w XX w. a kwestie Krymu

1. Rewolucja 1905 r. i rola pancernika „Potiomkina”

Znaczący wpływ na rozwój wydarzeń w pierwszym ćwierćwieczu XX w. miały zdarzenia rozgrywające się w styczniu 1905 r. w Petersburgu¹.

3 stycznia tegoż roku robotnicy Zakładów Putiłowskich – największej fabryki petersburskiej – rozpoczęli strajk, który wybuchł na znak protestu przeciw wydaleniu czterech robotników z pracy. Strajk ten stał się zarzewiem dalszych wydarzeń w Imperium Rosyjskim².

Robotnicy kolejnych fabryk szli za przykładem swych kolegów, co spowodowało masowe wystąpienia w Petersburgu. Doszło także do wystąpień chłopów, studentów, a następnie miały miejsce bunty żołnierzy na pancerniku „Potiomkin” oraz w garnizonach w Sewastopolu, Charkowie i Kijowie³.

W niedzielę 9 (22) stycznia 1905 r. 150-tysięczny tłum ruszył w kierunku Pałacu Zimowego⁴. Na drodze robotników stanęły policja i kawaleria, które otworzyły

1 Petersburg był stolicą Imperium Rosyjskiego ponad 200 lat. Stolica Rosji z Moskwy do Petersburga została przeniesiona 21 maja 1712 r. W latach 1914–1924 miasto to nosiło nazwę Piotrogród, a w okresie od 1924 do 1991 r. – Leningrad. Więcej zob. w: В.Г. Авсеенко, *История города Санкт-Петербурга в лицах и картинках. 1703–1903*, [w:] А.В. Даринский (red.), *Исторический очерк*, Сотис, Санкт-Петербург 1995.

2 Por. Л.Я. Гуревич, *Народное движение в Петербурге 9-го января 1905 г.*, „Былое” 1906, № 1, s. 195–223; Р.Ш. Ганелин, *Канун „Кровавого воскресенья” (Царские власти 6–8 января 1905 года)*, „Вопросы истории” 1980, № 1, s. 32–43.

3 A. Lityński, *Ukraina od Rządu Tymczasowego do zamachu bolszewickiego. W setną rocznicę rewolucji roku 1917*, „Roczniki Administracji i Prawa” 2016, nr 2, s. 85.

4 Więcej zob. w: Л.Я. Гуревич, *Народное движение в Петербурге 9-го января 1905 г.*, Издательство Гуго Штейнца, Берлин 1906; Л.Я. Гуревич, *Девятое января*, Издательство „Пролетарий”, Харьков 1926.

ogień w kierunku pochodu. Duża liczba demonstrantów została zabita bądź ranna jeszcze przed dostaniem się na plac przy pałacu, gdzie skoncentrowano wojsko. Gdy demonstranci zbliżyli się do placu, ponownie ich ostrzelano. Wydarzenia te tak relacjonowali historycy radzieccy:

W niedzielę 9 stycznia 1905 roku na ulice wyszły dziesiątki tysięcy robotników. Ustawiając się w kolumny, szli z żonami i dziećmi, niosąc portrety cara i ikony [...]. Tymczasem rząd carski opracował strategiczny plan masakry pochodu robotników. Do stolicy ściągnięto wojska. Miasto podzielono na osiem wojskowych okręgów. Naczelnicy okręgów i dowódcy jednostek otrzymali dokładne instrukcje, gdzie i kiedy mają strzelać do zebranych [...]. W tę „krwawą niedzielę” zabito i raniono ponad 3 tysiące robotników⁵.

Informacja o tym, że wojsko otworzyło ogień do robotników przed Pałacem Zimowym, obiegła szybko cały kraj i wywołała ogromne oburzenie. Wydarzenia mające miejsce 9 stycznia 1905 r. stały się początkiem pierwszej rewolucji rosyjskiej. W odpowiedzi na krwawą zbrodnię zastrajkowali masowo robotnicy – w ciągu pierwszego miesiąca strajkowało więcej robotników niż przez całe ubiegłe dziesięciolecie. Wszędzie odbywały się wiece i demonstracje, którym towarzyszyły starcia z policją i wojskiem⁶.

Latem 1905 r. nasilił się ruch rewolucyjny nie tylko wśród robotników, ale także wśród chłopów. Niezadowolenie wzrastało też w rosyjskiej armii, a zwłaszcza wśród marynarzy. W tym czasie we flocie czarnomorskiej zaczęto przygotowania do powstania zbrojnego, które wybuchło przed planowanym terminem. 14 czerwca 1905 r. załoga jednej z największych jednostek floty czarnomorskiej, jakim był „Książę Potiomkin Taurydzki” (zob. ilustracja 5.1), zbuntowała się przeciwko dowództwu, zaś 17 czerwca, gdy przeciwko marynarzom pancernika wysłano siły floty czarnomorskiej, doszło do decydującego starcia. Zbuntowana załoga skierowała przeciwko eskadrze swój okręt, przerywając dwukrotnie jej szyk.

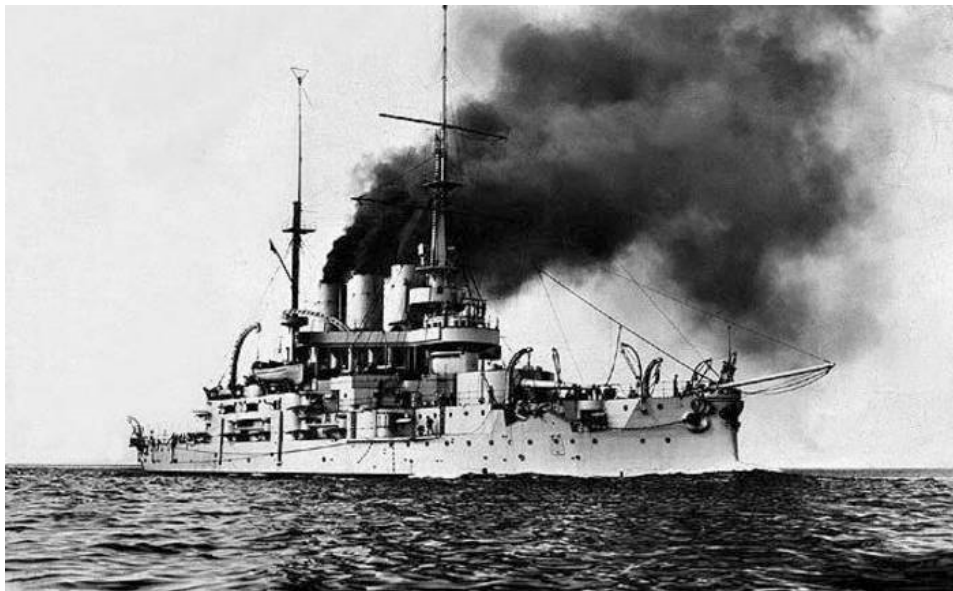
Prowadzone zmagania zakończyły się po 11 dniach, a marynarze pancernika „Potiomkin” poddali go w Konstancji władzom rumuńskim. Powstanie załogi pancernika „Potiomkin” tak opisuje L. Bazylow:

Powstanie zaczęło się od tego, że odmówiono spożywania nieświeżego mięsa; doszło do ostrego sporu z dowództwem, które postanowiło rozstrzelać 30 najbardziej opornych marynarzy i wtedy zaczął się bunt. 14 (27) VI 1905 r. zbuntowani marynarze zabili kapitana i kilku oficerów, po czym skierowali okręt do Odessy. Nie wyszli tam jednak na ląd, a osłabiona wewnętrznymi tarciami odeska organizacja partyjna też nie potrafiła nawiązać z nimi kontaktu, który może byłby pobudził całą Odessę do rewolucyjnego czynu. Trzeba było wreszcie opuścić port – daremnie jednak starano się o żywność i węgiel w rumuńskiej Konstancji i rosyjskiej Teodozji. Nie osiągnął natomiast nic carat, wysyłając przeciw „Potiomkinowi” inne wielkie jednostki floty – marynarze nie chcieli strzelać do „Potiomkina”. Na zbuntowanym pancerniku brakowało odpowiedniego kierownictwa politycznego; najbardziej wyrobiony pod tym względem członek załogi, bolszewik Grzegorz Wakulińczuk, zginął w starciu z oficerami, a jego następcą, marynarz Atanazy Matiuszenko, odznaczył się

5 *Związek Radziecki. Geografia, historia, ustrój*, Książka i Wiedza, Warszawa 1955, s. 234–235.

6 *Ibidem*, s. 235.

bezprzykładną odwagą, lecz nie miał doświadczenia rewolucyjnego. Ostatecznie pancernik musiał poddać się 25 czerwca (8 VII) władzom rumuńskim; niektórzy marynarze wrócili potem do Rosji, gdzie ich surowo ukarano, Matiuszenko został stracony w r. 1907⁷.

Ilustracja 5.1. Pancernik „Książę Potiomkin Taurydski”

Źródło: *Броненосец „Князь Потёмкин-Таврический”*, <https://www.afisha.ru> (dostęp: 3.09.2023).

Rewolucja w Imperium Rosyjskim osiągnęła punkt krytyczny pod koniec 1905 r. W ciągu trzech ostatnich miesięcy tegoż roku doszło do licznych strajków robotników, coraz częstsze stały się także powstania marynarzy oraz żołnierzy. Pod koniec października rozpoczęły się rozruchy w dwóch wielkich portach wojennych – Kronsztadzie i Władywostoku. W listopadzie zastrajkowali marynarze i żołnierze w Sewastopolu, do których dołączyli robotnicy portowi. W powstaniu tym brało udział 12 okrętów, w tym krążownik „Oczakow”. Przywódcą powstania eskadry czarnomorskiej był Piotr P. Szmidt. Mimo potężnej siły, jaką przedstawiała sobą ta eskadra, walka przybrała charakter obronny. Przejście do akcji zaczepnych uniemożliwił brak koordynacji działań pomiędzy załogami poszczególnych okrętów. Choć i to powstanie zakończyło się niepowodzeniem, wywarło ono znaczący wpływ – podobnie jak powstanie na pancerniku „Potiomkin” – na dalszy przebieg wystąpień rewolucyjnych w Rosji.

7 L. Bazyłow, *Dzieje Rosji 1801–1917*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1977, s. 475–476.

2. Wojna domowa. Rozгромienie wojsk Denikina i Wrangla

25 października (7 listopada) 1917 r. rozpoczęło się w Piotrogradzie powstanie zbrojne przeciwko Rządowi Tymczasowemu. Rewolucyjne oddziały wojskowe i oddziały robotniczej Czerwonej Gwardii opanowały miasto, zdobyły Pałac Zimowy, w którym ukrył się Rząd Tymczasowy, i aresztowały jego członków⁸. Ustanowienie władzy radzieckiej w Piotrogradzie zapoczątkowało nową epokę w dziejach Rosji.

Zwycięstwo rewolucji w 1917 r. postawiło przed państwem radzieckim nowe problemy polityczne, społeczne i gospodarcze. 26 października (8 listopada) II Ogólnorosyjski Zjazd Rad Robotniczych, Chłopskich i Żołnierskich sformułował odezwę „Do robotników, żołnierzy i chłopów!”. Zadeklarowano w niej, że władza radziecka zapewni wszystkim narodowościom, które zamieszkują Rosję, rzeczywiste prawo do samookreślenia⁹. Natomiast 8 listopada II Zjazd Rad uchwalił dwa dekrety – o pokoju i o ziemi. Ten pierwszy wzywał do zaprzestania działań wojennych, zawieszenia broni i rokowań pokojowych. Natomiast na mocy dekretu o ziemi nastąpić miały znaczące przeobrażenia w radzieckim rolnictwie¹⁰.

Młode państwo potrzebowało silnej i dobrze zorganizowanej armii. Za utworzeniem sił zbrojnych państwa radzieckiego opowiedział się III Ogólnopolski Zjazd Rad, który rozpoczął obrady 10 stycznia 1918 r. Sekcja żołnierska tego zjazdu zaproponowała projekt dekretu o utworzeniu Armii Czerwonej, który 15 stycznia tegoż roku został wniesiony pod obrady Rady Komisarzy Ludowych. W toku obrad postanowiono zorganizować nową armię pod nazwą Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona. Ponadto 29 stycznia 1918 r. Rada Komisarzy Ludowych uchwaliła dekret o utworzeniu Robotniczo-Chłopskiej Floty Czerwonej¹¹.

Najwyższym organem kierownictwa radzieckich Sił Zbrojnych była Rada Komisarzy Ludowych, zaś bezpośrednie zarządzanie nimi oddano komisariatom ludowym (odpowiednio – do spraw wojskowych i morskich). Armia Czerwona była kompletowana z ochotników. Zasada zaciągu ochotniczego rozciągała się także na marynarkę wojenną.

Działania mające na celu formowanie oddziałów Armii Czerwonej podjęte zostały na obszarze całego kraju. Były one prowadzone przez organizacje partyjne, związki zawodowe, komitety fabryczne oraz wydziały wojskowe rad. Od 19 stycznia

8 T. Walichnowski, *ZSRR – rozwój i międzynarodowe znaczenie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1977, s. 22–23.

9 *Ibidem*, s. 26.

10 Więcej zob. w: *Historia Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego*, t. III, Książka i Wiedza, Warszawa 1973, s. 340–342.

11 *Декреты Советской власти*, т. 1, 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г., Государственное издательство политической литературы, Москва 1957.

1918 r. w Piotrogradzie zaczęto formować 1. korpus Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej – pierwszy związek taktyczny nowej armii.

Pierwsze pięciolecie władzy radzieckiej upłynęło pod znakiem wojny domowej i interwencji imperialistów¹². W lutym 1918 r. wojska niemieckie przeprowadziły atak ukierunkowany na Ukrainę i Piotrogród, w marcu tegoż roku wojska brytyjskie, amerykańskie i francuskie zajęły Murmańsk, zaś w sierpniu – Archangielsk¹³.

Wojna domowa ogarnęła rozległe obszary Rosji, sięgające od Morza Czarnego i Kaukazu na południu po Morze Białe i Morze Barentsa na północy i od Morza Bałtyckiego na zachodzie do Oceanu Spokojnego na wschodzie. Najcięższe walki toczone były w centralnej części Rosji, na Uralu, nad Wołgą, na Ukrainie i Białorusi, a także w rejonie Piotrogradu i Archangielska¹⁴.

Pod koniec 1918 r. Ententa rozpoczęła interwencję na południu Ukrainy. Na początku 1919 r. skoncentrowała tam 130 tys. żołnierzy. W marcu i kwietniu tegoż roku natarcie Armii Czerwonej zmusiło interwentów do opuszczenia Chersonia, Mikołajewa, Odessy i Sewastopola.

W połowie 1919 r. Rosja odniosła zwycięstwo nad wojskami interwentów i białogwardzistów, łamiąc ostatecznie opór sił Kołczaka i Judenicza. Jednakże Republika Radziecka musiała stawić jeszcze czoła ofensywie Wielkiej Brytanii, Francji i Stanów Zjednoczonych, które połączyły swe siły przeciwko Rosji. Ofensywa ta została nazwana „drugą wyprawą Ententy”¹⁵. O ile w czasie pierwszej ofensywy wojska interwentów i białogwardzistów nacierały zasadniczo od wschodu, o tyle podczas drugiej – z południa¹⁶. Cechą charakterystyczną drugiej wyprawy Ententy było to, że jej zasadnicze siły stanowiły wewnętrzne formacje białogwardyjskie, niemające już – jak w latach ubiegłych – własnego zaplecza i bazy, ale armia obcego państwa¹⁷. Drugą cechą charakterystyczną drugiej wyprawy antyradzieckiej było to, że Polska stanowiła ważne ogniwo wersalskiego systemu powojennej Europy.

W czasie drugiej wyprawy Ententy największe nadzieje wiązano z armią Denikina. Jego wojsko zostało wyposażone w ogromną liczbę czołgów, artylerii, dział, samolotów, samochodów, a także imponującą ilość umundurowania, karabinów, nabojów i pocisków¹⁸. Umożliwiło mu to już latem 1919 r. opanowanie obszarów położonych nad Kubaniem, Terekiem i Donem, Półwyspu Krymskiego i części lewobrzeżnej

12 T. Walichnowski, *op. cit.*, s. 31.

13 *Ibidem*, s. 32.

14 *Ibidem*.

15 Zob. T. Толоконников, *Французская буржуазия и Иуда Врангель: договор Франции с Врангелем*, Государственное издательство, Москва 1920.

16 Więcej zob. w: М.В. Беняков, *Как и почему мы должны разбить барона Врангеля*, Государственное издательство. Тульское отделение, Тула 1920.

17 Więcej zob. w: И.М. Калинин, *Под знаменем Врангеля: заметки бывшего военного прокурора, Прибой*, Ленинград 1925; В.Г. Черкасов-Георгиевский, *Генерал П.Н. Врангель: последний рыцарь Российской империи. Документальное жизнеописание*, Центрполиграф, Москва 2004.

18 Więcej zob. w: М. Грей, *Мой отец генерал Деникин*, Парад, Москва 2003.

Ukrainy. Ciężkie walki toczone były o Zagłębie Donieckie. Armia Denikina systematycznie posuwała się na północ.

3 lipca 1919 r. Denikin wydał w Carycynie „dyrektywę moskiewską”, w myśl której jego armie miały najpóźniej jesienią tegoż roku zająć Moskwę. 20 września wojska Denikina zajęły Kursk, stwarzając w ten sposób realne zagrożenie Orła oraz Tuły, która stanowiła najważniejsze źródło zaopatrzenia armii radzieckiej w karabiny, karabiny maszynowe i naboje. 6 października zdobyty został Woroneż. Ogromne niebezpieczeństwo zawisło nad Moskwą¹⁹.

15 października powzięto uchwałę, by nie oddawać Tuły, Moskwy i podejść do tych miast, a w ciągu zimy przygotować na Froncie Południowym ogólną ofensywę, uznając go ostatecznie za główny i decydujący front Republiki Radzieckiej.

Wojska Frontu Południowego przeszły do przeciwnatarcia w pierwszej połowie października. Powierzono im zadanie opanowania Zagłębia Donieckiego i Rostowa.

Jesienią 1919 r., gdy działania bojowe na Froncie Południowym osiągnęły największe natężenie, przeciwko Piotrogrodowi znów wystąpiła armia Judenicza. Jego wojska, skoncentrowane na terytorium Estonii, zostały wsparte siłami fińskimi i estońskimi, a od strony morza – flotą angielską.

Doniosłą rolę w systemie obrony Piotrogradu odegrała Flota Bałtycka, osłaniając ogniem swej artylerii nadmorskie odcinki wojsk lądowych i tocząc walkę z eskadrą angielską. 20 października wydano rozkaz przejścia do natarcia na główne zgrupowanie nieprzyjaciela pod Pułkowem i Dieckim Siółom, zaś dzień później uderzono na wojska Judenicza, którym zadano decydujący cios na Wzgórzach Pułkowskich.

Wraz z wyjściem Frontu Południowego na linię Czernihów – Kursk – Kastorna – Woroneż otwierały się możliwości przystąpienia do realizacji głównego zadania planu strategicznego – szybko przesuwać się przez Zagłębie Donieckie na Rostów, rozczłonkować wojsko Denikina i rozbić je na części. W związku z tym, że nieprzyjaciel po ciężkich stratach poniesionych pod Orłem i Woroneżem cofał się spieszenie po całym froncie, wyłoniła się kwestia pościgu i wykorzystania w nim kawalerii połączonej w wielkie związki operacyjne. 17 listopada 1919 r. utworzona została 1. Armia Konna, której dowódcą mianowano S.M. Budionnego²⁰. Wspólnie z armiami ogólnowojskowymi doprowadziła ona do doszczętnego rozbicia głównych sił Denikina.

W pościgu za armią nieprzyjaciela wojska rosyjskie wyzwoliły Donbas, a w styczniu 1920 r. dotarły do wybrzeży Morza Azowskiego. 10 stycznia 1. Armia Konna zajęła Rostów nad Donem. Operacją tą zakończyło się rozbitcie zasadniczych sił Denikina. Resztki jego armii wycofały się na terytorium Kaukazu Północnego, Krymu i Odessy. Na przełomie lutego i marca 1920 r. dowództwo Frontu Kaukaskiego

19 Рог. А.И. Деникин, *Путь русского офицера*, Прометей, Москва 1990.

20 Z biografią tego znanego dowódcy można zapoznać się w następujących dziełach: С.А. Борзенко, Н.Н. Денисов, *Наш Будённый*, Политиздат, Москва 1974; А.М. Золототрубов, *Будённый*, Молодая гвардия, Москва 1983.

podjęło decyzję o przejściu do decydującego natarcia. Denikin poniósł nową wielką klęskę. Tylko część sił białogwardyjskich zdołała na angielskich i francuskich okrętach przeprawić się na Krym.

W nocy z 7 na 8 lutego wyzwolona została Odessa, co zapoczątkowało zacięte walki w kierunku krymskim. Dowództwo białogwardzistów, utraciwszy Odessę, postanowiło za wszelką cenę utrzymać w swych rękach Krym jako bazę dalszych wypadów wojskowych.

13. armia, dowodzona przez A. Hekkerę, a następnie I. Pauka, wydzielona do walki z wojskami Denikina na Krymie, miała niewystarczające do tego siły. Tymczasem krymskie zgrupowanie białogwardzistów znacznie wzmocniło się przez wcielenie ewakuowanych z Półwyspu Tamańskiego resztek denikinowskiej Armii Kaukaskiej. Stało się to powodem przeciągania się wojny domowej na południu.

Po rozgromieniu armii Denikina w grudniu 1919 r. VIII Ogólnorosyjska Konferencja Partyjna przyjęła napisaną przez W.I. Lenina „Rezolucję KC RKP(b) w sprawie władzy radzieckiej na Ukrainie”, w której określone zostały najważniejsze zadania w sferze umocnienia władzy radzieckiej i stworzenia suwerennej Ukrainy przy umocnieniu jedności z Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republiką Radziecką²¹.

Okres wytchnienia po zwycięstwie pod Denikinem trwał krótko. Już na wiosnę 1920 r. zaistniało realne niebezpieczeństwo nowej wojny. W nowej wyprawie przeciwko Rosji Radzieckiej najważniejsza rola wyznaczona została Polsce, a następnie pozostałości wojsk Denikina, które skoncentrował na Krymie generał Wrangl²².

Bezpośrednie kierownictwo nad przygotowaniem armii polskiej do wojny sprawował Komitet Wojskowy Ententy na czele z marszałkiem Fochem. 31 stycznia 1920 r. wydał on francuskiej misji wojskowej w Warszawie polecenie, by w jak najkrótszym czasie przygotować w Polsce możliwie jak najsilniejszą armię.

Strategiczny plan działania wojsk polskich, opracowany wspólnie z francuskim sztabem generalnym, przewidywał w pierwszym etapie rozbitcie wojsk radzieckiego frontu Południowo-Zachodniego i zajęcie prawobrzeżnej Ukrainy. Następnie zamierzano przegrupować główne siły na północ i zadać klęskę wojskom radzieckim na Białorusi. Natarcie polskiej armii miała wesprzeć białogwardyjska armia Wrangla uderzeniem prowadzonym z Krymu²³.

25 kwietnia 1920 r. wojsko polskie wkroczyło na terytorium Ukrainy, a 6 maja zajęły Kijów. 9 maja armia polska przystąpiła do forsowania Dniepru w okolicach Kijowa.

W czerwcu do ofensywy przeszły wojska generała Wrangla. Jego działania stworzyły zagrożenie dla terytoriów południowej Ukrainy, rejonów naddunajskich, Kubania

21 Zob. W.I. Lenin, *Dzieła*, t. 30, Książka i Wiedza, Warszawa 1951, s. 154–157.

22 Por. Б.В. Соколов, *Врангель. Жизнь и смерть за Россию*, Молодая гвардия, Москва 2009; Э. Кронер, *Белая армия, Черный барон: жизнь генерала Петра Врангеля*, РОССПЭН, Москва 2011.

23 Więcej zob. w: Н.Н. Чебышев, *Врангель в зарубежии*, „Часовой. Иллюстрированный военный и морской журнал-памятка” 1929, № 7–8, s. 10–12.

i Zagłębia Donieckiego²⁴. W celu przeciwstawienia się dalszej ekspansji armii Wrangla utworzono Front Południowy, a jego dowódcą mianowany został M. Frunze.

Aktywne działania wojsk gen. Wrangla na Krymie rozpoczęły się na początku lipca 1920 r. 9 lipca armia białogwardyjska wysadziła desanty w celu zorganizowania działań nad Donem i na Kubaniu. 25 lipca główne siły gen. Wrangla podjęły szeroko zakrojone natarcie prowadzone z terytorium Krymu, co zagrażało przedarciem się armii białogwardyjskiej w głąb Zagłębia Donieckiego. Natarcie Wrangla udało się zatrzymać 2 sierpnia.

Na początku września 1920 r. gen. Wrangel zakończył reorganizację swych wojsk, które zostały połączone w dwie armie. Celem uzupełnienia swych wojsk przeprowadził on na zajętych terytoriach przymusową mobilizację, dzięki czemu ogólna liczebność wojsk białogwardyjskich wzrosła do 110 tys. osób. Flota gen. Wrangla liczyła natomiast ponad 30 różnego rodzaju okrętów. Prócz tego na Morzu Czarnym znajdowały się siły morskie interwentów, liczące ponad 70 jednostek.

14 września 1920 r. Wrangel przystąpił do urzeczywistnienia planu wtargnięcia na prawobrzeżną Ukrainę. Pod koniec września podjął on próbę zdobycia Mariupola, gdzie znajdowała się baza radzieckich okrętów wojennych. Wraz z radziecką piechotą czynny udział w tych walkach wzięły siły Marynarki Wojennej na Morzu Czarnym i Azowskim.

29 września na naradzie dowództwa Frontu Południowego i dowództw poszczególnych armii rozpatrzono plan decydującego natarcia i rozbicia wojsk Wrangla. Myślą przewodnią tego planu było to, by okrążyć armię nieprzyjaciela, odciąć jej drogę odwrotu na Krym i rozgromić w granicach Północnej Tauryd.

Początkiem ostatecznej klęski armii generała Wrangla stała się klęska wojsk białogwardyjskich na prawym brzegu Dniepru. Zwycięstwo nad Dnieprem zbiegło się z podpisaniem wstępnych warunków pokoju z Polską, zgodnie z którymi 18 października miało nastąpić zaprzestanie działań wojennych na całym froncie polskim.

Pod koniec października 1920 r. armia radziecka przeszła do kontrofensywy. Z frontu polskiego przerzucona została 1. Armia Konna, dowodzona przez S.M. Budionnego. W rozkazie podpisanym przez M.W. Frunze i D.N. Gusiewa z 26 października przedstawiono plan ogólnej ofensywy wojsk Frontu Południowego. Wojskom postawiono zadanie, by nie dopuścić do wycofania się białogwardzistów na Krym. W tym celu zamierzono za pomocą koncentrycznego natarcia wszystkich armii frontu okrążyć główne siły nieprzyjaciela, odciąć im drogi odwrotu na Półwysep Krymski i zniszczyć je w Północnej Taurydzie.

W obliczu groźby całkowitego okrążenia gen. Wrangel podjął decyzję o przedarciu się na Krym²⁵. Korzystając z tego, iż 1. Armia Konna nie utworzyła jeszcze trwałego

24 Рог. П.Н. Врангель, *Воспоминания*, Вече, Москва 2016.

25 Рог. А.Б. Широкоград, *Упущенный шанс Врангеля: Крым, Бизерта, Галлиполи*, Вече, Москва 2009; Л.С. Сосновский, *Царский последыш барон Врангель*, Государственное издательство, Москва 1920.

frontu okrążenia od strony południowej, wycofał on wszystkie swoje wojska z frontu, ześrodkował je w potężne zgrupowanie i dokonał uderzenia w kierunku Przesmyku Czongarskiego. Kosztem ciężkich strat udało się wojskom Wrangla wyrwać z okrążenia i ująć na Krym. Armii radzieckiej udało się zająć na całej długości wybrzeże Siwaszu.

Podczas walk w Północnej Taurydzie główne siły generała Wrangla poniosły klęskę. Armii Czerwonej pozostawało jeszcze ostateczne rozbicie pozostałości wojsk białogwardyjskich na Krymie, co wymagało zdobycia potężnych umocnień obronnych zbudowanych przez nieprzyjaciela na przesmyku Perekopskim i Czongarskim. Między kontynentem a Krymem istniały dwa mosty, które zostały wysadzone w powietrze przez białogwardzistów. Każdy kawałek ziemi na Krymie znajdował się w zasięgu silnego ognia artyleryjskiego i karabinów maszynowych²⁶.

Szczególnie potężne umocnienia wzniesiono na Przesmyku Perekopskim. Przebiegał tu Wał Turecki, sięgający 8 m wysokości. Przed nim znajdował się głęboki na prawie 10 m i szeroki na 40 m rów oraz trzy rzędy zapór z drutem kolczastym. Z zachodu umocnienia te były osłaniane ogniem 20 okrętów, a ze wschodu rozpościerało się grzańskie jezioro Siwasz. Właśnie ono było słabym miejscem umocnionej pozycji perekopskiej białogwardzistów. Można było przejść je w bród i przedostać się na Półwysep Litowski, gdzie umocnienia były znacznie słabsze.

Plan ostatecznego rozbicia białogwardzistów przewidywał zaatakowanie Perekopu i Czongaru i jednocześnie sforsowanie Siwaszu. Szturm postanowiono rozpocząć 7 listopada. Przeprowa przez błotnistą strefę Siwaszu rozpoczęła się w nocy na 8 listopada. Ponieważ nieprzyjaciel całą swą uwagę koncentrował na kierunku Perekopskim, Frunze rozkazał rozpocząć szturm umocnień czongarskich (zob. ilustracja 5.2).

Sukces na kierunku czongarskim wywarł pomyślny wpływ na działania wojsk radzieckich na Przesmyku Perekopskim. Nieprzyjaciel, porzucając artylerię, zaczął się cofać. Wojska radzieckie wszczęły za nim pościg.

13 listopada 1920 r. oddziały armii radzieckiej wkroczyły do Symferopola, a następnego dnia wyzwolono Teodozję. 15 listopada wojska radzieckie zajęły Sewastopol i Jaltę, a dzień później wyzwoliły Kercz. Armia Wrangla została ostatecznie rozbita²⁷. Wojska radzieckie zagarnęły ogromne zapasy ekwipunku i sprzętu dostarczone Wranglowi przez Ententę.

26 Więcej zob. w: K.A. Капитонов, *Голгофа русской эскадры: последний поход барона Врангеля*, Зебра Е, Москва 2009.

27 Więcej zob. w: Б.М. Вольфсон, *Конец авантюры барона Врангеля*, Крымгиз, Симферополь 1940; С.В. Карпенко, *Крах последнего белого диктатора*, Знание, Москва 1990.

Ilustracja 5.2. Operacja perekopsko-czongarska

Źródło: https://Operacja_perekopsko-czongarska.svg (dostęp: 3.09.2023).

3. Wielka Wojna Ojczyźniana i wydarzenia na Krymie

3.1. Początek Wielkiej Wojny Ojczyźnianej

Historię Wielkiej Wojny Ojczyźnianej można podzielić na trzy zasadnicze okresy. Pierwszy z nich trwał od 22 czerwca 1941 r. do listopada 1942 r., tj. od napaści Niemiec hitlerowskich na ZSRR do początku radykalnego przełomu w przebiegu II wojny światowej. Drugi okres, trwający do końca 1943 r., wiązał się z radykalnym zwrotem w przebiegu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej i był spowodowany przede wszystkim zwycięstwami wojsk radzieckich nad Wołgą i pod Kurskiem. Natomiast okres trzeci charakteryzował się nieprzerwaną ofensywą sił zbrojnych koalicji antyfaszystowskiej na wszystkich teatrach działań wojennych i zakończył się podpisaniem przez Niemcy faszystowskie aktu kapitulacji. Według czasu moskiewskiego był to dzień 9 maja 1945 r.

22 czerwca 1941 r. wojska hitlerowskie otworzyły ogień na radzieckie strażnice pograniczne²⁸, sztaby taktyczne, węzły łączności oraz rejonny rozlokowania oddziałów i związków taktycznych Armii Czerwonej. Jednocześnie bombowce hitlerowskie wdarły się do obszaru powietrznego Związku Radzieckiego, dokonując nalotów na wiele miast republik nadbałtyckich, białoruskich, ukraińskich i mołdawskich. Samoloty wroga zbombardowały Kijów, Mińsk, Rygę, Smoleńsk, Kowno, Sewastopol, Żytomierz i wiele innych miast. Szczególnie silne uderzenia spadły na radzieckie obiekty lądowe, znajdujące się w strefie nadgranicznej, oraz lotniska, na których znajdowały się samoloty bojowe.

Latem 1941 r. Armia Czerwona w toku prowadzonych walk obronnych poniosła ogromne straty, jednakże jesienią tegoż roku ofensywa wojsk hitlerowskich na centralnym i północno-zachodnim odcinku frontu została zatrzymana. Sytuacja

28 W chwili rozpoczęcia Wielkiej Wojny Ojczyźnianej bezpośrednio nad granicą – w odległości 3–5 km od strażnic pogranicznych – znajdowały się jedynie poszczególne kompanie i bataliony, biorące udział w budowie urządzeń obronnych. Większość dywizji przeznaczonych do osłony granic Związku Radzieckiego pozostawała w znacznej od nich odległości. Fakt, że nadgraniczne okręgi wojskowe nie zostały przygotowane do stawienia czoła faszystowskiemu najeźdźcy, był wynikiem błędnych poglądów J. Stalina co do możliwości wybuchu tej wojny oraz przecenienia znaczenia radziecko-niemieckiego paktu, podpisanego w nocy z 23 na 24 sierpnia 1939 r. Pomimo wyraźnych oznak przygotowywania napaści na Związek Radziecki Stalin do ostatniej chwili wierzył, że zdoła odwlec wybuch wojny za pomocą posunięć dyplomatycznych i politycznych. Podobnego zdania był Gieorgij M. Malenkow – sekretarz KC WKP(b). Zob. M.M. Minasjan, *Wielka Wojna Narodowa Związku Radzieckiego 1941–1945. Zarys historii*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1969, s. 64. Więcej zob. w: M. Kornat, *Pakt Ribbentrop-Mołotow. Interpretacje, mity, rzeczywistość*, „Dzieje Najnowsze” 2020, t. 52, nr 1, s. 87–120; K. Grygajtis, *Józef Stalin oraz sowiecka geopolityka i geostrategia lat 1924–1953*, Oficyna Wydawnicza PWSZ w Nysie, Nysa 2011.

w kraju była jednakże bardzo trudna. Wojska niemieckie zablokowały Leningrad i poważnie zagrażały stolicy, a dowództwo faszystowskie przygotowywało się do uderzenia na Zagłębie Donieckie i Półwysep Krymski.

9 września 1941 r. nieprzyjaciel, który na początku tego miesiąca zdobył przyczółek na lewym brzegu Dniepru koło Kachowki, wykonał stąd silne uderzenie w kierunku Krymu. 12 września oddziały niemieckie dotarły do Przesmyku Perekopskiego, a trzy dni później – do mostu pod Czongarem i Mierzei Arabackiej. Krym został odcięty od reszty kraju²⁹.

18 października 1941 r. wojska niemieckie rozpoczęły natarcie na Przesmyk Perekopski, zaś 25 października przełamały one pozycje w rejonie Iszunia i zmusiły wojska radzieckie do odwrotu w głąb Krymu. 51. Samodzielna armia wycofała się pod Kercz, jednakże nie zdołała się ona utrzymać na Półwyspie Kerczeńskim, w związku z czym 16 listopada przeszła ona na Półwysep Tamański. Jednocześnie jednostki Samodzielnej Armii Nadmorskiej wycofały się pod Sewastopol i tam na odizolowanym przyczółku – wraz z Flotą Czarnomorską – bohatersko broniły miasta aż do lata 1942 r.³⁰

W listopadzie 1941 r. niemiecka 1. armia za wszelką cenę starała się zdobyć Sewastopol, jednakże wszystkie ataki wojsk hitlerowskich zostały odparte. Bohaterska obrona Sewastopola oraz sukcesy wojsk radzieckich odniesione w walkach pod Rostowem wywarły znaczący wpływ na wynik letnio-jesiennej kampanii Armii Czerwonej.

Pod koniec listopada i na początku grudnia 1941 r. pod Moskwą rozgorzała bitwa będąca uporczywą walką o inicjatywę strategiczną³¹. Wojska hitlerowskie wprawdzie wówczas nie przeszły jeszcze do obrony na bliskich podejściach do Moskwy, lecz nie były już w stanie kontynuować natarcia. W tym okresie prowadzonej wojny pomiędzy Związkiem Radzieckim a faszystowskimi Niemcami zmienił się stosunek sił na całym froncie. W efekcie podjętych działań bojowych Armia Czerwona ostatecznie zatrzymała natarcie nieprzyjaciela na bliskich podejściach do Moskwy. Wojska hitlerowskie poniosły porażki pod Rostowem i Tichwinem, a lotnictwo radzieckie wywalczyło panowanie w powietrzu. W takiej sytuacji powstały dogodne warunki przejścia Armii Czerwonej do przeciwnatarcia w kierunku moskiewskim.

W pierwszych dniach przeciwnatarcia wojska radzieckie zadały armii niemieckiej wiele potężnych ciosów, zmuszając przeciwnika do opuszczenia kilku dużych

29 M.M. Minasjan, *op. cit.*, s. 101. Więcej zob. w: И.П. Кондратов, А.А. Степанова, *Крым в период Великой Отечественной войны. Сборник документов*, Таврия, Симферополь 1973.

30 Więcej zob. w: Т. Конеcki, *Севастополь 1941–1942, 1944*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1987; Г.К. Главацкий, *В боях за Севастополь*, Заря Востока, Тбилиси 1943; А.И. Ковтун, *Севастопольские записки*, Таврия, Симферополь 1972.

31 Jak podaje W. Bieszczanow, bitwa pod Moskwą składała się z szeregu operacji obronnych i zaczepnych. Trwała ona ponad pół roku – od 30 września 1941 r. do 20 kwietnia 1942 r., zaś walki prowadzono na froncie o długości ponad 1000 km. Zob. W. Bieszczanow, *Moskwa 1941 cz. 1*, Zespół Badań i Analiz Militarnych, <https://zbiam.pl> (dostęp: 27.08.2023).

miejsowości. Równocześnie z przeciwnatarciem pod Moskwą wojska radzieckie prowadziły działania zaczepne na południowy wschód od Leningradu i na Krymie.

17 grudnia wojska hitlerowskie rozpoczęły drugie natarcie na Sewastopol, które zostało odparte pod koniec tego miesiąca siłami piechoty morskiej, dywizji piechoty i kawalerii oraz artylerzystów baterii nadbrzeżnych, wspieranych przez okręty i lotnictwo Floty Czarnomorskiej. Do odparcia drugiego natarcia na Sewastopol znacząco przyczyniła się operacja desantowa rozpoczęta 26 grudnia w rejonie Kercz-Teodozja. Jej głównym celem było opanowanie Półwyspu Kerczeńskiego i stworzenie warunków do wyzwolenia Krymu³².

Wojska niemieckie, obawiając się okrążenia, 30 grudnia opuściły Kercz i rozpoczęły odwrót w głąb półwyspu. Główne siły zgrupowania armii niemieckiej uniknęły zniszczenia ze względu na fakt, iż związki taktyczne armii rosyjskiej nacierały zbyt wolno. Dzięki temu wojska niemieckie uniknęły okrążenia. Cele operacji desantowej nie zostały w pełni osiągnięte, jednak zasadniczo poprawiła się sytuacja wojsk radzieckich na południowym odcinku frontu radziecko-niemieckiego.

3.2. Ogólne natarcie Armii Czerwonej w zimie 1942 r.

Na początku 1942 r. Kwatera Główna Sił Zbrojnych Związku Radzieckiego podjęła decyzję o rozwijaniu natarcia na trzech kierunkach strategicznych. Rozbicie głównych sił Grupy Armii „Północ” i zniesienie blokady Leningradu powierzono wojskom Frontu Leningradzkiego, Wołchowskiego i prawemu skrzydłu Frontu Północno-Zachodniego (przy współdziałaniu Floty Bałtyckiej). Zadanie okrążenia i rozbicia głównych sił Grupy Armii „Środek” otrzymał Front Kaliniński i Front Zachodni, które miały współdziałać z armiami Frontu Północno-Zachodniego i Frontu Zachodniego. Natomiast Frontowi Południowemu i Frontowi Południowo-Zachodniemu powierzono zadanie rozbicia Grupy Armii „Południe” i wyzwolenie Zagłębia Donieckiego.

Na Półwyspie Kerczeńskim w styczniu 1942 r. ciężkie walki toczono były przez jednostki Frontu Kaukaskiego. Musiały one opuścić Teodozję, zdobytą w czasie operacji desantowej 29 grudnia 1941 r.³³

28 stycznia 1942 r. dokonano reorganizacji wojsk Frontu Kaukaskiego działających na Krymie. Utworzono Front Krymski, dowódcą którego został Dmitrij T. Kozłow.

32 Operacja, rozpoczęta 26 grudnia, którą potomni określili mianem kerczeńsko-teodozyjskiej operacji desantowej, była pierwszą poważniejszą operacją desantową Sił Zbrojnych Związku Radzieckiego. Wzięły w niej udział 51. i 44. Armia Frontu Zakaukaskiego, Flota Czarnomorska i Azowska Floty i Floty Wojenna. Więcej zob. w: Я.Т. Салагин, *Опыт десантных операций в Отечественной войну 1941–1945 гг.*, Воениздат, Москва 1947; С.Н. Ткаченко, *Морские десанты в Крым. Авиационное обеспечение действий советских войск. 1941–1942*, Центрполиграф, Москва 2015; С.Н. Ткаченко, *Керченско-Феодосийская (1941 г.) и Сицилийская (1943 г.) десантные операции: общие черты и отличия*, „Juvenis scientia” 2017, № 4, s. 42–45.

33 Пор. О.В. Басов, *Крым в Великой Отечественной войне 1941–1945*, Наука, Москва 1987.

W okresie od lutego do kwietnia 1942 r. siły Frontu Krymskiego kilkakrotnie podejmowały próby natarcia celem wyparcia armii hitlerowskiej z Krymu, jednakże zamierzenia te nie powiodły się. Spowodowało to znaczące pogorszenie się sytuacji na półwyspie i skomplikowało walkę o jego wyzwolenie³⁴.

Pierwsze znaczące sukcesy w walce z hitlerowskim najeźdźcą miały miejsce na początku 1942 r. Wówczas to Armia Czerwona zwycięsko przeprowadziła kampanię zimową. Na okres wiosny i lata 1942 r. Sztab Generalny przedłożył Kwaterze Głównej realizację obrony strategicznej, co związane było ze słabszym wyposażeniem technicznym wojsk radzieckich od przeciwnika oraz mniejszą liczebnością armii radzieckiej. Aktywną obroną zamierzano – na zawczasu przygotowanych rubieżach – udaremnić natarcie wojsk hitlerowskich i zadać przeciwnikowi porażkę, co spowodowałoby powstanie korzystnych warunków przejścia armii radzieckiej do ofensywy. Do planu tego włączone zostały lokalne operacje zaczepne, prowadzone pod Leningradem, w rejonie Demianska, na kierunku smoleńskim i Igowo-kurskim, w rejonie Charkowa i na Krymie. Do planowanej obrony strategicznej zamierzano także podjąć działania na komunikacjach morskich przeciwnika.

Dowództwo wojsk hitlerowskich planowało zakończenie wojny ze Związkiem Radzieckim w 1942 r. Dlatego też celem szybkiego rozgromienia Armii Czerwonej przewidywano przeprowadzenie działań zaczepnych na wielką skalę. Główne uderzenie wojsk niemieckich planowano wykonać na południowym odcinku frontu, opanowując rejon Kaukazu. W taki sposób dowództwo armii hitlerowskiej zamierzało zdecydowanie osłabić ZSRR, zapewnić siłom niemieckim dostęp do radzieckiej ropy naftowej, a także przyspieszyć przystąpienie Turcji do wojny po stronie Niemiec. W późniejszym okresie planowano przegrupowanie sił w celu ostatecznego uderzenia na Moskwę.

Sytuacja wojsk radzieckich na Krymie poważnie skomplikowała się na początku lata 1942 r. (w rejonie Sewastopola i na Półwyspie Kerczeńskim). Po nieudanych próbach rozwinięcia natarcia Front Krymski był zmuszony już w kwietniu przejść do obrony.

Dowództwo wojsk hitlerowskich podjęło decyzję o opanowaniu Półwyspu Kerczeńskiego, a następnie przepuszczenia szturm do Sewastopola. Wojska niemieckie przeszły do natarcia 8 maja. Główne siły nieprzyjaciela operowały na wąskim terytorium wzdłuż Morza Czarnego.

Dowództwo Frontu Krymskiego nie zdołało zorganizować współdziałania między armiami i sił lądowych z siłami powietrznymi, wskutek czego wojska radzieckie utraciły Półwysep Kerczeński. W związku z tym gwałtownie pogorszyła się sytuacja obrońców Sewastopola³⁵.

34 Więcej zob. w: Д.М. Холендро, *В Крыму: из записок военного корреспондента*, Красный Крым, Симферополь 1945.

35 Więcej zob. w: П.И. Мусьяков, *На защите Севастополя*, Госполитиздат, Москва 1943; П.И. Мусьяков, *Они стояли насмерть*, ДОСААФ, Москва 1963; А.М. Хамадан, *Севастопольцы. Записки военного корреспондента*, Молодая Гвардия, Москва 1942.

Już w okresie walk w rejonie Kerczu załoga Sewastopola poczyniła dodatkowe kroki w celu wzmocnienia obrony – przystąpiono do formowania i uzbrajania drużyn bojowych oraz zmobilizowano zdolną do pracy ludność tego miasta do budowy umocnień. Po upadku Kerczu Flota Czarnomorska i Armia Nadmorska zostały postawione w stan ostrego pogotowia bojowego³⁶.

Blokada Sewastopola rozpoczęła się od strony morza przez kutry torpedowe, okręty podwodne, działa oblężnicze oraz korpus lotniczy. Do miasta niemal nie docierały żywność, sprzęt bojowy i lekarstwa. W ciągu pięciu dni nieustannej kanonady całe miasto zostało zniszczone. Obrona Sewastopola trwała 250 dni i nocy. Odegrała ona znaczącą rolę w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej³⁷.

W lipcu 1942 r. sytuacja wojsk radzieckich stała się wyjątkowo trudna. Niekorzystnie na zdolność bojową armii radzieckiej wpłynęły niepowodzenia na Krymie, w rejonie Charkowa, pod Woroneżem i w Zagłębiu Donieckim. W celu podniesienia dyscypliny i osiągnięcia szybkiego zwycięstwa nad nieprzyjacielem Ludowy Komisarz Ludowy (J. Stalin) wydał 28 lipca 1942 r. rozkaz nr 227 „O środkach wzmocnienia dyscypliny i porządku w Armii Czerwonej oraz zakazu nieuprawnionego wycofywania się z pozycji bojowych”³⁸, który żądał od żołnierzy przestrzegania zasady „Ani kroku do tyłu!”.

Rozkaz ten wzywał do wypowiedzenia zdecydowanej walki z tchórzostwem, panikarstwem i przejawami łamania dyscypliny. Głosił on, że należy wytrwale, do ostatniej kropli krwi bronić każdej pozycji, każdego skrawka ziemi.

3.3. Wyzwolenie Krymu

Kampania 1943 r. została zakończona przez Związek Radziecki zwycięsko. W okresie tym wzrosła istotnie siła gospodarcza i wojskowa kraju, a na tyłach wojsk faszystowskich prowadzona była walka wyzwolenicza. Wszystko to umożliwiło podjęcie w 1944 r. operacji zaczepnych, planowanych na dużą skalę, których ostatecznym celem było wypędzenie armii nieprzyjaciela ze Związku Radzieckiego.

36 Więcej zob. w: А.Г. Литвиненко, А.В. Жбанов, А.Ф. Федоров, *Оборона Севастополя в рассказе ее участников (главные, решающие и трагические этапы)*, ЧП Кисель, Севастополь 2014; В.П. Сахаров, Е.И. Жидилов, А.Д. Харитонов, *У черноморских твердынь. Отдельная Приморская армия в обороне Одессы и Севастополя*, Военное издательство министерства обороны, Москва 1967.

37 Рог. П.А. Моргунов, *Героический Севастополь*, Наука, Москва 1979; М.Г. Седов, *Героическая оборона Севастополя (1941–1942)*, „Исторический журнал” 1943, № 5–6, s. 7–18; Г.И. Ванеев, *Севастополь, 1941–1942 гг.: Хроника героической обороны*, Издательский дом „Украина”, Киев 1995.

38 Приказ № 227 Народного комиссара обороны СССР И.В. Сталина от 28 июля 1942 года „О мерах по укреплению дисциплины и порядка в Красной Армии и запрещении самовольного отхода с боевых позиций”.

Do początku 1944 r. front radziecko-niemiecki został już przesunięty na zachód. W rękach nieprzyjaciela znajdowała się jeszcze znaczna część Związku Radzieckiego – republiki bałtyckie, Białoruś, Karelo-fińska SRR, a także duża część Ukrainy, Mołdawia i Krym – miejsce szczególnie ważne ze strategicznego punktu widzenia.

Zimą 1944 r. dowództwo Armii Czerwonej przystąpiło do rozbicia zgrupowań wojsk faszystowskich pod Leningradem, na Białorusi, prawobrzeżnej Ukrainie i na Krymie.

Na początku 1944 r. dowództwo faszystowskie skoncentrowało na południe od Polesia Grupę Armii „Południe”, dowodzoną przez generała feldmarszałka Ericha von Mansteina oraz „A” pod dowództwem generała feldmarszałka Edwalda von Kleista. W ten sposób zamierzano utrzymać w swych rękach prawobrzeżną Ukrainę, zamykając jednocześnie drogi prowadzące na Bałkany i do Polski. Na obszarach prawobrzeżnej Ukrainy były dyslokowane 93 dywizje niemieckie, z czego 18 z nich stanowiły dywizje pancerne. Na Krymie broniła się wchodząca w skład Grupy Armii „A” 17. armia niemiecka.

Działania zaczepne wojsk radzieckich na prawobrzeżnej Ukrainie i na Krymie oraz kampania zimowa 1944 r. rozpoczęły się 24 grudnia 1943 r. Wojska radzieckie uderzyły na najpotężniejsze zgrupowania nieprzyjaciela – Grupy Armii „Południe” i „A”, liczące 93 dywizje i dwie brygady. W natarciu wzięły udział wojska 1., 2., 3. i 4. Frontu Ukraińskiego, 2. Frontu Białoruskiego, Floty Czarnomorskiej, Azowska Floty Wojennej oraz grupa partyzantów z terytorium Ukrainy, Mołdawii i Krymu, licząca ok. 50 tys. osób³⁹.

Choć do początku kwietnia 1944 r. front został przesunięty daleko na zachód, dowództwo hitlerowskie za wszelką cenę chciało utrzymać Krym. Pozwoliłoby to im związać znaczne siły Armii Czerwonej i utrudnić prowadzenie operacji przez Flotę Czarnomorską, a także pozwoliłoby wywierać nacisk na Turcję.

Na Krymie zablokowana została 17. armia niemiecka. Składała się ona z pięciu dywizji niemieckich i siedmiu dywizji rumuńskich. Jej liczebność w owym czasie wynosiła ok. 200 tys. żołnierzy. W jej rękach był silny sprzęt bojowy.

Zadanie wyzwolenia Krymu powierzono doborowym jednostkom radzieckim. W tym trudnym i wymagającym przedsięwzięciu uczestniczyć miały armie 4. Frontu Ukraińskiego, dowodzone przez generała armii A.I. Jeremienkę, Floty Czarnomorskiej pod dowództwem admirała F.S. Oktiabrskiego oraz Azowskiej Floty Wojennej dowodzonej przez kontradmirała S.G. Gorszkowa. 4. Front Ukraiński był ulokowany na Przesmyku Perekopskim, zajmując także przyczółek na południowym brzegu jeziora Siwasz. Natomiast terenem działania Samodzielnej Armii Nadmorskiej był przyczółek położony na północny wschód od Kerczu.

39 Więcej zob. w: П.А. Македонский, *Пламя над Крымом (воспоминания командира Южного соединения партизанских отрядов Крыма)*, Издательство „Крым”, Севастополь 1969; В.Е. Быстров, *Советские партизаны. Из истории партизанского движения в годы Великой Отечественной войны*, Государственное издательство политической литературы, Москва 1961.

Uderzenie na krymskie zgrupowanie nieprzyjaciela nastąpiło 8 kwietnia 1944 r. Niemiecką obronę na Krymie przełamano jednocześnie na kilku odcinkach.

Armie 4. Frontu Ukraińskiego przerwały obronę nieprzyjaciela na południowym brzegu Siwaszu, co umożliwiło im swobodne przemieszczanie się w kierunku Symferopola. 11 kwietnia wojska Samodzielnej Armii Nadmorskiej zdobyły Kercz, a 13 kwietnia armie 4. Frontu Ukraińskiego wyzwoliły Symferopol.

W wyniku podjętych przez wojska radzieckie działań armia niemiecka poniosła ciężką klęskę i utraciła prawie cały Krym. Dowództwo hitlerowskie w obliczu takiej sytuacji powzięło decyzję o utrzymaniu choćby tylko przyczółka sewastopolskiego, dokąd wycofały się resztki niemieckiego zgrupowania krymskiego.

Do szturmów Sewastopola wojska radzieckie przystąpiły 5 maja 1944 r. Niezwykle ciężkie i krwawe walki toczyły się o górę Sapun, stanowiącą kluczową pozycję obrony wojsk niemieckich na podejściach do miasta. Sewastopol został wyzwolony 9 maja dzięki współdziałaniu 4. Frontu Ukraińskiego, w skład którego włączono Samodzielną Armię Nadmorską z lotnictwem i artylerią. Próby ewakuacji wojsk hitlerowskich drogą morską udaremniły: radzieckie lotnictwo i okręty Floty Czarnomorskiej.

Ostateczne wyzwolenie Krymu nastąpiło 12 maja. W toku operacji krymskiej 17. armia niemiecka w składzie 12 dywizji została całkowicie rozgromiona. Zabito i wzięto do niewoli ponad 100 tys. żołnierzy niemieckich, a dziesiątki tysięcy hitlerowców, którzy usiłowali ewakuować się na okrętach i statkach transportowych, zostało zatopionych w Morzu Czarnym. W rękach żołnierzy radzieckich znalazł się niemalże cały sprzęt bojowy nieprzyjaciela. Półwysep Krymski został całkowicie wyzwolony, a Flocie Czarnomorskiej wojska radzieckie przywróciły jej główną bazę – Sewastopol.

Ogromną rolę podczas przygotowań i w toku działań bojowych na Krymie odegrały Flota Czarnomorska i Azowska Flotylla Wojenna⁴⁰. Przewiozły one przez Cieśninę Kerczeńską 120 tys. żołnierzy, znaczną ilość sprzętu bojowego oraz ok. 360 tys. ton ładunków wojskowych Samodzielnej Armii Nadmorskiej. Flota Czarnomorska, ubezpieczając działania wojsk lądowych od strony morza, zatopiła 81 okrętów wojennych i statków przeciwnika. Pozwoliło to przyspieszyć zwycięskie zakończenie wojny, która pochłonęła miliony istnień ludzkich i wyrządziła społeczeństwu niepowetowane straty.

W wydanym w 2020 r. przez rosyjską Federalną Służbę Statystyki Państwowej albumie *Великая Отечественная война. Юбилейный статистический сборник*⁴¹ podano, iż straty ludzkie (samiych tylko obywateli Związku Radzieckiego) w czasie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej wyniosły 26,6 mln osób⁴². Jeńcy radzieccy stanowili drugą – po Żydach – pod względem liczebności grupę, która podlegała masowej

40 Рог. В.И. Ачкасов, А.В. Басов, А.И. Сумин, *Боевой путь Советского Военно-Морского Флота*, Воениздат, Москва 1988.

41 *Великая Отечественная война. Юбилейный статистический сборник*, Федеральная служба государственной статистики, Москва 2020.

42 *Ibidem*, s. 268.

eksterminacji w czasie wojny⁴³. Spośród 7 420 379 osób – obywateli ZSRR – planowo zlikwidowanych w czasie okupacji największą grupę stanowiły osoby zamieszkujące terytorium Ukraińskiej SRR (3 256 000 osób), a następnie Rosyjskiej SRR (1 800 000 osób) oraz Białoruskiej SRR (1 547 000 osób)⁴⁴. Podkreślić należy ogromną liczbę dzieci zlikwidowanych przez faszystowskiego okupanta w czasie wojny (216 431 dzieci, co stanowiło 2,9% ogólnej liczby planowo zlikwidowanych obywateli ZSRR). Najwięcej z nich zamieszkiwało tereny Białoruskiej SRR (78 600 dzieci) oraz Ukraińskiej SRR (75 000 dzieci) (zob. tabela 5.1).

Tabela 5.1. Liczba obywateli ZSRR planowo zlikwidowanych przez faszystowskie Niemcy na okupowanym terytorium Związku Radzieckiego w czasie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej

Republiki	Liczba zlikwidowanych obywateli ZSRR	
	ogółem	w tym dzieci
Rosyjska FSRR	1 800 000	ponad 15 000
Ukraińska SRR	3 256 000	ponad 75 000
Białoruska SRR	1 547 000	78 600
Litewska SRR	370 000	ponad 10 000
Łotewska SRR	313 798	34 831
Estońska SRR	61 307	–
Mołdawska SRR	64 246	ponad 3 000
Karelo-Fińska SRR ⁴⁵	8 028	–
Razem	7 420 379	216 431

Źródło: *Великая Отечественная война. Юбилейный статистический сборник*, Федеральная служба государственной статистики, Москва 2020, s. 274.

Ogromne straty ludności znajdującej się pod okupacją zostały spowodowane wywiezieniem 5 269 513 obywateli ZSRR na roboty przymusowe do Niemiec i okupowanych przez nie krajów (najwięcej z nich stanowili obywatele Rosyjskiej FSRR, Ukraińskiej SRR i Białoruskiej SRR). Spośród wskazanej liczby wywiezionych do Niemiec obywatele ZSRR wywieziono 1 906 661 osób będących obywatelami Rosyjskiej FSRR, 2 402 234 osoby – obywatele Ukrainy i 399 374 osoby – obywatele Białorusi⁴⁶.

43 J. Wojtkowiak, *Ofiary zapomnianego ludobójstwa*, [w:] J. Wojtkowiak (red.), *Jeńcy sowieccy na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, Warszawa 2015.

44 Ukraińcy i Białorusini stanowili ogromną część jeńców radzieckich, przebywających w niewoli niemieckiej.

45 Karelo-Fińska SRR istniała w latach 1940–1956.

46 *Великая Отечественная война. Юбилейный статистический сборник*, s. 275.

Rozdział 6

Stosunki Rosji z Krymem w latach 1945–2014

1. Proces odbudowy radzieckiej gospodarki po zakończeniu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej

Po zakończonej Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej Związek Radziecki utrzymał większość zdobyczy terytorialnych, jakie opanował w latach 1939–1941¹. W obrębie ZSRR pozostały w całości tereny Litwy, Łotwy i Estonii. W skład państwa radzieckiego zostały ponownie włączone obszary uzyskane w 1940 r. od Finlandii i Rumunii. Ponadto do ZSRR przyłączono północną część Prus Wschodnich, Ruś Zakarpaczką, zaś po wygranej wojnie z Japonią częścią Związku Radzieckiego stały się także: południowy Sachalin oraz Wyspy Kurylskie².

Podstawowymi jednostkami podziału administracyjno-terytorialnego Związku Radzieckiego były republiki związkowe, obwody (kraje), republiki i okręgi autonomiczne, regiony, miasta, osiedla typu miejskiego i sowiety wiejskie³. Ponadto na terytorium ZSRR utworzone zostały regiony gospodarcze łączące po kilka jednostek administracyjno-terytorialnych poszczególnych obszarów Związku Radzieckiego⁴.

1 P. Eberhardt, *Zmiany podziałów administracyjnych w Cesarstwie Rosyjskim, w Związku Sowieckim oraz w Federacji Rosyjskiej*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2010, nr XLV, s. 251.

2 *Ibidem*.

3 *Ibidem*.

4 W latach 1921–1922 w Gosplanie i Centralnym Komitecie Wykonawczym został opracowany projekt regionalizacji ekonomicznej Związku Radzieckiego. Wyodrębniał on 21 regionów gospodarczych, skupiających po kilka jednostek administracyjno-terytorialnych ZSRR. W późniejszym okresie podział Związku Radzieckiego na regiony ulegał częstym zmianom, związanym z jednej strony z wprowadzaniem nowych rozwiązań ekonomicznych, a z drugiej – z rozwojem gospodarki narodowej i zmianami w rozmieszczeniu produkcji. Zob. *Związek Radziecki. Przyroda, człowiek, gospodarka*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1972, s. 133.

Po zwycięstwie nad Niemcami faszystowskimi przystąpiono do odbudowy radzieckiej gospodarki. Rozpoczęto ją natychmiast po wyzwoleniu okupowanych rejonów ZSRR⁵.

W marcu 1946 r. Rada Najwyższa ZSRR uchwaliła czwarty pięcioletni plan odbudowy i rozwoju kraju na lata 1946–1950⁶. W tym czasie przystąpiono do intensywnej odbudowy zniszczeń i prac przygotowawczych do kontynuowania zadań wytyczonych przed Wielką Wojną Ojczyźnianą⁷.

W okresie poprzedzającym uchwalenie pierwszego powojennego planu pięcioletniego dokonany został szereg posunięć organizacyjnych mających na celu przystosowanie systemu zarządzania i kierowania gospodarką narodową do warunków pokojowych⁸. W związku z tym 26 maja 1945 r. Państwowy Komitet Obrony⁹ podjął uchwałę o przebudowie radzieckiego przemysłu w związku z ograniczeniem produkcji zbrojeniowej, zaś od października 1945 r. rozpoczęto likwidację resortów odpowiadających za gospodarkę wojenną¹⁰. Ich funkcje zostały przekazane komisariatom gospodarczym¹¹.

Dla okresu powojennego charakterystyczna jest tendencja do podziału branżowych resortów gospodarczych według zasad terytorialnych¹². Miało to zabezpieczyć prawidłowe kształtowanie się gałęziowych i terytorialnych funkcji oraz form zarządzania¹³.

Podziału funduszy między republiki dokonywano w zależności od stopnia konieczności odbudowy i przyspieszenia rozwoju gospodarki terenów najbardziej dotkniętych wojną. Odbudowa przemysłu Białorusi i znacznej części Ukrainy oraz

5 Więcej zob. w: *История социалистической экономики СССР*, т. 6, *Восстановление народного хозяйства СССР. Создание экономики развитого социализма. 1946 – начало 1960-х годов*, Наука, Москва 1980; И.А. Литвиновский, *Восстановление народного хозяйства СССР после Великой Отечественной войны*, [w:] О.А. Яновский, *Российские и славянские исследования*, БГУ, Минск 2004, s. 228–232; Я.Б. Кваша, В.П. Красовский, *Капитальное строительство и проблемы возмещения*, „Вопросы экономики” 1964, № 11, s. 8–16.

6 Т. Walichnowski, *ZSRR – rozwój i międzynarodowe znaczenie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1977, s. 126; J. Ciepielewski, *Historia gospodarcza Związku Radzieckiego*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1977, s. 393–394. Więcej zob. w: В.Б. Жиромская, *Жизненный потенциал послевоенных поколений в России 1946–1960*, РГГУ, Москва 2009.

7 J. Ciepielewski, *op. cit.*, s. 394. Więcej zob. w: Н.В. Баранов, Н.П. Былинкин, *Основные задачи партии в области строительства и архитектуры*, „Коммунист” 1955, № 7, s. 3–324.

8 J. Ciepielewski, *op. cit.*, s. 394.

9 Komitet ten funkcjonował do 4 września 1945 r.

10 J. Ciepielewski, *op. cit.*, s. 394.

11 Пор. Э.Ю. Локшин, *Промышленность СССР: очерк истории (1940–1963)*, Мысль, Москва 1964, s. 109–110.

12 J. Ciepielewski, *op. cit.*, s. 394.

13 *Ibidem*. Więcej zob. w: Г.И. Ханин, *Динамика экономического развития СССР*, Наука, Москва 1991; В.С. Лельчук, *Социалистическая индустриализация СССР*, Наука, Москва 1975; Н. Верт, *История советского государства*, Прогресс-Академия, Москва 1992.

industrializacja republik nadbałtyckich i Mołdawii były realizowane przede wszystkim ze środków budżetowych całego Związku.

Po zakończeniu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej duży problem stanowił brak rąk do pracy. Za sprawą demobilizacji rozpoczętej w połowie 1945 r. liczba robotników i pracowników zatrudnionych w sferze gospodarki narodowej zwiększyła się o 3 mln osób¹⁴.

W okresie powojennym w gestii radzieckich organów państwowych znalazły się ogromne masy tymczasowych „speckontyngentów”. Do kategorii tej zaliczani byli jeńcy wojenni, internowani, zmobilizowani do batalionów pracy, a także repatrianci poddawani weryfikacji w obozach kontrolno-filtracyjnych¹⁵. Do „speckontyngentu” zaliczano też zatrzymanych – zgodnie z uchwałami Państwowego Komitetu Obrony – byłych więźniów. Skierowanie do robót przymusowych tej masy ludności zdolnej do pracy spowodowało ogromny wzrost liczby zatrudnionych w radzieckim przemyśle i rolnictwie¹⁶. O ile na początku 1944 r. w Związku Radzieckim pracowało 32 161 jeńców wojennych, o tyle w 1946 r. ich liczba przekroczyła 1 800 000 osób¹⁷.

Priorytetowym zadaniem państwa radzieckiego było z jednej strony zapewnienie ludności zamieszkującej jego terytorium normalnego funkcjonowania, a z drugiej – odbudowa przemysłu i rolnictwa na byłych terenach okupowanych¹⁸. Obszary, gdzie z powodu dotkliwych zniszczeń i ogromnych strat w ludziach brakowało rąk do pracy, pozostawały bowiem nadal główną bazą krajowej produkcji rolnej i przemysłowej¹⁹.

Zachowanie dotychczasowych priorytetów i realizacja nowych powojennych zadań w Związku Radzieckim stały się czynnikiem sprawczym realizacji potężnych inwestycji o przeznaczeniu wojskowo-strategicznym, które wymagały znaczących nakładów finansowych. Spowodowało to istotny wzrost radzieckiego kompleksu obozowo-produkcyjnego. W latach 1947–1948 nastąpił dalszy wzrost liczby obozów poprawczych i pracujących w nim więźniów²⁰. Ich praca polegała przede wszystkim na pozyskiwaniu drewna, wykonywaniu zadań w sferze budownictwa kolejowego i przemysłowego, a także w przemyśle górniczo-hutniczym oraz w rolnictwie²¹.

14 Э.Ю. Локшин, *op. cit.*, s. 111.

15 M. Smirnow, S. Sigaczow, D. Szkapow, *System miejsc uwięzienia w ZSRR w latach 1929–1960*, [w:] N. Ochotin, A. Roginski (red.), *Łagry. Przewodnik encyklopedyczny*, Ośrodek KARTA, Warszawa 1998, s. 47.

16 Więcej zob. w: А.В. Захарченко, *Проблема стимулирования трудовой деятельности в системе исправительно-трудовых учреждений НКВД-МВД в 1930–1950-е годы*, „Вестник Удмуртского университета” 2009, Вып. 2, s. 163–172.

17 M. Smirnow, S. Sigaczow, D. Szkapow, *op. cit.*, s. 47.

18 *Ibidem*, s. 48.

19 *Ibidem*. Więcej zob. w: О.М. Вербицкая, *Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву, середина 40-х – начало 60-х гг.*, Наука, Москва 1992.

20 M. Smirnow, S. Sigaczow, D. Szkapow, *op. cit.*, s. 52.

21 *Ibidem*.

W latach 40. w rozwoju gospodarczym Związku Radzieckiego zaszły istotne zmiany²². Już pod koniec pierwszej powojennej pięcioletki w większości republik związkowych, które znajdowały się pod okupacją, dzięki pomocy innych republik zakończona została odbudowa zniszczonej gospodarki²³. Do 1948 r. naród radziecki podźwignął ze zgliszczy takie miasta, jak Stalingrad, Kijów, Charków, Smoleńsk, Nowogród Wielki, Psków, Witebsk, Woroneż i Sewastopol²⁴.

W pierwszych latach po zakończeniu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej nastąpiła znacząca zmiana zarówno struktury radzieckiego przemysłu, jak i rozmieszczenia sił produkcyjnych na terytorium ZSRR. Zastosowanie najnowszych osiągnięć nauki i techniki wpłynęło na znaczący wzrost wydajności pracy w okresie powojennym, a tym samym dochodu narodowego w Związku Radzieckim²⁵. Triumfem powojennego okresu odbudowy Związku Radzieckiego ze zgliszczy i ruin wojennych był 1948 r.²⁶ W tymże roku w ZSRR w zasadzie osiągnięto przedwojenny poziom produkcji przemysłowej²⁷.

W latach 50. XX w. na terytorium Krymu, stanowiącego wówczas z administracyjnego punktu widzenia obszar obwodu krymskiego Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, powstał poprawczy obóz pracy „JeO”, usytuowany w Symferopolu²⁸. Został on założony 10 stycznia 1951 r., a 14 maja 1953 r. przemianowano go na Podobóz Gagariński (Gagarlag). Od początku swego istnienia obóz ten był podporządkowany Zarządowi Głównemu Obozów Budownictwa Przemysłowego, a od 2 kwietnia 1953 r. – Zarządowi Głównemu Poprawczych Obozów i Kolonii Pracy Ministerstwa Sprawiedliwości.

Więźniowie przebywający w tym obozie pracy zajmowali się budową kopalni rudy. Ich zadaniem było wykonanie planowych prac górniczych, a także budowa elektrowni spalinowej i fabryki zaprawy budowlanej. Od 16 kwietnia 1952 r. polecono kierować do tego obozu wyłącznie osoby zaakceptowane przez organy Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego, zaś 18 kwietnia tegoż roku obóz ten otrzymał pierwszą kategorię tajności.

22 O priorytetach gospodarczych Związku Radzieckiego w okresie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej zob. w: Н. Вознесенский, *Военная экономика СССР в период Отечественной войны*, Политиздат, Москва 1947; *История социалистической экономики СССР*, т. 5, *Советская экономика накануне и в период Великой Отечественной войны. 1938–1945 гг.*, Наука, Москва 1978.

23 Więcej zob. w: Г.Н. Евстафьев, *Всенародное соревнование за досрочное выполнение послевоенной пятилетки*, Госполитиздат, Москва 1949; Е.Ю. Зубкова, *Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953*, РОССПЭН, Москва 2000.

24 T. Walichnowski, *op. cit.*, s. 126.

25 Więcej zob. w: В.А. Горин, *Борьба партийных организаций за высокую производительность труда в промышленности в годы 4-ой пятилетки*, Госполитиздат, Москва 1954.

26 T. Walichnowski, *op. cit.*, s. 127.

27 *Ibidem*.

28 Poprawczy obóz pracy „JeO” zlokalizowany był w obrębie stacji Sarygol kolei stalińskiej.

2. Współzależność kompetencji ZSRR i republik związkowych

Na różnych etapach rozwoju Związku Radzieckiego zmieniała się współzależność kompetencji ZSRR i republik związkowych, co wynikało przede wszystkim ze zmian warunków wewnętrznych i zewnętrznych wpływających na rozwój całego Związku. Tendencja do centralizacji zaczęła nasilać się w latach 30., a rozszerzanie kompetencji organów związkowych było związane z częściowym zawężeniem praw republik. Do najważniejszych czynników wpływających na proces centralizacji w Związku Radzieckim należy zaliczyć trudności związane z industrializacją oraz konieczność skoncentrowania wydatkowania środków finansowych na budowie obiektów o znaczeniu ogólnozwiązkowym²⁹.

Szczególne nasilenie centralizacji w ZSRR przypada na lata po zakończeniu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. W okresie tym proces centralizacji był związany z tym, iż likwidacja skutków zniszczeń wojennych wymagała koncentracji środków finansowych i pełnomocnictw w ogólnozwiązkowych organach władzy.

Pomyślnie wykonanie zadań w sferze odbudowy gospodarki narodowej, rozwój ekonomiczny i kulturalny republik, a także przygotowanie własnych kadr w poszczególnych jednostkach administracyjno-terytorialnych Związku Radzieckiego stworzyły z jednej strony warunki, a z drugiej konieczność rozszerzenia praw republik związkowych i autonomicznych. Jesienią 1954 r. rozpoczęto proces przekazywania przedsiębiorstw i zakładów znajdujących się w gestii ministerstw związkowych pod zarząd ministerstw republikańskich³⁰.

W połowie 1955 r. została przeprowadzona reforma Państwowej Komisji Planowania ZSRR (Gospłanu)³¹. W wyniku jej podziału powstała Państwowa Komisja Rady Ministrów ZSRR do spraw perspektywicznego planowania gospodarki narodowej (Gospłan ZSRR) oraz Państwowa Komisja Ekonomiczna ZSRR do spraw bieżącego planowania gospodarki narodowej (Gosekonomkomisja ZSRR)³². Do zadań Gospłanu ZSRR należało opracowywanie pięcioletnich planów rozwoju gospodarki narodowej oraz planów perspektywicznych obejmujących plany rozwoju poszczególnych działów i gałęzi gospodarki narodowej na 10–15 lat. Do obowiązków Gospłanu ZSRR należało także wprowadzanie najnowszych osiągnięć nauki i techniki. Natomiast Gosekonomkomisja ZSRR zajmowała się opracowywaniem rocznych planów rozwoju gospodarczego Związku Radzieckiego oraz pięcioletnich planów rozwoju poszczególnych działów i gałęzi radzieckiej gospodarki narodowej³³.

29 Więcej zob. w: Б.Б. Веселовский, *Курс экономики и организации городского хозяйства*, Госполитиздат, Москва 1951.

30 Więcej zob. w: Л.А. Опенкин, *Оттепель: как это было (1953–1955 гг.)*, Знание, Москва 1991.

31 J. Ciepiewski, *op. cit.*, s. 435.

32 *Ibidem*.

33 *Ibidem*.

Pod koniec 1956 r. zadania Gosekonomkomisji zostały poszerzone, gdyż powierzono jej koordynację działalności centralnych i republikańskich resortów gospodarczych³⁴. Doprowadziło to jednak do niesprecyzowanego podziału funkcji pomiędzy Gosplanem, Gosekonomkomisją, ministerstwami związkowymi, związkowo-republikańskimi i republikańskimi, jak również centralnymi organami planowania w republikach³⁵. Dlatego też na mocy postanowień Rady Najwyższej ZSRR z 10 maja 1967 r. funkcje Gosekonomkomisji zostały ponownie przekazane Gosplanowi ZSRR³⁶.

Znaczne rozszerzenie praw republik związkowych nastąpiło w 1955 r. Wtedy to w Związku Radzieckim dał się istotnie odczuć problem wymagający radykalnych zmian w polityce planowania państwowego i finansowania republik. W maju 1955 r. Rada Ministrów ZSRR podjęła uchwałę, na mocy postanowień której pod zarząd ministerstw republik związkowych przekazane zostały sprawy dotyczące zatwierdzania planów produkcji i dystrybucji. W planie gospodarki narodowej Związku Radzieckiego większość produkcji globalnej i towarowej przedsiębiorstw podległych ministerstwom republikańskim była ustalana w całości przez republiki. W gestii rządów republik związkowych pozostała znaczna część produkcji wytwarzanej ponad plan. Przekazano im wiele uprawnień dotyczących sfery zatrudnienia, płac i rolnictwa, które do tego czasu znajdowały się w gestii ogólnozwiązkowej. Rozszerzenie praw republik związkowych w sferze finansowania znalazło swój wyraz w tym, że w budżecie państwowym został zlikwidowany podział budżetu republiki związkowej na republikański i terenowy. Organy republikańskie uzyskały prawo do rozwijania budownictwa mieszkalnego i socjalno-kulturalnego ze środków dodatkowych, jakie wykazywane były po wykonaniu budżetów. Rozszerzenie praw w zakresie planowania i finansowania dotyczyło nie tylko republik związkowych, ale także republik autonomicznych.

W grudniu 1956 r. podczas obrad Plenum KC KPZR uznano za zasadne rozszerzenie zakresu spraw związanych z budownictwem gospodarczym i budownictwem służącym potrzebom kultury, o których powinny decydować Rady Ministrów republik związkowych. Od 1957 r. uprawnienia dotyczące zarządzania sferą budownictwa i przemysłu zostały przekazane *sownarchozom*³⁷. Podczas Plenum KC KPZR, które odbyło się w lutym 1958 r., podkreślano, iż przy reorganizacji zarządzania sferą budownictwa i przemysłu należy zachować centralizm oraz zwiększyć rolę Komisji Planowania w kierowaniu gospodarką narodową. Podniesiono także kwestie

34 *Ibidem*.

35 *Ibidem*.

36 А.М. Рубин, *Организация управления промышленностью СССР. 1917–1967 гг.*, Знание, Москва 1969, s. 166–168.

37 Совет Народного Хозяйства (Rada Gospodarki Narodowej) – instytucja utworzona w trakcie reform gospodarczych w epoce rządów N.S. Chruszczowa. Więcej zob. w: В.И. Мерцалов, *О происхождении реформы управления промышленностью и строительством (1957–1965)*, „Историко-экономический научный журнал” 1999, № 6, s. 60–73.

zapewnienia wysoko wykwalifikowanej kadry inżynieryjno-technicznej w budownictwie i przemyśle oraz zasadność jednolitej polityki inwestycyjnej w skali całego Związku Radzieckiego. Podczas obrad plenum podkreślono także, iż rozszerzenie inicjatyw terenowych nie powinno przynosić uszczerbku funkcjom organów ogólnozwiązkowych powołanych do sprawowania kontroli nad przestrzeganiem interesów ogólnopaństwowych.

Wytyczne te nie zostały jednak w pełni zrealizowane. O ile zarządzanie przez *sownarchozy* sprzyjało rozwijaniu inicjatywy i umocnieniu poziomych związków umożliwiających wzrost gospodarki narodowej, o tyle w pozostałych obszarach powstały poważne niedociągnięcia zagrażające interesom gospodarczym Związku Radzieckiego. Przejawiało się to przede wszystkim w partykularyzmie w dziedzinie polityki inwestycyjnej, jak również w nieprzestrzeganiu planów wzajemnych dostaw. Za niedopuszczalne uznane zostały tendencje kierownictwa wielu republik do rozwijania jedynie tych gałęzi gospodarczych, które były korzystne z punktu widzenia lokalnych interesów, oraz liczne odmowy wykonania napiętych ogólnopaństwowych zadań produkcyjnych.

W 1957 r. Rada Najwyższa ZSRR wydała ustawę o przekazaniu republikom związkowym kompetencji w zakresie organizacji sądownictwa oraz ustalania postanowień kodeksu cywilnego, karnego i postępowania procesowego. Rozszerzenie praw republik w tym zakresie nie oznaczało jednak odstępiania od wiodących zasad ustawodawstwa obowiązującego w Związku Radzieckim.

W grudniu 1958 r. Rada Najwyższa ZSRR zatwierdziła zasady ustawodawstwa karnego organizacji sądów i sądownictwa karnego dla Związku Radzieckiego i republik związkowych. Na ich podstawie organy ustawodawcze przystąpiły do opracowywania odpowiednich kodeksów i ustaw. Rada Najwyższa ZSRR podjęła uchwałę o rozszerzeniu kompetencji sądów najwyższych republik związkowych.

Podjęte zostały kroki zmierzające do ograniczenia zbytniego centralizmu w rozwiązywaniu spraw terenowych. W tym celu rząd radziecki przekazał republikom związkowym sprawy związane z organizacją administracji obwodowej i krajowej.

Na mocy postanowień ustawy Rady Najwyższej ZSRR z 30 października 1959 r. rozszerzone zostały prawa budżetowe republik związkowych i republik autonomicznych oraz rad terenowych. Rządy tych republik uzyskały prawo do podziału funduszy budżetowych dla poszczególnych dziedzin gospodarki narodowej i kultury. Rady ministrów republik związkowych i autonomicznych miały odtąd uprawnienia do gromadzenia funduszy rezerwowych przeznaczonych na pokrycie nieprzewidzianych wydatków.

W marcu 1963 r. na mocy postanowień uchwały KC KPZR i Rady Ministrów ZSRR powołano Najwyższą Radę Gospodarki Narodowej Rady Ministrów ZSRR³⁸. Zostały jej podporządkowane zarówno Rada Gospodarki Narodowej ZSRR, jak i Gosplan ZSRR, a także inne komitety ogólnogospodarcze, przemysłowe i produkcyjne³⁹.

38 А.М. Рубин, *op. cit.*, s. 194.

39 *Ibidem*.

Zmienił się też tryb zatwierdzania planów narodowo-gospodarczych. Od 1965 r. Rady Najwyższe republik miały obowiązek ustalania w tymże planie zadań w oparciu o wskaźniki wydajności pracy i produkcji globalnej oraz na podstawie innych ważnych mierników gospodarczych.

Reforma ekonomiczna przeprowadzona w 1965 r. w Związku Radzieckim doprowadziła do znaczącego umocnienia centralizacji w zarządzaniu gospodarką narodową w skali całego państwa. Jednocześnie w uchwałach podjętych przez KC KPZR we wrześniu 1965 r. postanowiono, iż zasada zarządzania branżowego w przemyśle powinna łączyć się z realizacją zadań międzybranżowych i jednocześnie ściśle wiązać się z realizacją kompleksowego programu rozwoju gospodarczego całego państwa, przy uwzględnieniu rozszerzenia uprawnień gospodarczych poszczególnych republik. Celem realizacji tych postanowień KC KPZR i Rada Ministrów ZSRR 30 października 1965 r. podjęły uchwałę, która dawała republikom związkowym nowe uprawnienia w zakresie planowania inwestycji budowlanych, a także w sferze zatrudnienia i ustalania płac. Uchwała ta dotyczyła likwidacji rad gospodarki narodowej i przywróceniu pionowo-ministerialnej zasady kierowania i zarządzania. Zmiany organizacyjne zostały poparte podjęciem ważnych decyzji ekonomicznych, które ustanawiały pierwszeństwo przede wszystkim jakości osiągniętych wyników produkcyjnych⁴⁰. Dokonane zmiany stały się fundamentem reformy gospodarczej przeprowadzonej w Związku Radzieckim w latach 1965–1970.

Rady Ministrów republik związkowych były zobowiązane do opracowywania projektów planów rozwoju gospodarki narodowej we wszystkich gałęziach przemysłu, podlegającym zarządowi republikańskiemu i związkowo-republikańskiemu. Miały one też prawo do wnoszenia propozycji do Komisji Planowania ZSRR dotyczących projektów produkcji zakładów podległych Związkowi, a znajdujących się na terytorium poszczególnych republik. Ponadto miały one obowiązek zatwierdzania produkcji przemysłowej, wytwarzanej i wykorzystywanej dla potrzeb każdej z republik. Do obowiązków Rad Ministrów republik związkowych należała także ścisła współpraca z Komisją Planowania ZSRR w zakresie dystrybucji produkcji przemysłowej.

Nowe postanowienie Rada Ministrów przyjęła 10 lipca 1967 r. Zgodnie z zawartymi w nim zapisami pod zarząd Rady Ministrów republik związkowych zostało przekazanych wiele dodatkowych spraw dotyczących budownictwa gospodarczego i budownictwa służącego zapewnieniu potrzeb kulturalnych ludności Związku Radzieckiego. Wraz z rozszerzeniem kompetencji republik związkowych w granicach zajmowanych przez nich obszarów wzrosła ich rola w rozwiązywaniu problemów ogólnopaństwowych. Nowe kompetencje nadane republikom związkowym przejawiały się w tym, iż Prezesi Rady Ministrów tych republik byli równocześnie członkami rządu ZSRR. Przewodniczący Prezydium Rady Najwyższej każdej z republik

40 Z. Lewandowicz, *Zarządzanie gospodarką narodową ZSRR (1953–1965)*, Książka i Wiedza, Warszawa 1966, s. 153.

wchodził w skład Prezydium Rady Najwyższej ZSRR w charakterze zastępcy Przewodniczącego. Ponadto przedstawiciele Sądów Najwyższych poszczególnych republik związkowych wchodził w skład Sądu Najwyższego ZSRR.

W 1957 r. utworzono Komisję Ekonomiczną Rady Narodowości Rady Najwyższej ZSRR. Był to ważny krok w stymulowaniu rozwoju gospodarczego Związku Radzieckiego, gdyż odtąd przedstawiciele republik mieli znaczący wpływ na rozwiązywanie problemów ekonomicznych i kulturalnych. W skład Komisji wchodziło 30 delegatów, a z każdej republiki związkowej delegowane były dwie osoby. Komisja Ekonomiczna wysunęła szereg ważnych propozycji, odnoszących się do kluczowych problemów gospodarki i spraw związanych z kulturą poszczególnych republik. Część z tych postulatów znalazła wyraz w planach perspektywicznych rozwoju Związku Radzieckiego. Po rozwiązaniu Komisji Ekonomicznej jej funkcje przejęli przedstawiciele republik działający w komisjach resortowych do spraw planów narodowo-gospodarczych, budżetu państwowego ZSRR i przygotowania projektów ustaw. Można zatem stwierdzić, iż zasada centralizmu w Związku Radzieckim przejawiała się w tym, że równocześnie z rozszerzeniem praw związków narodowo-państwowych realizowana była zasada centralnego kierowania w rozwiązywaniu problemów istotnych dla całego państwa, obejmujących sferę życia politycznego, gospodarczego i kulturalnego.

Postęp naukowo-techniczny, jaki miał miejsce na początku lat 60. w Związku Radzieckim, spowodował konieczność umocnienia jednoosobowego kierownictwa w sferze gospodarki i polityki inwestycyjnej. Pod koniec 1962 r. zarząd nad placówkami naukowo-badawczymi i projektowo-konstrukcyjnymi przejęły Komitety Rady Ministrów ZSRR odpowiednich gałęzi przemysłu. Konieczność reorganizacji kierowania polityką inwestycyjną wymogło przekształcenie Gosstroju⁴¹ w organ związkowo-republikański. Zostały mu podporządkowane zarówno placówki projektowo-konstrukcyjne, jak i naukowo-badawcze.

W kwietniu 1963 r. KC KPZR i Rada Ministrów ZSRR podjęły uchwałę „O zamierzeniach w dziedzinie polepszenia działalności Akademii Nauk ZSRR i Akademii Nauk republik związkowych”. Dzięki niej możliwe stało się bardziej efektywne wykorzystanie działalności zespołów naukowych poszczególnych republik związkowych. Ustawa ta nakładała na Akademię Nauk ZSRR obowiązek kierowania badaniami dotyczącymi kluczowych problemów społecznych i przyrodniczych. Ponadto została ona także zobowiązana do koordynacji badań prowadzonych w skali całego Związku Radzieckiego oraz przygotowywania – w oparciu o propozycje republik związkowych – projektów prac naukowo-badawczych.

41 *Государственное строительство СССР* (Budownictwo Państwowe ZSRR). Więcej zob. w: Указ Верховного Совета СССР от 9 мая 1950 года „Об образовании Государственного комитета Совета СССР по делам строительства”, [w:] Ю.И. Мандельштам (red.), *Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР: 1938–июль 1956*, Государственное издательство юридической литературы, Москва 1956, s. 94.

Duże znaczenie dla rozwoju naukowego w Związku Radzieckim miało przekształcenie Państwowego Komitetu do Spraw Koordynacji Prac Naukowo-Badawczych w ogólnozwiązkowy Państwowy Komitet Rady Ministrów ZSRR do Spraw Nauki i Techniki. W 1963 r. Komisja Planowania ZSRR została przekształcona z organu związkowego w organ związkowo-republikański zajmujący się sferą planowania perspektywicznego.

Podczas posiedzenia Plenum KC KPZR w marcu 1965 r. podjęto decyzję o przekazaniu związkowo-republikańskim ministerstwom rolnictwa bezpośredniego kierownictwa w obszarze rozwoju gospodarki rolnej. Ministerstwa te stały się także odpowiedzialne za stan produkcji w spółdzielniach (kołchozach) i w państwowych gospodarstwach rolnych (sowchozach).

W latach 60. umocniono też jednolite kierownictwo w sferze szkolnictwa narodowego. W 1966 r. wiodące uczelnie Związku Radzieckiego zostały przekazane pod nadzór Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego i Średniego Zawodowego ZSRR.

W latach 70. dokonano reorganizacji systemu sądownictwa i instytucji reprezentujących tę sferę. W sierpniu 1970 r. utworzono Ministerstwo Sprawiedliwości ZSRR oraz jego organy terenowe.

3. Krym w okresie radzieckim

25 czerwca 1946 r. Krymska Radziecka Republika Autonomiczna została przekształcona w obwód krymski, który wszedł w skład Rosyjskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej⁴².

W okresie radzieckim Półwysep Krymski stał się jednym z najpiękniejszych zakątków ZSRR, słynącym ze swych uzdrowisk, ciepłego morza i pięknej przyrody. Bardzo ważną rolę w jego rozwoju odegrało także hutnictwo żelaza.

W pierwszej powojennej pięcioletce głównym zadaniem Krymu była odbudowa zburzonych przez faszystów miast i uzdrowisk⁴³. Duże znaczenie nadano też odbudowie plantacji winorośli i sadzeniu szlachetnych odmian winorośli. Ponadto za niezbędne uznano rekonstrukcję plantacji tytoniu, wysoko cenionego nie tylko w samym Związku Radzieckim, ale i w innych krajach socjalistycznych.

Bardzo ważną rolę w rozwoju radzieckiej gospodarki odgrywał Półwysep Kerzeński, pełniący znaczącą – dla całego państwa – funkcję tranzytową. Strategiczna i gospodarcza rola tego półwyspu wzrosła po rozbudowie przemysłu ciężkiego na

42 Закон РСФСР от 25 июня 1946 г. „Об упразднении Чечено-Ингушской АССР и о преобразовании Крымской АССР в Крымскую область”, Заседания Верховного Совета РСФСР (седьмая сессия), 20–25 июня 1946 г., Москва 1946, s. 361.

43 N. Barański, *Geografia gospodarcza ZSRR*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1953, s. 249.

południu Związku Radzieckiego. Strategicznego znaczenia nabrała także Cieśnina Kerczeńska. Jej rola wzrosła po zintensyfikowaniu połączeń kanałowych pomiędzy głównymi rzekami Europy Wschodniej – przede wszystkim Wołgi z Donem⁴⁴. Cieśnina ta, zarówno w okresie radzieckim, jak i obecnie, odgrywała i odgrywa dużą rolę w systemie przewozu ładunków masowych i wielkogabarytowych⁴⁵.

Strefy stepowe i leśno-stepowe, położone na południowym wschodzie europejskiej części Związku Radzieckiego, od dawna narażone były na posuchę. W jej zasięgu znajdowały się ogromne obszary leżące nad dolnym i środkowym biegiem Wołgi, na Kaukazie Północnym, w Centralnym Okręgu Czarnoziemnym, jak również na południowym wschodzie Ukrainy oraz na Półwyspie Krymskim⁴⁶. W Rosji carskiej nie było skutecznych środków do walki z posuchą, dlatego też wymienionym obszarom groziło niebezpieczeństwo przekształcenia się w pustynię i półpustynię.

Jesienią 1948 r. Rada Ministrów ZSRR i KC WKP(b) powzięły uchwałę dotyczącą stworzenia leśnych pasów ochronnych oraz budowy stawów i zbiorników wodnych w stepowych i leśno-stepowych rejonach europejskiej części Związku Radzieckiego⁴⁷. Plan ten przewidywał podjęcie szeregu rozmaitych środków mających na celu zapewnienie wysokich i stałych urodzajów na tych obszarach⁴⁸.

Pierwsze miejsce wśród tych środków zajmował system wielkich pasów leśnych, które miały służyć ochronie urodzajów przed suchymi wiatrami wiejącymi z Azji Środkowej. Obok zalesiania za jeden z najważniejszych środków zmierzających do zwiększenia plonów i stworzenia bazy dla gospodarki hodowlanej uznano stosowanie prawidłowego płodozmianu i obowiązkowego wysiewu roślin wieloletnich⁴⁹.

Żyzne ziemie północnego Krymu nie mogły być użytkowane z powodu dostatecznej ilości wody⁵⁰. Podobnie rzecz miała się w innych częściach Związku Radzieckiego. Dlatego też w ZSRR podjęto szeroko zakrojone prace nad przeobrażeniem przyrody olbrzymich obszarów stepów i półpustyń europejskiej części Związku Radzieckiego i radzieckich pustyń Azji Środkowej⁵¹.

Prace te objęły budownictwo wielkich urządzeń hydrotechnicznych i zbiorników na Wołdze, Dnieprze i Amu-darii, a także budowę takich kanałów, jak Główny Turkmeński, Południowoukraiński, Północnokrymski i Główny Stalingradzki⁵². Te potężne budowle miały umożliwić nawadnianie i zaopatrywanie w wodę wielu milionów hektarów urodzajnych gruntów położonych na obszarze suchych stepów

44 A. Goćłowski, *Przyrodnicze uwarunkowania geograficzno-politycznego znaczenia Półwyspu Krymskiego*, „Prace i Studia Geograficzne” 2016, t. 61, z. 1, s. 79.

45 *Ibidem*.

46 N. Barański, *op. cit.*, s. 87.

47 *Ibidem*.

48 *Ibidem*.

49 *Ibidem*, s. 88.

50 G.W. Bogomołow, *Udział geologii i hydrogeologii w dziele przeobrażania przyrody w ZSRR*, „Przegląd Geologiczny” 1953, nr 1, s. 23.

51 *Ibidem*.

52 *Ibidem*.

południa i południowego wschodu europejskiej części Związku Radzieckiego, jak również dostarczyć tak niezbędną wodę dla całego terytorium Turkmenistanu⁵³.

Szeroko zakrojone prace mające na celu przeobrażenia radzieckiej przyrody prowadzono w południowej Ukrainie i na stepowej części Półwyspu Krymskiego. Zaplanowana została budowa zapory na Dnieprze pod Kachówką oraz elektrowni o mocy 250 000 kW⁵⁴. Budowa Kanału Południoukraińskiego i Północnokrymskiego miała umożliwić nie tylko nawodnienie urodzajnych ziem południowej Ukrainy i północnego Krymu, ale także zaopatrywanie w wodę miast położonych na obszarze Półwyspu Krymskiego i Ukrainy⁵⁵.

Rozpoczęcie budowy Kanału Południoukraińskiego zostało zaplanowane pod Zaporozem nad Dnieprem. Wykorzystując wody zbiornika na rzece Mołocznej, kanał ten miał następnie przeciąć południową część Ukrainy w kierunku na Siwasz. Tu natomiast miał zaczynać swój bieg Kanał Północnokrymski, którego przebieg planowany był od Siwasza w kierunku Dżankoi, a następnie poprzez stepowe obszary Półwyspu Krymskiego wieść do Kerczu⁵⁶.

Łączna długość Kanału Południoukraińskiego i Północnokrymskiego wyniosła 550 km. Kanały te powstawały w niezwykle trudnych warunkach geologicznych i terenowych. Budowa tych kanałów wymagała bowiem ich przebiccia przez Siwasz⁵⁷.

Na trasie przebiegu Kanału Północnokrymskiego zostały zbudowane zbiorniki wodne oraz pompy tłoczące umożliwiające dopływ wody do kanału w ciągu całego roku⁵⁸.

Przed przystąpieniem do budowy Kanału Południoukraińskiego i Kanału Północnokrymskiego konieczne było przeprowadzenie szeroko zakrojonych prac geologicznych, hydrogeologicznych i geofizycznych. Badania te zostały przeprowadzone zarówno na trasie przebiegu obu tych kanałów, jak i kanałów nawadniających, których łączna długość wyniosła 300 km. Łącznie na trasie Kanału Południoukraińskiego i Kanału Północnokrymskiego wybudowano ponad 50 tys. różnorodnych budowli i obiektów technicznych⁵⁹. Niezmiernie duże znaczenie miało uwzględnienie w projektach budowy tych kanałów możliwości wystąpienia zjawisk sejsmicznych na obszarze Półwyspu Krymskiego.

Budowa Kanału Południoukraińskiego i Kanału Północnokrymskiego umożliwiła nawodnienie ogromnych obszarów południowej Ukrainy i północnej części Półwyspu Krymskiego. Dzięki tej ważnej i niezbędnej dla prawidłowego funkcjonowania tych obszarów budowie nawodniono ponad 3,2 mln ha żyznych ziem, które dały różnorodne plony rolne i hodowlane⁶⁰.

53 N. Barański, *op. cit.*, s. 93.

54 G.W. Bogomołow, *op. cit.*, s. 26.

55 *Ibidem*.

56 *Ibidem*.

57 *Ibidem*.

58 *Ibidem*.

59 *Ibidem*.

60 *Ibidem*, s. 28.

Oprócz rozwoju rolnictwa niezwykle ważną rolę w kształtowaniu gospodarki Półwyspu Krymskiego odegrały złoża kerczeńskiej rudy żelaza.

W 1951 r. przyrost produkcji hutnictwa żelaza w Związku Radzieckim wyniósł niemal tyle, co produkcja w Rosji carskiej w 1913 r.⁶¹ Równocześnie ze wzrostem produkcji żelaza w ZSRR szybko wzrastała produkcja wysokogatunkowego metalu i tych gatunków stali, które były wykorzystywane do budowy maszyn i stosowane w przemyśle wojennym⁶².

Wzrost produkcji hutnictwa żelaza w Związku Radzieckim był związany z jednej strony z kompleksową przebudową technicznej branży hutniczej, przejawiającą się w przejściu do nowego typu hut, a z drugiej – z rozwojem nowych obszarów hutnictwa żelaza⁶³.

Główne rejonu hutnictwa żelaza usytuowane były na południu Związku Radzieckiego, w Centralnym Okręgu Przemysłowym oraz na wschodzie, gdzie zbudowany został potężny Kombinat Uralsko-Kuźniecki⁶⁴.

Na południu ZSRR umiejscowione były huty Ukrainy i obwodu rostowskiego RFSRR. Przed Wielką Wojną Ojczyźnianą huty te dostarczały $\frac{2}{3}$ surówki i ponad połowę stali wytwarzanej na obszarze Związku Radzieckiego. Bazę węglową hut południa ZSRR stanowiło Zagłębie Donieckie⁶⁵.

Na południu ZSRR znajdowały się dwie bazy rudy żelaza – Krzywy Róg i Kercz. Natomiast większość hut zbudowano w sąsiedztwie złóż węgla. Pierwsza największa grupa hut powstała w Zagłębiu Donieckim, gdzie znajdowały się również topniki. Druga grupa została zbudowana w sąsiedztwie rudy Krzywego Rogu, zaś trzecia – w sąsiedztwie rudy kerczeńskiej. Huty umiejscowione w tym sąsiedztwie znajdowały się częściowo na Półwyspie Kerczeńskim i częściowo na północnym wybrzeżu Morza Azowskiego⁶⁶.

Duże znaczenie dla zmian w sytuacji politycznej i społecznej Krymu miało włączenie go w skład Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, co nastąpiło w okresie rządów N.S. Chruszczowa.

26 kwietnia 1954 r. przyjęto ustawę, na mocy postanowień której obwód krymski został wyłączony ze składu Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej i przekazany Ukraińskiej SRR⁶⁷. W konsekwencji tych postanowień Krym stał się okręgiem autonomicznym w składzie terytorialnym Ukraińskiej

61 N. Barański, *op. cit.*, s. 45.

62 *Ibidem*.

63 *Ibidem*, s. 45.

64 *Ibidem*.

65 *Ibidem*, s. 46.

66 *Ibidem*.

67 Постановление ВС России „О правовой оценке решений высших органов государственной власти РСФСР по изменению статуса Крыма, принятых в 1954 году”, „Ведомости Съезда народных депутатов Российской Федерации и Верховного Совета Российской Федерации” от 4 июня 1992 г., № 22, ст. 1178.

Socjalistycznej Republiki Radzieckiej⁶⁸. Oficjalnym powodem przekazania Krymu przez RFSRR była okazja trzechsetnej rocznicy zjednoczenia Ukrainy z Rosją⁶⁹.

Ukraińska SRR po włączeniu Półwyspu Krymskiego zajmowała 601 tys. km², a jej ludność w 1959 r. – jak dowodzą wyniki spisu powszechnego przeprowadzonego w tymże roku – liczyła 41 869 000 osób⁷⁰.

W 1963 r. w ZSRR wydzielonych zostało 18 regionów ekonomicznych. Krym wszedł w skład Południowego Rejonu Gospodarczego. Region ten obejmował swym zasięgiem cztery obwody Ukrainy, położone nad Morzem Czarnym – odeski, krymski, mikołajewski i chersoński⁷¹.

Południowy Region Gospodarczy był najmniejszym z regionów ekonomicznych Związku Radzieckiego. Zajmował on powierzchnię 113,3 tys. km². Miastami mającymi największe znaczenie gospodarcze i wchodzącymi w skład tego regionu były: Odessa, Mikołajów, Symferopol oraz Chersoń. Region ten posiadał niezwykle sprzyjające warunki do uprawy winorośli i tytoniu, zaś do najważniejszych surowców naturalnych występujących na jego terytorium zaliczyć należy rudę żelaza i gaz ziemny. W Południowym Regionie Gospodarczym rozwinął się przemysł stoczniowy, elektrotechniczny, lekki i spożywczy, jak również przemysł materiałów budowlanych. W obwodzie krymskim i odeskim działały liczne ośrodki sanatoryjno-uzdrowiskowe⁷².

68 Закон РСФСР от 02.06.1954 о внесении изменений и дополнений в статью 14 Конституции (Основного Закона) РСФСР, „Заседания Верховного Совета РСФСР 3-го созыва. Пятая сессия (31 мая – 2 июня 1954 г.)”, Москва 1954, s. 220.

69 Krym stał się częścią Ukraińskiej SRR w trzechsetletnią rocznicę umowy perejaślowskiej. Jak podaje M. Sobczyński, „powodem sporu, który ujawnił się po rozpadzie ZSRR jest, obok faktu, że Krym zamieszkały jest w ponad 60% przez ludność rosyjską, także brak dokumentów poświadczających praworządność aktu przekazania go Ukrainie przez Rosję. Jak się wydaje, nastąpiło to na podstawie werbalnych decyzji Nikity Chruszczowa, który nieco wcześniej będąc pierwszym sekretarzem ukraińskiej partii komunistycznej sięgnął po stanowisko sekretarza generalnego KPZR i stał się przywódcą ZSRR. Po rozpadzie ZSRR komuniści krymscy (głównie Rosjanie) żądali zwrotu półwyspu Rosji. Spór ten wyraźnie osłabł po uchwaleniu konstytucji Autonomicznej Republiki Krymu w 1992 r., która wprawdzie głosi, że jest to integralna część Ukrainy, ale zarazem nadała miejscowej ludności szeroką autonomię”. Zob. M. Sobczyński, *Zmiany polityczne, terytorialne i spory graniczne w Europie Środkowo-Wschodniej po 1989 r.*, [w:] P. Eberhardt (red.), *Studia nad geopolityką XX wieku*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego, Polska Akademia Nauk, Warszawa 2013, s. 215.

70 Ukraińska SRR zajmowała południowo-zachodnią część europejskiego terytorium Związku Radzieckiego. Graniczyła ona z Polską Rzeczpospolitą Ludową, Czechosłowacką Republiką Socjalistyczną, Węgierską Republiką Ludową, Socjalistyczną Republiką Rumunii, Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republiką Radziecką oraz z Białoruską SRR i Mołdawską SRR. Od południa posiadała ona granice morskie, przebiegające na odcinku około 2 tys. km wybrzeżem Morza Czarnego i Morza Azowskiego.

71 *Związek Radziecki. Przyroda, człowiek, gospodarka*, s. 138.

72 *Ibidem*.

4. Krym po upadku ZSRR i ponowne włączenie go do Rosji

8 grudnia 1991 r. na spotkaniu w Puszczy Białowieskiej podpisane zostało porozumienie o utworzeniu Wspólnoty Niepodległych Państw. W umowie tej stwierdzono, iż Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich zakończył swe istnienie.

Umowa ta została ratyfikowana przez Radę Najwyższą Ukrainy 10 grudnia 1991 r. W tym samym dniu umowę tę ratyfikowała Rada Najwyższa Białorusi. Natomiast strona rosyjska ratyfikowała ją dwa dni później, dlatego też porozumienie w sprawie stosunków wzajemnych pomiędzy Rosją, Ukrainą i Białorusią weszło w życie 12 grudnia 1991 r.

Po podpisaniu umowy o utworzeniu Wspólnoty Niepodległych Państw strona rosyjska zgłosiła roszczenia terytorialne w stosunku do Ukrainy, których przedmiotem był obszar Półwyspu Krymskiego oraz Zagłębia Donieckiego. Oba te terytoria były zamieszkałe w większości przez ludność rosyjską.

Po rozpadzie Związku Radzieckiego granice nowych państw pokrywały się zasadniczo z granicami byłych republik związkowych, zaś przekształcenie Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w Federację Rosyjską nie miało dużego wpływu na podział administracyjny państwa, gdyż wszystkie dotychczas istniejące jednostki administracyjno-terytorialne, znajdujące się na jej obszarze, zostały zachowane⁷³.

Po rozpadzie ZSRR Rosjanie zameldowani na terenie Krymu zaczęli zgłaszać żądania przyłączenia zamieszkałych przez nich terytoriów do Rosji. Pod wpływem nacisków ludności rosyjskiej zamieszkującej obszar Półwyspu Krymskiego w 1991 r. utworzona została Krymska Autonomiczna Socjalistyczna Republika Radziecka. Jej terytorium objęło obszar obwodu krymskiego, z wyjątkiem Sewastopola, który uzyskał status miasta wydzielonego.

5 maja 1992 r. Rosjanie zamieszkujący terytorium Półwyspu Krymskiego proklamowali utworzenie niepodległej Republiki Krymu. Wywołało to konflikt z władzami ukraińskimi, w efekcie czego przeprowadzone zostało referendum mające na celu ustalenie przynależności państwowej Krymu. 6 maja 1992 r. uchwalono Konstytucję Republiki Krymu.

17 marca 2014 r. Rada Najwyższa Autonomicznej Republiki Krymu podjęła uchwałę o doniosłym znaczeniu politycznym, gospodarczym i społecznym, proklamując niepodległość Krymu. Niepodległość tę uznała Rosja, co nastąpiło na podstawie Dekretu Prezydenta Federacji Rosyjskiej Nr 147 „W sprawie uznania Republiki Krymu”⁷⁴. Natomiast 18 marca 2014 r. została podpisana umowa

73 P. Eberhardt (red.), *op. cit.*, s. 253.

74 Указ Президента РФ от 17.03.2014 № 147 „О признании Республики Крым”, <http://graph.document.kremlin.ru/page.aspx?1;3621970> (link nieaktywny na dzień 2.02.2024).

pomiędzy Federacją Rosyjską a Republiką Krymu o przyłączeniu terytorium Półwyspu Krymskiego do Rosji⁷⁵.

21 marca 2014 r. Prezydent Federacji Rosyjskiej W.W. Putin podpisał akt ratyfikacyjny Traktatu o przyjęciu terytorium Półwyspu Krymskiego do Rosji⁷⁶. W art. 1 ust. 2 tej ustawy postanowiono, iż przyjęcie w skład Federacji Rosyjskiej terytorium Krymu i miasta Sewastopola nastąpiło na podstawie wyników referendum przeprowadzonego 16 marca 2014 r. w Autonomicznej Republice Krymu i Sewastopolu oraz na podstawie deklaracji niepodległości tych dwóch podmiotów.

Przyłączenie Krymu do Federacji Rosyjskiej spowodowało także utworzenie Krymskiego Okręgu Federalnego, który wszedł następnie w skład Południowego Okręgu Federalnego i do dziś pozostaje w takiej zależności⁷⁷.

Półwysep Krymski odgrywa dużą rolę w systemie gospodarczym Federacji Rosyjskiej. Przede wszystkim strategiczne znaczenie mają złoża żelaza⁷⁸. W północnej części Krymu eksploatowane są surowce budowlane, takie jak wapień muszlowe i iły ceramiczne, a także węglowodory występujące również na szelfie⁷⁹. Szeroko wykorzystywane są też krymskie wody mineralne. Ponadto z miejscowych soli (głównie magnezowych), boraksu i peloidów wytwarzane są produkty chemiczne⁸⁰.

W XXI w. znacznie wzrosła rola Cieśniny Kerczeńskiej. Dzięki dobrze rozbudowanej infrastrukturze rozwinął się tu przewóz ładunków masowych – przede wszystkim paliw, surowców hutniczych, chemikaliów, materiałów budowlanych, drewna oraz zboża⁸¹.

75 Договор между Российской Федерацией и Республикой Крым о принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе Российской Федерации новых субъектов от 18 марта 2014 года, письмо МИД России от 02.04.2014 № 4886/дп.

76 Федеральный закон „О ратификации Договора между Российской Федерацией и Республикой Крым о принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе Российской Федерации новых субъектов” от 21.03.2014 № 36-ФЗ.

77 W 2000 r. na terytorium Rosji utworzone zostały okręgi federalne. Ich powstanie uwarunkowano postanowieniami Dekretu Prezydenta Federacji Rosyjskiej z 13 maja 2000 r. Nr 849 „О полномочном представителе Федерации Rosyjskiej w okręgu федеральным”. Powstało wówczas siedem takich okręgów. Zob. Указ Президента Российской Федерации от 13 мая 2000 г. № 849 „О полномочном представителе Президента Российской Федерации в федеральном округе”.

78 Więcej na ten temat w rozdziale 7.

79 A. Gocłowski, *op. cit.*, s. 73.

80 *Ibidem*, s. 73–74.

81 *Ibidem*, s. 79.

Rozdział 7

Kształtowanie się gospodarki Krymu i jego społeczeństwa w XIX–XXI w.

1. Gospodarka i społeczeństwo Krymu w XIX w.

W 1783 r. Krym został włączony do Imperium Rosyjskiego, stając się częścią guberni noworosyjskiej. W 1802 r. na mocy dekretu cara Aleksandra I z 20 października tegoż roku utworzono gubernię taurydzką. Istniała ona w latach 1802–1921, a zajmowane przez nią terytorium odpowiadało obszarom chanatu krymskiego. Centrum administracyjnym guberni taurydzkiej był Symferopol.

Przemiany, jakie nastąpiły na Półwyspie Krymskim pod koniec XVIII w., tak scharakteryzował R. Wiśniewski:

Przemiany narodowościowe na Krymie zaczęły zachodzić z dużą intensywnością po przyłączeniu półwyspu do Rosji carskiej pod koniec XVIII w. Niepomyślny dla Imperium Osmańskiego rozwój wypadków podczas wojny rosyjsko-tureckiej (1768–1774), a następnie jego przyłączenie do Rosji w 1783 r. spowodowało znaczny odpływ Tatarów z Krymu. O ile na przełomie lat 60. i 70. XVIII w. Krym zamieszkiwało ok. 411 tys. Tatarów krymskich (stanowiło to 92,6% populacji), o tyle pod koniec tego samego wieku ich liczba wynosiła już tylko 137 tys. Tak ogromna emigracja nie zmieniła jednak znacząco struktury etnicznej półwyspu. Konsekwencją włączenia Krymu do Rosji był stały napływ ludności słowiańskiej na tereny zamieszkałe dotychczas przez ludność odmienną kulturowo i religijnie. Pod koniec XVIII w. odnotowano już prawie 9 tys. Rosjan i Ukraińców (5,7% mieszkańców Krymu)¹.

Cesarstwo rosyjskie było państwem wielonarodowym. W 1897 r. w Imperium Rosyjskim przeprowadzony został spis powszechny który dowiódł, iż Rosję

1 R. Wiśniewski, *Przemiany etniczne na Krymie – od inkorporacji do Rosji carskiej po aneksję przez Federację Rosyjską (1783–2014)*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2016, nr 2, s. 74.

zamieszkiwało wówczas 100 różnych narodowości². Najwięcej z nich posługiwało się językiem rosyjskim i ukraińskim, a także polskim, białoruskim i żydowskim (zob. tabela 7.1).

Tabela 7.1. Skład językowy ludności Cesarstwa Rosyjskiego w 1897 r.

Język	Liczba osób posługujących się danym językiem
rosyjski	55 667 469
ukraiński	22 380 551
polski	7 931 307
białoruski	5 885 547
żydowski	5 885 547
kirgiz-kajsacki*	4 084 139
tatarski	3 737 627
niemiecki	1 790 489
łotyski	1 435 937
baszkirski	1 321 363

* Język ten obecnie nie ma statusu samodzielnego języka.

Źródło: W. Zajączkowski, *Rosja i narody. Ósmy kontynent. Szkic dziejów Eurazji*, Warszawa 2009, s. 118.

Według wyników przedstawionych przez Centralny Komitet Statystyczny Półwysp Krymski, wchodzący w skład wspomnianej guberni taurydzkiej, był w 1897 r. zamieszkały przez 546 592 osoby, z czego 33,1% stanowiła ludność rosyjska. Największa liczba ludności skupiona była w ujezdach symferopolskim (141 717 osób) oraz teodozyjskim (115 858 osób). W tych dwóch ujezdach udział ludności rosyjskiej był też największy (zob. tabela 7.2).

Jak podaje R. Wiśniewski, gubernia taurydzka – oprócz Krymu – obejmowała także obszary położone na północ od Półwyspu Krymskiego³. Naturalną granicę tej guberni stanowił Dniepr, zaś na wschodzie granica ta dochodziła do Berdiańska nad Morzem Azowskim. Krym zajmował około 40% powierzchni tejże guberni, zaś jego mieszkańcy – około 37% jej ludności⁴.

Szczególną rolę w rozwoju gospodarczym i społecznym Półwyspu Krymskiego w XIX w. odegrały przede wszystkim takie miasta, jak Jałta, Teodozja, Kercz i Sewastopol.

2 J. Ciepielewski, *Historia gospodarcza Związku Radzieckiego*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1977, s. 25.

3 R. Wiśniewski, *op. cit.*, s. 75.

4 *Ibidem*.

Tabela 7.2. Rozmieszczenie ludności rosyjskiej na Półwyspie Krymskim według danych spisu powszechnego z 1897 r.

Jednostki administracyjno-terytorialne	Ludność ogółem	Ludność rosyjska	Udział ludności rosyjskiej (%)
Ujezdy			
Symferopolski	141 717	42 833	30,2
Eupatoryjski	63 211	11 107	5,6
Perekopski	51 393	11 743	22,8
Jałtański	73 260	19 879	27,1
Teodozyjski	115 858	34 974	30,1
Gradonaczalstwo*			
Kercz-Jenikale	43 698	24 370	55,8
Sewastopol	57 455	36 075	62,8
Razem w ujezdach i gradonaczalstwach Półwyspu Krymskiego	546 592	180 963	33,1

* Gradonaczalstwo – miasto wydzielone z guberni, podporządkowane Ministerstwu Spraw Wewnętrznych. W 1897 r. na terytorium Imperium Rosyjskiego było osiem takich miast: Moskwa, Sankt Petersburg, Sewastopol, Odessa, Kercz-Jenikale, Mikołajów, Rostów nad Donem oraz Baku. Zob. R. Wiśniewski, *Przemiany etniczne na Krymie – od inkorporacji do Rosji carskiej po aneksję przez Federację Rosyjską (1783–2014)*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2016, nr 2, s. 76.

Źródło: Н.А. Тройницкий (red.), *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года*, т. 41, Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, Санкт-Петербург 1904, s. 154–157.

Historia Jałty jako uzdrowiska datowana jest od lat 60. XIX w. Sprzyjało temu bliskie sąsiedztwo letniej rezydencji cara rosyjskiego Mikołaja II – pałacu w Liwadii⁵. Początkowo Jałta była tylko uzdrowiskiem dla arystokratów. Nowy etap rozwoju Jałty jako uzdrowiska zapoczątkował A.P. Czechow⁶, z którego inicjatywy, wspieranej przez M. Gorkiego, przeprowadzono zbiórkę pieniężną wśród postępowej inteligencji, a z zebranych środków otwarto w 1903 r. sanatorium dla osób cierpiących na choroby płuc.

Teodozja była portem morskim i ważnym ośrodkiem rybołówstwa. Jej rozwój był związany także z budową linii kolejowej. W 1861 r. w Teodozji została założona

5 W pałacu tym nastąpiło podpisanie traktatu jałtańskiego.

6 Anton Pawłowicz Czechow (1860–1904) – nowelista i dramaturg rosyjski, a także lekarz-społecznik. W latach 1879–1884 studiował medycynę na uniwersytecie w Moskwie. Oddając się wyczerpującej pracy pisarskiej, wykonywał jednocześnie pracę lekarza. Ze względu na postępującą gruźlicę w 1899 r. – idąc za radą lekarzy – Czechow osiedlił się w Jałcie.

fabryka tytoniu⁷. Jej pomysłodawcą i założycielem był Benjamin Osipowicz Stamboli. A. Dubiński tak opisał historię tej fabryki:

W 1861 roku w domu przy ulicy Włoskiej róg Bulwarnej Benjamin syn Józefa, czyli z rosyjska Weniamin Osipowicz, urzędująca pierwszą na Krymie fabrykę wyrobów tytoniowych pod marką W.O. Stamboli. Jest to proces, który trwa kilka lat. Stopniowo coraz więcej pomieszczeń zmienia swe funkcje z mieszkalnych na produkcyjne i fabryka powoli pochłania stary dom. Równoległe firma kupiecka handlująca tytoniem prężnie działa, rozwija się i wkrótce staje się największą na Krymie. Nie jest to osiągnięcie łatwe, gdyż przemysł tytoniowy błyskawicznie rozwija się na całym półwyspie, gdzie w następnych dziesięcioleciach takich fabryk naliczyć można będzie około dziesięciu, a w samej Teodozji – aż trzy. Znaczny udział w handlu, a i w przemyśle tytoniowym, przypada Karaimom, którzy tradycyjnie są specjalistami i ekspertami w tej dziedzinie. W Teodozji przemysłem tabacznym zajmują się rodziny Stamboli, Majtop, Krym i Sawuskan. W późniejszych latach Karaimi są właścicielami ponad połowy fabryk tytoniowych w całej przedrewolucyjnej Rosji⁸.

Jak podaje A. Dubiński, w późniejszym okresie – dzięki staraniom synów założyciela tej fabryki – fabryka ta stała się potentatem w handlu tytoniem i wyrobami tytoniowymi nie tylko na terytorium Imperium Rosyjskiego. Wyroby marki „Stamboli” były bowiem znane na całym świecie, gdyż sklepy i przedstawicielstwa tej firmy znajdowały się w wielu zakątkach świata⁹.

Ważnym portem położonym nad Cieśniną Kerczeńską był Kercz. Od 1846 r. miasto to stało się ośrodkiem kerczeńskiego rejonu wydobywania rudy żelaza. W późniejszym okresie Kercz stał się centrum przemysłu rybnego na Krymie. Dużym miastem portowym był także Sewastopol, którego rozwój wiązał się też z budową linii kolejowej. Sewastopol dwukrotnie okrył się wiekopomną sławą – w czasie wojny krymskiej i w czasie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej.

Wzmoczone zaludnienie Krymu przez Rosjan i Ukraińców rozpoczęło się od początku lat 80. XIX w., kiedy na Półwysep Krymski doprowadzono linie kolejowe¹⁰. Budowa kolei wywarła ogromny wpływ zarówno na rozwój gospodarki Rosji, jak i Krymu. Umożliwiło to nie tylko rozkwit przemysłu, ale także kontaktów społecznych i kulturowych. Rolę i znaczenie kolejnictwa w rozwoju Rosji tak scharakteryzował J. Ciepiewski:

Wielką rolę w rozwoju gospodarki rosyjskiej, a tym samym i w rozwoju przemysłu odegrała budowa linii kolejowych. Przyczynił się do tego dekret z 28 stycznia 1857 r., w którym władze carskie zezwoliły na udział w budowie przedsiębiorstw prywatnych; powstało wtedy Generalne Towarzystwo Rosyjskich Kolei Żelaznych. Udział państwa w budowie linii kolejowych wzrósł po zmianach polityki gospodarczej w 1880 r. i po przejściu do neoprotekcyjnych metod oddziaływania na gospodarkę kraju, kiedy to zaczęto rozbudowę państwowych linii kolejowych i wykupywano istniejące

7 A. Dubiński, *Nowe fakty w starych dokumentach. Ród Stambolich z Teodozji*, „Awazymyz”, grudzień 2016, s. 18.

8 A. Dubiński, *Fortuna kołem się toczy. Krótka historia rodu Stamboli*, „Awazymyz”, wrzesień 2011, s. 5–6.

9 A. Dubiński, *Nowe fakty...*, s. 18.

10 N. Barański, *Geografia gospodarcza ZSRR*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1953, s. 247.

już linie z rąk prywatnych. Polityka państwa zakładała, poza względami militarnymi, połączenie zbożowych okręgów kraju z ośrodkami przemysłowymi i większymi skupiskami miejskimi, a ponadto – w związku ze wzrostem eksportu zbożowego – z portami morskimi¹¹.

Rozwój komunikacji kolejowej i morskiej stanowił także istotny czynnik rozwoju gospodarczego Krymu. Ważną rolę odegrały dwie linie kolejowe – pierwsza prowadząca z Moskwy przez Charków po długiej grobli przez Siwasz, a następnie przez Symferopol do Sewastopola oraz druga – przecinająca się z pierwszą i łącząca Kercz z Teodozją i Ukrainą. Rozkwit Półwyspu Krymskiego jako jednego z najważniejszych miejsc uzdrowiskowych Rosji wiąże się także z rozwojem komunikacji morskiej łączącej nadbrzeżne miasteczka wybrzeża południowego. Posiadały one też połączenia morskie z Odessą i wybrzeżem Kaukazu.

2. Krym w XX w. jako część państwa radzieckiego

Ważnym aktem ustawodawczym ogłoszonym przez Radę Komisarzy Ludowych 2 (15) listopada 1917 r. była „Deklaracja praw narodów Rosji”, w której rozszerzone zostały zasady samookreślenia i równouprawnienia¹². Deklaracja ta proklamowała równość i suwerenność narodów, podkreślała ich prawo do samookreślenia aż do oderwania i utworzenia samodzielnego państwa, a także zniesienie wszelkiego rodzaju przywilejów narodowych i religijnych¹³.

Idea samostanowienia narodów, rozumiana jako warunek korzystania z innych praw człowieka, pojawiła się pod koniec XIX w.¹⁴ Znalazła się ona w dokumentach II Międzynarodówki¹⁵. Do swego programu włączyła ją także Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza Rosji¹⁶ podczas swego I Zjazdu, który miał miejsce w 1898 r.¹⁷

11 J. Ciepielewski, *op. cit.*, s. 36–37.

12 T. Walichnowski, *ZSRR – rozwój i międzynarodowe znaczenie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1977, s. 27.

13 *Документы внешней политики СССР*, т. I, Госполитиздат, Москва 1959, s. 13–14.

14 W. Materski, *Przewrót listopadowy 2017 r. w Rosji a hasło bolszewików prawa narodów do samostanowienia*, „Dzieje Najnowsze” 2017, nr 4, s. 8.

15 *Ibidem*.

16 W 1898 r. poczyniono próbę utworzenia w Rosji jednolitej partii. W Mińsku zwołany został I Zjazd, który proklamował stworzenie Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji. W I Zjeździe nie uczestniczył W.I. Lenin, który w tym czasie przebywał na zesłaniu. Na zjeździe nie opracowano jednak ani programu, ani statutu, a wybrany Komitet Centralny został wkrótce aresztowany. Po I Zjeździe poszczególne kółka i grupy socjaldemokratyczne pracowały w dalszym ciągu bez żadnej łączności, nie mając jednolitego kierownictwa. Zob. *Związek Radziecki. Geografia, historia, ustroj*, Książka i Wiedza, Warszawa 1955, s. 229.

17 Więcej zob. w: *Первый съезд РСДРП. Документы и материалы*, Госполитиздат, Москва 1958, s. 90–92.

Ujęto ją również we wspomnianej „Deklaracji praw narodów Rosji” z 2 (15) listopada 1917 r., którą historycy radzieccy scharakteryzowali w sposób następujący:

W deklaracji tej został proklamowany „uczciwy i trwały związek narodów Rosji” na następujących zasadach: równość i suwerenność narodów Rosji; prawo narodów Rosji do swobodnego decydowania o swoim losie, aż do oderwania się i utworzenia samodzielnego państwa, zniesienie wszelkiego rodzaju narodowościowych i narodowo-religijnych przywilejów i ograniczeń; swobodny rozwój wszystkich zamieszkujących Rosję narodowości, włączenie z najmniejszymi¹⁸.

20 listopada (3 grudnia) 1917 r. Rada Komisarzy Ludowych wydała „Odezwę do pracujących muzułmanów Rosji i Wschodu”, w której zadeklarowano, że od tej chwili wierzeniom i obyczajom oraz instytucjom narodowym i kulturalnym tych narodów gwarantuje się swobodę i nietykalność. W odezwie wskazano też, że władza radziecka anuluje wszystkie tajne układy rządu carskiego, także i te, które zostały potwierdzone przez Rząd Tymczasowy.

W 1917 r. nastąpiły znaczące zmiany w strukturze administracyjnej Półwyspu Krymskiego. Charakterystykę ich przestawił następująco D. Matelski:

W dniu 28 listopada 1917 r. utworzono na Krymie zaczątki niezależnej państwowości pod nazwą Demokratyczna Republika Krymu, kierowanej przez rząd tatarski z gen. Maciejem Sulkiewiczem (1865–1920) na czele, która została następnie zlikwidowana przez białogwardyjskie armie generałów Antona I. Denikina i Piotra N. Wrangla. Po zajęciu Krymu przez Armię Czerwoną powołano do życia 21 marca 1918 r. Socjalistyczną Republikę Radzieckiej Tauridy. Z kolei Rada Komisarzy Ludowych utworzyła 18 października 1921 r. Krymską Autonomiczną Republikę Radziecką w ramach Federacji Rosyjskiej¹⁹.

W pierwszych latach rządów władzy radzieckiej zaplanowane zostało przesiedlenie znacznej liczby ludności pochodzenia żydowskiego na Krym, z czym wiązało się utworzenie rejonów narodowościowych.

Po 1917 r. ludność żydowska w Rosji znalazła się w niezmiernie skomplikowanej sytuacji. Jak podaje A. Patek, za rządów carskich losy społeczności żydowskiej stały pod znakiem prześladowań, dyskryminacji i pogromów²⁰. Istniała „granica osiedlania” przebiegająca w przybliżeniu wzdłuż Dniepru, poza którą Żydom nie wolno było się osiedlać²¹. Za sprawą prowadzonej polityki rządu wobec ludności żydowskiej w Rosji niemalże 3,5 mln Żydów koncentrowało się w zachodnich guberniach kraju, zamieszkując przede wszystkim miasta i małe miasteczka, trudniąc się handlem i rzemiosłem²².

18 *Związek Radziecki. Geografia, historia, ustrój*, s. 277.

19 D. Matelski, *Mniejszości narodowe na Krymie w XIX i XX wieku*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2006, t. 41, s. 157–158. Por. A.Z. Soysal, *Z dziejów Krymu. Polityka – kultura – emigracja*, Wydawnictwo Kwartalnika „Wschód”, Warszawa 1938.

20 A. Patek, *Birobidżan. Sowiecka ziemia obiecana?*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków 1997, s. 12.

21 *Ibidem*.

22 *Ibidem*.

W 1926 r. na terytorium Związku Radzieckiego mieszkało 2672 tys. Żydów²³. Część z nich zamierzano przesiedlić na obszar Półwyspu Krymskiego. W latach 30. XX w. na Krymie utworzono dwa żydowskie rejony narodowościowe – Frajldorf (w 1930 r.) oraz Łarindorf (w 1935 r.)²⁴.

W 1939 r. odbył się ogólnozwiązkowy spis powszechny. Na podstawie jego wyników można stwierdzić, iż Krym zamieszkiwało wówczas 1126,4 tys. osób, z czego niemalże połowę (558,5 tys. osób) stanowili Rosjanie. Drugą pod względem liczebności narodowością zamieszkującą Półwysep Krymski w 1939 r. byli Tatarzy krymscy, stanowiący 19,4% ludności Krymu (218,9 tys. osób). Trzecią najbardziej liczną narodowością byli Ukraińcy (13,7% ludności Krymu) (zob. tabela 7.3).

Tabela 7.3. Skład narodowościowy Krymu według wyników spisu powszechnego, przeprowadzonego w 1939 r.

Narodowość	Liczba osób (tys.)	Udział (%)
Ludność ogółem	1 126,4	100,0
Rosjanie	558,5	49,6
Tatarzy krymscy	218,9	19,4
Ukraińcy	154,1	13,7
Żydzi	65,5	5,8
Niemcy	51,3	4,6
Grecy	20,7	1,8
Bułgarzy	15,3	1,4
Ormianie	12,9	1,1
Polacy	5,1	0,5
Pozostałe narodowości	24,1	2,1

Źródło: *Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги*, Комиссия по Вопросам Информационного Сопровождения Государственной Национальной Политики Совета при Президенте РФ по Межнациональным Отношениям, <https://sovetnational.ru> (dostęp: 3.09.2023).

W 1944 r. Tatarzy krymscy zostali wysiedleni do Azji Środkowej, głównie do Uzbekiej SRR. Wielu spośród Tatarów krymskich wyrażało wolę powrotu na Krym. Szansa taka pojawiła się w 1956 r. Jednakże nadzieje na powrót w rodzinne strony okazały się płonne. W. Zajączkowski tak opisał te tragiczne zdarzenia:

²³ L. Wasilewski, *Skład narodowościowy państw europejskich*, Instytut Spraw Narodowościowych, Warszawa 1933, s. 101 i nast.

²⁴ A. Patek, *op. cit.*, s. 18.

W 1956 roku podczas rehabilitacji wysiedlonych narodów okazali się oni jedyną grupą, jakiej nie dano szansy na powrót w strony ojczyste. Gdy zniesiono dla nich przymus pobytu w Uzbekistanie i zaczęto im wydawać paszporty, każdy, odbierając dokument tożsamości, musiał podpisać oświadczenie, iż zrzeka się wszelkich pretensji do majątku pozostawionego na Krymie. Mieli odtąd prawo poruszać się po terytorium ZSRR z wyjątkiem Półwyspu Krymskiego. Nie mogąc pogodzić się z takim stanem rzeczy, Tatarzy zdecydowali się na krok, na który w Związku Sowieckim, nawet w epoce odwilży, władze odpowiadały represjami – podjęli kampanię petycyjną na rzecz powrotu na Krym²⁵.

Grono aktywnych organizatorów tego ruchu liczyło około 5 tys. osób, którym udało się zebrać pod niektórymi petycjami nawet 100 tys. podpisów²⁶. Z początku władze radzieckie nie planowały podjęcia jakichkolwiek działań w stosunku do działaczy ruchu krymsko-tatarskiego, jednakże jego rozmach spowodował zdecydowaną reakcję ze strony Moskwy, przyjmując postać represji. Rozpoczęły się one w 1961 r. i uspokoiły nieco w 1964 r.²⁷ Wielokrotnie jednak dochodziło do manifestacji. W. Zajączkowski tak opisał dalszy rozwój tych wydarzeń:

9 września władze ustąpiły. Prezydium Rady Najwyższej ZSRR wydało dekret *O obywatelach narodowości krymskotatarskiej, zamieszkujących dawniej Krym*, przyznając, iż Tatarzy jako grupa narodowościowa nie są winni zdrady ojczyzny i otwierający możliwość powrotu w rodzinne strony. Powrotem Tatarów na Krym oprócz nich samych nikt jednak nie był zainteresowany – ani Moskwa, nie chcąc ustąpić pod naciskiem jednej z grup narodowościowych, ani władze Uzbekistanu, których masowa migracja Tatarów mogła pozbawić kilkuset tysięcy ludzi do pracy, ani władze Ukrainy, z najwyższą niechęcią odnoszące się do perspektywy pojawienia się dużej grupy kontestatorów systemu sowieckiego, ani wreszcie zamieszkujący Krym osiedleńcy rosyjscy, obawiający się konfrontacji z ludźmi, do których domów się wprowadzili. Przez ćwierć wieku skutecznie dokładano zatem wszelkich starań, by wygnańcom nie udało się wrócić. Bariera pękła dopiero na początku lat dziewięćdziesiątych²⁸.

Wysiedlenie Tatarów krymskich w 1944 r. do Azji Środkowej wywarło istotny wpływ na zmianę struktury ludności zamieszkującej terytorium Półwyspu Krymskiego. Przeprowadzony w 1959 r. spis powszechny dowiódł, iż narodowość ta stanowiła zaledwie 0,4% mieszkańców Krymu w tymże roku. Najliczniejszą grupą ludności zamieszkującą Półwysep Krymski w 1959 r. byli Rosjanie, stanowiący 71,5% mieszkańców Krymu, a następnie Ukraińcy (22,3%) i Żydzi (2,2%) (zob. tabela 7.4).

25 W. Zajączkowski, *Rosja i narody. Ósmy kontynent. Szkic dziejów Eurazji*, Wydawnictwo MG, Warszawa 2009, s. 224.

26 *Ibidem*.

27 *Ibidem*.

28 *Ibidem*.

Tabela 7.4. Skład narodowościowy Krymu według wyników spisu powszechnego, przeprowadzonego w 1959 r.

Narodowość	Liczba osób (tys.)	Udział (%)
Ludność ogółem	1 201,5	100,0
Rosjanie	858,3	71,5
Ukraińcy	267,7	22,3
Żydzi	26,4	2,2
Polacy	1,0	0,1
Grecy	0,8	< 0,1
Tatarzy krymscy	0,4	< 0,1
Bułgarzy	0,2	< 0,1
Niemcy	0,1	< 0,1
Pozostałe narodowości	46,6	3,9

Źródło: *Всесоюзная перепись населения 1959 года. Основные итоги*, Комиссия по Вопросам Информационного Сопровождения Государственной Национальной Политики Совета при Президенте РФ по Межнациональным Отношениям, <https://sovetnational.ru> (dostęp 3.09.2023).

Półwysp Krymski do 1954 r. należał do Rosji, wchodząc w skład Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (RFSRR). Następnie Krym został włączony do Ukraińskiej SRR²⁹.

Na Krymie warunki klimatyczne i glebowe sprzyjają rolnictwu, a szczególnie uprawie pszenicy, bawełny i tytoniu. Duże znaczenie na tym obszarze ma uprawa winorośli oraz roślin cytrusowych.

Jak podaje N. Barański, w chwili wybuchu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej specjalizacja produkcji rolnej na Półwyspie Krymskim przedstawiała się następująco: w części stepowej Krymu rozwinięta była uprawa zboża (głównie uprawa wysokogatunkowej i wcześniej dojrzewającej pszenicy, przeznaczonej na eksport), a także uprawa tytoniu i bawełny, natomiast w dolinach rejonów podgórskich i na wybrzeżu południowym stworzone zostały wielkie sowchozy specjalizujące się w sadownictwie, uprawie tytoniu oraz wyrobie win; wybrzeże południowe specjalizowało się ponadto w uprawie drzew cytrusowych³⁰.

Po zakończeniu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej Półwysp Krymski specjalizował się w eksporcie rudy żelaza (z Półwyspu Kerczeńskiego), soli (z Perekopu), a także marmuru i innych materiałów budowlanych. Ponadto z Krymu eksportowano wina, tytoń oraz konserwy (jarzynowe, owocowe i rybne)³¹. Natomiast na terytorium

²⁹ Ukraińska SRR powstała 25 grudnia 1917 r.

³⁰ N. Barański, *op. cit.*, s. 247.

³¹ *Ibidem*, s. 248.

Półwyspu Krymskiego przywożono przede wszystkim węgiel (z Donbasu), ropę naftową (z Kaukazu), drzewo (z Białorusi i Kaukazu), tkaniny (z obwodu moskiewskiego i iwanowskiego) oraz masło (z północnych obszarów Związku Radzieckiego)³².

Wielka Wojna Ojczyźniana spowodowała na Krymie ogromne zniszczenia. Dlatego też zaraz po jej zakończeniu rozpoczęto odbudowę zniszczonych przez faszystów miast i uzdrowisk, plantacji winorośli i tytoniu, rozpoczęto też szeroko zakrojone działania mające na celu walkę z posuchą. W okresie tym w miastach zamieszkiwała ponad połowa ludności Półwyspu Krymskiego, co było spowodowane rozwojem przemysłu i sfery usług, a także znaczną liczbą uzdrowisk i portów.

W latach 1961–1971 prowadzone były prace mające na celu budowę Kanału Północnokrymskiego doprowadzającego wodę z Dniepru na Krym przez Siwasz. Kanał Północnokrymski stanowił przedłużenie Kanału Południowoukraińskiego. Jego budowa umożliwiła nawodnienie ok. 300 tys. ha ziem pod zasiewy pszenicy i bawełny³³. Wzdłuż tej ogromnej sieci irygacyjnej posadzono lasy osłaniające część stepową Krymu przed suchowiejami.

3. Gospodarka i społeczeństwo Krymu w XXI w.

3.1. Utworzenie Krymskiego Okręgu Federalnego w 2014 r.

21 marca 2014 r. utworzony został Krymski Okręg Federalny³⁴. W jego skład weszły dwa podmioty Federacji Rosyjskiej – Republika Krymu oraz miasto o znaczeniu federalnym – Sewastopol.

Według szacunków Federalnej Służby Statystyki Państwowej, na dzień 14 października 2014 r. Krymski Okręg Federalny zamieszkiwały 2 293 673 osoby, z tego 8904 z nich znajdowało się na jego terytorium czasowo³⁵. Republika Krymu była zamieszkała przez 1 898 946 osób, zdecydowana większość których (1 891 465 jego mieszkańców) przebywało w tej jednostce administracyjnej na stałe. Natomiast Sewastopol liczył w tym czasie 394 727 mieszkańców, z czego 393 304 osoby stale zamieszkiwały obszar tego miasta (zob. tabela 7.5).

32 *Ibidem*.

33 *Ibidem*, s. 249.

34 Указ Президента Российской Федерации от 21.03.2014 г. № 168 „Об образовании Крымского федерального округа”.

35 *Итоги переписи населения в Крымском федеральном округе*, Федеральная служба государственной статистики, Москва 2015, s. 7.

Tabela 7.5. Liczba ludności Krymskiego Okręgu Federalnego na dzień 14 października 2014 r.

Wyszczególnienie	Łącznie	Mężczyźni	Kobiety
Krymski Okręg Federalny			
Liczba ludności ogółem, w tym	2 293 673	1 054 515	1 239 158
ludność stale zamieszkująca terytorium Krymskiego Okręgu Federalnego	2 284 269	1 050 314	1 234 455
ludność znajdującą się czasowo na terytorium Krymskiego Okręgu Federalnego	8 904	4 201	4 703
Republika Krymu			
Liczba ludności ogółem, w tym	1 898 946	872 136	1 026 810
ludność stale zamieszkująca terytorium Republiki Krymu	1 891 465	868 579	1 022 886
ludność znajdującą się czasowo na terytorium Republiki Krymu	7 481	3 557	3 924
Sewastopol			
Liczba ludności ogółem, w tym	394 727	182 379	212 348
ludność stale zamieszkująca terytorium Sewastopola	393 304	181 735	211 569
ludność znajdującą się czasowo na terytorium Sewastopola	1 423	644	779

Źródło: *Итоги переписи населения в Крымском федеральном округе*, Федеральная служба государственной статистики, Москва 2015, s. 7.

W Republice Krymu w 2014 r. mieszkało 83% ludności stale zamieszkującej terytorium Krymskiego Okręgu Federalnego.

Spośród 86 podmiotów Federacji Rosyjskiej w 2014 r. Republika Krymu zajmowała 27. miejsce, a Sewastopol – 77. pod względem liczby ludności³⁶. Gęstość ludności Republiki Krymu została oszacowana na 73 os./km², zaś Sewastopola – na 455 os./km².

W Krymskim Okręgu Federalnym w 2014 r. udział ludności mieszkającej na wsi wyniósł 42%, co było znacząco wyższe aniżeli średni udział w Federacji Rosyjskiej w 2010 r., który wyniósł 26%³⁷. Natomiast w Republice Krymu udział ludności miejskiej w ludności zamieszkującej tę republikę wyniósł 51%³⁸.

Niemalże połowa ludności Republiki Krymu (853 tys. osób, tj. 45%) zamieszkiwała w miastach, liczących ponad 100 tys. mieszkańców³⁹ (zob. tabela 7.6).

³⁶ *Ibidem*, s. 8.

³⁷ *Ibidem*, s. 9.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*.

Tabela 7.6. Miasta Republiki Krymu liczące ponad 100 tys. mieszkańców i liczba mieszkańców największych okręgów miejskich

Okręgi miejskie	Łącznie (tys. osób)	Ludność miejska (tys. osób)	Ludność wiejska (tys. osób)	Udział w ludności Republiki Krymu (%)
Symferopol	352,4	332,3	20,1	18,6
Kercz	147,0	147,0	–	7,8
Jajta	133,7	84,5	49,2	7,1
Eupatoria	119,2	105,7	13,5	6,3
Teodozja	100,9	69,0	31,9	5,3

Źródło: *Итоги переписи населения в Крымском федеральном округе*, Федеральная служба государственной статистики, Москва 2015, s. 9.

Spośród 2220,1 tys. osób, które w spisie ludności przeprowadzonego na terytorium Krymskiego Okręgu Federalnego wskazały obywatelstwo, liczebność obywateli Federacji Rosyjskiej wynosiła 2 164,9 tys. osób, czyli niemalże 98% (średnia w Rosji w 2010 r. – 99%), 51,8 tys. osób posiadało obywatelstwo innych państw, zaś 3,4 tys. mieszkańców nie miało obywatelstwa⁴⁰. Z łącznej liczby obywateli Federacji Rosyjskiej zamieszkujących w 2014 r. na terytorium Krymskiego Okręgu Federalnego 5,7 tys. osób (0,3%) posiadało dwa obywatelstwa.

Zdecydowana większość obywateli innych państw zamieszkujących na terytorium Krymskiego Okręgu Federalnego w 2014 r. była obywatelami Ukrainy (46,4 tys. osób, tj. 90% spośród wszystkich obywateli innych państw) (zob. tabela 7.7).

Tabela 7.7. Obywatele innych państw niż Federacja Rosyjska zamieszkujący terytorium Krymskiego Okręgu Federalnego w 2014 r., według kraju obywatelstwa

Kraj pochodzenia obywateli innych państw aniżeli Federacji Rosyjskiej	Liczba	Udział (%)
1	2	3
Liczba obywateli innych państw aniżeli Federacji Rosyjskiej, mieszkających w 2014 r. na terytorium Krymskiego Okręgu Federalnego	51 823	100,0
Ukraina	46 405	90,1
Uzbekistan	1 035	2,0
Białoruś	655	1,3
Armenia	653	1,3

40 *Ibidem*, s. 119.

1	2	3
Azerbejdżan	386	0,8
Mołdawia	290	0,6
Kazachstan	274	0,5
Turcja	155	0,3
Kirgizja	80	0,2

Źródło: *Итоги переписи населения в Крымском федеральном округе*, Федеральная служба государственной статистики, Москва 2015, s. 120.

28 lipca 2016 r. Krymski Okręg Federalny został włączony w skład Południowego Okręgu Federalnego⁴¹ i w takiej zależności administracyjnej pozostaje on do dziś.

3.2. Krym, jego ludność i gospodarka według ostatnich opublikowanych danych

Na podstawie informacji opublikowanych w 2021 r. w *Rosyjskim roczniku statystycznym*⁴² można stwierdzić, iż liczba ludności zamieszkującej Półwysep Krymski w tymże roku wzrosła w porównaniu z rokiem 2014, kiedy to utworzono Krymski Okręg Federalny. Znaczny wzrost ludności został odnotowany w Sewastopolu – o ile w 2014 r. miasto to było zamieszkane przez niemalże 395 tys. osób, o tyle w 2021 r. liczba jego mieszkańców wynosiła już 510 tys. osób. W 2021 r. gęstość zaludnienia Krymu wynosiła 72,9 os./km², zaś w Sewastopolu – 590 os./km² (zob. tabela 7.8).

Tabela 7.8. Terytorium i ludność Półwyspu Krymskiego na 1 stycznia 2021 r. w odniesieniu do terytorium i obszaru Federacji Rosyjskiej

Wyszczególnienie	Federacja Rosyjska	Republika Krymu	Sewastopol
Powierzchnia (tys. km ²)	17 125,2	26,1	0,9
Liczba ludności (tys. osób)	146 171,0	1 901,5	510,0
Gęstość zaludnienia (os./km ²)	8,5	72,9	590,3
Liczba jednostek administracyjnych	20 303	279	10

Źródło: *Российский статистический ежегодник 2021*, Федеральная служба государственной статистики, Москва 2021, s. 58.

41 Указ Президента Российской Федерации от 28.07.2016 № 375 „О Южном федеральном округе”.

42 Do czasu ukończenia prac nad monografią nie zostały opublikowane dane za 2022 r.

Na podstawie danych opublikowanych w *Rosyjskim roczniku statystycznym* można stwierdzić, iż oczekiwana długość życia mieszkańców Republiki Krymu była w 2021 r. nieznacznie niższa niż uśredniona oczekiwana długość życia mieszkańców Federacji Rosyjskiej i wynosiła 71,20 lat. Znacznie dłuższą perspektywę życia mogą cieszyć się mieszkańcy Sewastopola, gdyż wynosi ona 73,58 lat.

Mężczyźni zamieszkujący Republikę Krymu żyją nieco krócej niż przeciętni obywatele Federacji Rosyjskiej (66,22 lat). To samo tyczy się kobiet mieszkających na Krymie – ich oczekiwana długość życia została oszacowana na 76,04 lat. Najdłużej żyją natomiast mieszkanki Sewastopola – 78,27 lat (zob. tabela 7.9).

Tabela 7.9. Główne wskaźniki demograficzne w Republice Krymu i Sewastopolu w 2021 r. w porównaniu ze wskaźnikami oszacowanymi dla Federacji Rosyjskiej

Wyszczególnienie	Federacja Rosyjska	Republika Krymu	Sewastopol
Liczba ludności (tys. osób)	146 171,0	1 901,5	510,0
Oczekiwana długość życia (lat), w tym			
obu płci	71,54	71,20	73,58
mężczyzn	66,49	66,22	68,70
kobiet	76,43	76,04	78,27

Źródło: *Российский статистический ежегодник 2021*, Федеральная служба государственной статистики, Москва 2021, s. 91.

W 2021 r. ludność Republiki Krymu, która była aktywna zawodowo, została oszacowana na 925 tys. osób, z czego 867 tys. mieszkańców Krymu było osobami pracującymi, a 58 tys. – bezrobotnymi. Wskaźnik zatrudnienia w Republice Krymu w 2021 r. wyniósł 54,8% i był niższy aniżeli wskaźnik obliczony dla Federacji Rosyjskiej, który wyniósł 58,4%. Natomiast w Sewastopolu ludność aktywna zawodowo została oszacowana na 217 tys. osób, z czego 207 tys. z nich było osobami pracującymi. Wskaźnik zatrudnienia w tym mieście w 2021 r. wyniósł 56%.

W Republice Krymu stopa bezrobocia w 2021 r. wynosiła 6,3% i była wyższa od analogicznego wskaźnika wyznaczonego dla Federacji Rosyjskiej, który wyniósł 5,8%. Natomiast liczba oficjalnie zarejestrowanych bezrobotnych w Republice Krymu wynosiła 48 tys. osób, zaś stopa bezrobocia rejestrowanego – 5,2%. W Sewastopolu stopa bezrobocia w 2021 r. wynosiła 4,6%, a liczba oficjalnie zarejestrowanych bezrobotnych – 2 tys. osób. Natomiast stopa bezrobocia rejestrowanego (0,9%) była znacząco niższa w porównaniu zarówno z analogicznym wskaźnikiem, wyznaczonym dla Federacji Rosyjskiej, jak i dla Republiki Krymu (zob. tabela 7.10).

Tabela 7.10. Główne wskaźniki rynku pracy w 2021 r. w Republice Krymu i Sewastopolu w porównaniu ze wskaźnikami oszacowanymi dla Federacji Rosyjskiej

Wyszczególnienie	Federacja Rosyjska	Republika Krymu	Sewastopol
Ludność aktywna zawodowo (tys. osób), w tym	74 923	925	217
pracujący	70 601	867	207
bezrobotni	4 321	58	10
Wskaźnik zatrudnienia (%)	58,4	54,8	56,0
Stopa bezrobocia (%)	5,8	6,3	4,6
Liczba oficjalnie zarejestrowanych bezrobotnych (tys. osób)	2 773	48	2
Stopa bezrobocia rejestrowanego (%)	3,7	5,2	0,9

Źródło: *Российский статистический ежегодник 2021*, Федеральная служба государственной статистики, Москва 2021, s. 116–117.

W 2021 r. na terytorium Republiki Krymu było zarejestrowanych 31 370 przedsiębiorstw, z których ponad 1/3 prowadziła działalność gospodarczą w Sewastopolu (10 987 podmiotów). Najpopularniejszym rodzajem podejmowanej działalności gospodarczej przez przedsiębiorstwa zarejestrowane w Republice Krymu jest handel hurtowy i detaliczny. Wiele z nich prowadzi także działalność w sektorze budownictwa (zob. tabela 7.11).

Tabela 7.11. Liczba zarejestrowanych przedsiębiorstw według rodzaju prowadzonej działalności gospodarczej w 2021 r. w Republice Krymu i Sewastopolu

Wyszczególnienie	Republika Krymu	Sewastopol
Liczba zarejestrowanych przedsiębiorstw, w tym według rodzaju prowadzonej działalności	31 370	10 987
Rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo	1 382	194
Górnictwo i wydobywanie	250	16
Przetwórstwo przemysłowe	1 771	718
Budownictwo	3 111	1 349
Handel hurtowy i detaliczny; naprawa pojazdów samochodowych, włączając motocykle	5 687	2 134

Źródło: *Российский статистический ежегодник 2021*, Федеральная служба государственной статистики, Москва 2021, s. 328.

Opierając się na wynikach ostatniego spisu powszechnego, przeprowadzonego na terytorium Federacji Rosyjskiej, można stwierdzić, iż w 2020 r. większość mieszkańców Republiki Krymu stanowili Rosjanie (1 296 442 osoby, tj. 72,9% ludności zamieszkującej Krym, która wskazała przynależność narodową). Drugą co do liczebności narodowością zamieszkującą Krym są Tatarzy krymscy – w 2020 r. społeczność ta liczyła 205 651 osób, przy czym większość z nich (190 348 osób) mieszkała na wsiach.

Pozostałymi licznymi narodowościami zamieszkującymi obszar Republiki Krymu są Ukraińcy (8,2%) oraz Tatarzy (1,6%). Nieco mniej liczną grupę stanowi społeczność Białorusinów (0,5% ludności Krymu) i Ormian (0,4%), a także Azerów, Uzbeków, Koreańczyków, Romów oraz Greków. Niewielkie społeczności na Krymie tworzą Mołdawianie, Polacy, Turcy, Czuwasze, Niemcy i Gruzini (zob. tabela 7.12).

Tabela 7.12. Ludność według narodowości zamieszkująca terytorium Republiki Krymu na podstawie wyników spisu powszechnego z 2020 r.

Wyszczególnienie	Ogółem	W miastach	Na wsiach
Ludność Republiki Krymu	1 934 630	976 459	958 171
Ludność, która wskazała przynależność narodową	1 777 415	861 414	916 001
Rosjanie	1 296 442	702 665	593 777
Tatarzy krymscy	205 651	60 303	190 348
Ukraińcy	145 852	59 043	34 920
Tatarzy	28 363	11 341	17 022
Białorusini	8 672	3 663	5 009
Ormianie	7 717	4 239	3 478
Azerowie	2 729	1 505	1 224
Uzbecy	2 476	863	1 613
Koreańczycy	1 929	891	1 038
Romowie	1 669	471	1 198
Grecy	1 616	782	834
Mołdawianie	1 474	578	896
Polacy	1 145	495	650
Turcy	1 014	205	809
Czuwasze	927	341	586
Niemcy	922	427	495
Gruzini	900	492	408

Źródło: Национальный состав населения, [w:] Всероссийская перепись населения 2020 года, Федеральная служба государственной статистики, https://rosstat.gov.ru/vpn_popul# (link nieaktywny na dzień 2.02.2024).

Zdecydowana większość obywateli Republiki Krymu włada językiem rosyjskim i wykorzystuje ten język w życiu codziennym.

W grupie Tatarów krymskich 96,6% mieszkańców Republiki Krymu władało językiem rosyjskim, a 93,3% – wykorzystywało go w życiu codziennym. Wśród Ukraińców znajomość języka rosyjskiego deklarowało 99,35 mieszkańców Krymu, zaś 99% wykorzystywało ten język w życiu codziennym. W grupie Tatarów znajomość języka rosyjskiego wskazało 97%, a 96,5% z nich zadeklarowało, iż wykorzystuje ten język w życiu codziennym (zob. tabela 7.13).

Tabela 7.13. Ludność Republiki Krymu według przynależności narodowej, władająca językiem rosyjskim, według wyników spisu powszechnego z 2020 r.

Narodowość	Liczba ludności	Władający językiem rosyjskim	Wykorzystujący język rosyjski w życiu codziennym
Rosjanie	1 296 442	1 290 190	1 287 975
Tatarzy krymscy	250 651	242 073	233 967
Ukraińcy	145 852	144 823	144 341
Tatarzy	28 363	27 500	27 378
Białorusini	8 672	8 635	8 624
Ormianie	7 717	7 449	7 401
Azerbejdżanie	2 729	2 662	2 645
Uzbecy	2 476	2 407	2 393
Koreańczycy	1 929	1 916	1 912
Romowie	1 669	1 633	1 619
Grecy	1 616	1 606	1 601
Mołdawianie	1 474	1 467	1 464
Polacy	1 145	1 141	1 137
Turcy	1 014	978	968
Czuwasze	927	926	926
Niemcy	922	916	916
Gruzini	900	881	877

Źródło: *Население по национальной принадлежности, владению русским языком и его использованию*, [w:] *Всероссийская перепись населения 2020 года*, Федеральная служба государственной статистики, https://rosstat.gov.ru/vpr_popul# (link nieaktywny na dzień 2.02.2024).

Język rosyjski był najczęściej wskazywanym językiem, którym władają mieszkańcy Republiki Krymu. Wyniki przeprowadzonego spisu powszechnego dowiodły także, iż ludność Krymu zna język ukraiński (176 229 osób), krymsko-tatarski (147 063 osoby) i angielski (68 456 osób). Ponadto mieszkańcy mówią po turecku (2952 osoby),

francusku (2303 osoby) i białorusku (2152 osoby). Znane są im też takie języki, jak azerbejdżański, polski, mołdawski, romski, włoski, hiszpański, tadżycki, włoski, gruziński, grecki, kazachski i koreański (zob. tabela 7.14).

Tabela 7.14. Władanie językami innymi niż język rosyjski przez ludność zamieszkujejącą Krym w 2020 r.

Język	Ludność ogółem		Ludność zamieszkujejąca w miastach		Ludność zamieszkujejąca na wsi	
	Liczba osób mówiących wskazanym językiem	W tym liczba osób wykorzystujących wskazany język w życiu codziennym	Liczba osób mówiących wskazanym językiem	W tym liczba osób wykorzystujących wskazany język w życiu codziennym	Liczba osób mówiących wskazanym językiem	W tym liczba osób wykorzystujących wskazany język w życiu codziennym
rosyjski	1 836 009	1 828 490	903 998	900 451	932 011	928 039
ukraiński	176 229	56 377	79 934	20 983	96 295	35 394
krymskotatarski	147 063	131 860	38 539	35 649	108 524	96 211
angielski	68 456	16 465	44 119	10 583	24 337	5 882
turecki	2 952	975	1 170	332	1 782	643
rosyjski migowy	2 340	1 466	1 162	620	1 178	846
francuski	2 303	370	1 693	284	610	86
białoruski	2 152	628	888	212	1 264	416
azerbejdżański	1 539	945	834	516	705	429
polski	1 025	175	625	118	373	57
mołdawski	873	308	376	108	497	200
romski	857	697	240	191	617	506
hiszpański	759	164	560	117	199	47
tadżycki	701	217	260	102	441	115
włoski	650	150	434	107	216	43
gruziński	643	254	353	141	290	113
grecki	568	236	325	117	243	119
kazachski	553	149	274	88	279	61
koreański	417	233	165	84	252	149

Źródło: Владение языками и использование языков населением, [w:] Всероссийская перепись населения 2020 года, Федеральная служба государственной статистики, https://rosstat.gov.ru/vpn_popul# (dostęp: 3.09.2023).

Język rosyjski jest głównym językiem umożliwiającym prowadzenie działalności gospodarczej na Krymie oraz utrzymywanie kontaktów gospodarczych z przedsiębiorstwami zarejestrowanymi na terytorium Federacji Rosyjskiej. Natomiast w miastach portowych, takich jak Sewastopol i Symferopol, pożądana jest także znajomość innych języków, które ułatwiają kontakt z kontrahentami zagranicznymi.

W najbliższym czasie prognozowany jest dalszy rozwój sektora handlu i budownictwa oraz wzrost roli i znaczenia sektora wydobywczego. Według szacunków ekspertów na terytorium Republiki Krymu występują obecnie trzy zasadnicze surowce, których eksploatacja jest opłacalna ekonomicznie. Są nimi rudy żelaza, zapasy których oceniane są na 1,2 mld ton⁴³, rudy fosforanowe szacowane na 6,7 mln ton⁴⁴ oraz piaski szklarskie (1,2 mln ton)⁴⁵. W zależności od rozwoju sytuacji gospodarczej w Federacji Rosyjskiej wykorzystanie tych surowców będzie możliwe w najbliższym czasie ze względu na planowane inwestycje, które mają rozpocząć się w połowie 2024 r.

43 Е.И. Петров, Д.Д. Тетенькин (red.), *Государственный доклад „О состоянии и использовании минерально-сырьевых ресурсов Российской Федерации в 2020 году*, Министерство природных ресурсов и экологии Российской Федерации, Федеральное агентство по недропользованию (РОСНЕДРА), Москва 2021, s. 116.

44 *Ibidem*, s. 453.

45 *Ibidem*, s. 514.

Zakończenie

Najstarsze wiadomości o plemionach zamieszkujących północne wybrzeża Morza Czarnego pochodzą ze starożytnych greckich mitów i legend. Ich powstanie wiąże się z założeniem osiedli kolonistów greckich w VI w. p.n.e. Nawiązali oni ożywione stosunki z plemionami zamieszkującymi te i pobliskie tereny, dlatego też zainteresowanie obszarami położonymi na północnych brzegach Morza Czarnego znacznie wzrosło. W połowie V w. p.n.e. terytorium to odwiedził Herodot, który zawarł obszerne relacje o tych obszarach w swej pracy historycznej *Dzieje*.

Za jego czasów północne wybrzeża Morza Czarnego zasiedlone były przede wszystkim przez plemiona Scytów. Zamieszkiwali oni rozległe terytorium obejmujące całą południową część kraju nadczarnomorskiego od ujścia Dunaju, od dolnego Bohu i Dniepru do Morza Azowskiego i Donu. Herodot opisał ich zwyczaje, zajęcia i gospodarkę. Podzielił on Scytów ze względu na sposób ich bytowania na plemiona osiadłe (rolnicze) oraz koczownicze (pasterskie).

Przeprowadzone badania archeologiczne dowiodły, iż wiadomości podane przez Herodota były zgodne z rzeczywistością. Uogólniając, można stwierdzić, iż zasadniczo Scytowie zamieszkiwali północne obszary położone nad Morzem Czarnym. Zasiedlali oni stepy i lasostepy leżące między Dunajem a Donem. Dowodzą tego liczne kurhany scytyjskie umiejscowione w wielu miejscach położonych przede wszystkim na terytorium Federacji Rosyjskiej i Ukrainy. Do najbardziej znanych kurhanów scytyjskich należą Kul-Oba w Kerczu oraz kurhany położone nad dolnym Dnieprem – Czernomłyk i Sołocha.

Najazdy Scytów wywarły znaczący wpływ zarówno na dzieje narodów Azji Zachodniej, jak i ludności zamieszkującej terytorium Europy Wschodniej. Doprowadziły one bowiem do powstania kontaktów między krajami starożytnego Wschodu a ludnością zamieszkującą obszary nad Morzem Czarnym.

W państwie scytyjskim istniało duże rozwarstwienie społeczne, co możemy zakładać na podstawie porównania grobowców scytyjskich wodzów plemiennych i scytyjskiej arystokracji plemiennych a mogiłami członków tej wspólnoty. O ile w pierwszych z nich znajdowane były niejednokrotnie bogate zbiory ozdób i naczyń, to drugie często pozbawione były jakichkolwiek przedmiotów. Rozwojowi procesu rozwarstwienia majątkowego w państwie scytyjskim sprzyjał zarówno handel z Grecją, jak i liczne starcia wojenne między plemionami, dzięki którym zagarniano bogate łupy i jeńców, których następnie sprzedawano jako niewolników za pośrednictwem kupców greckich.

Państwo scytyjskie – ze względu na swój dynamiczny rozwój – zmuszone było zajmować sąsiadujące terytoria, zdobywając nowe pola i pastwiska. Dążenie do opanowania nowych terytoriów było związane również z aspiracjami królów scytyjskich do zawładnięcia najbliższych znajdujących się ośrodków handlu, jakimi były Olbia i Chersonesz, a także napływem plemion scytyjskich z północy, skąd ludność ta wypierana była przez Sarmatów.

W królestwie scytyjskim – podobnie jak w Bosporze – okres ponownego jego rozkwitu przypada na połowę I i II w. Wówczas to nastąpił dynamiczny rozwój handlu, rzemiosła, a także budownictwa i przemysłu winnego. Szczególnie rozkwitł w tym okresie Neapol Scytyjski, w którym intensywnie rozwijały się handel, garniarstwo, winiarstwo i działalność artystyczna. Wzdłuż murów miejskich zbudowane zostały wielkie zbiorniki służące do przechowywania zboża (głównie pszenicy, prosa i jęczmienia). Do budowy potężnych fortyfikacji Neopolu Scytyjskiego użyto kamiennych bloków spajanych zaprawą z gliny. Potężne mury obronne z basztami broniły miasto przed napadami wojsk greckich i rzymskich legionów, a także przed najazdami koczowników sarmackich. Za murami miejskimi znajdowały się domy mieszkalne zbudowane z kamienia, niewypalonej cegły oraz drewna.

Przeprowadzone badania archeologiczne na terytorium dawnego Neopolu Scytyjskiego umożliwiły wydobycie z domów mieszkalnych położonych na tym obszarze wielu różnorodnych naczyń, wykonanych przez mistrzów scytyjskich oraz przywiezionych z innych ośrodków świata starożytnego. Warto bowiem podkreślić, iż mieszkańcy Neopolu Scytyjskiego nie tylko używali mistrzowsko wykonanych naczyń pochodzących z Chersonesu, Aten, Synopy, z wysp Rodos, Knidos i Kos, ale także ozdabiali swe domostwa wyrobami wytworzonymi w Egipcie. Stąd pochodziły też odnalezione ozdoby z paciorkami, amulety, zawieszki do naszyjników.

W I i II w. n.e. królestwo scytyjskie osiągnęło największą potęgę, jednakże na przełomie II i III w. królowie bosporańscy odnieśli szereg zwycięstw nad Scytami, co znacząco przyczyniło się do upadku królestwa scytyjskiego. Duże znaczenie w owym czasie miały najazdy plemion Sarmatów, którzy przejawiali szczególną aktywność w II w. Sarmaci zagarnęli Neapol Scytyjski, co doprowadziło do upadku królestwa scytyjskiego w III stuleciu.

Prace wykopaliskowe mające na celu poznanie zawartości wielkich scytyjskich kurhanów pozwoliły wydobyć z nich bogactwo wyrobów artystycznych – zarówno pochodzenia miejscowego, jak i tych, które wyszły spod ręki mistrzów greckich. Niektóre z nich odznaczają się niezwykłym kunsztem swego wykonania. Stanowią one wielkie bogactwo kulturowe, należąc do niezwykle oryginalnej kultury, jaką jest kultura scytyjska.

Najnowsze dzieje Krymu wiążą się przede wszystkim ze zdarzeniami mającymi miejsce podczas wojny domowej i Wielkiej Wojny Ojczyźnianej.

Wiosną 1920 r., na skutek interwencji Polski i białogwardyjskiej armii gen. Wrangla, Krym ponownie stał się areną walki. W tymże roku armia Wrangla, postępując z Krymu, zaczęła zagrażać Donbasowi. Ze względu na powstające zagrożenie decyzyjną

ządu radzieckiego i KC RKP(b) utworzono Front Południowy dowodzony przez Michaiła W. Frunzego.

26 października 1920 r. podany został plan ogólnej ofensywy wojsk Frontu Południowego. Najważniejszym zadaniem stawianym przed wojskami Armii Czerwonej było niedopuszczenie do wycofania się białogwardystów na Krym. W tym celu zamierzano – za pomocą koncentrycznego natarcia wszystkich armii frontu – okrążyć główne siły nieprzyjaciela, odciąć im drogi odwrotu na Półwysep Krymski i zniszczyć je w Północnej Taurydzie. Do natarcia przystąpiono 28 października.

W obliczu groźby całkowitego okrążenia gen. Wrangel podjął decyzję o przedarciu się na Krym. Ponieważ wojska radzieckie nie zdążyły jeszcze utworzyć trwałego frontu okrążenia od strony południowej, przeciwnik wycofał wszystkie swe wojska z frontu, ześrodkował je w silne zgrupowanie szturmowe i dokonał uderzenia w kierunku Przesmyku Czongarskiego. Kosztem ciężkich strat udało mu się wyrwać z okrążenia i ujść na Krym. Wojska Frontu Południowego wykonały pierwszą część swego zadania. Armia Czerwona zajęła na całej długości wybrzeże Siwaszu.

Pod koniec października i w I połowie listopada 1920 r. wojska Frontu Południowego rozgromiły armię Wrangla i zmusiły ją do opuszczenia Krymu. 12 listopada tego roku oswobodzono od białogwardystów Symferopol, 15 listopada – Sewastopol, zaś 16 listopada – Kercz.

Jesienią 1921 r. Rada Komisarzy Ludowych RFSRR uznała Krym za Krymską Autonomiczną Socjalistyczną Republikę Radziecką, włączając ją w skład Radzieckiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej.

Ciężkie walki o Krym toczyły się w czasie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej.

Natarcie wojsk radzieckich na Ukrainie w 1943 r. stworzyło warunki do wyzwolenia Półwyspu Tamańskiego. Zadanie to realizował Front Północnokaukaski dowodzony przez gen. I. Pietrowa, przy współdziałaniu Floty Czarnomorskiej i Azowskiej Flotyli Wojennej. Główne uderzenie było prowadzone w rejonie Noworosyjska od strony lądu siłami 18. armii i desantu Floty Czarnomorskiej od strony morza. Armia niemiecka, broniąca się na umocnionych pozycjach „Błękitnej linii”, stawiała zacięty opór, który został złamany w wyniku równoczesnego gwałtownego uderzenia sił radzieckich. Wskutek złamanej obrony przeciwnika 16 września 1943 r. wyzwolono Noworosyjsk. Wojska niemieckie zaczęły się wycofywać ku Cieśninie Kerczeńskiej, a następnie na Krym. Armia radziecka, ścigając nieprzyjaciela, w pierwszych dniach października całkowicie wyzwoliła Półwysep Tamański.

Po wyzwoleniu Tamania Front Północnokaukaski otrzymał zadania przeprowadzenia – przy współdziałaniu Floty Czarnomorskiej i Azowskiej Flotyli Wojennej – operacji desantowej i uchwycenia przyczółka na Krymie, w rejonie Kerczu. Forsowanie Cieśniny Kerczeńskiej rozpoczęto 1 listopada.

Prawobrzezną Ukrainę i Krym najeżdźcy faszystowscy okupowali dwa i pół roku. Pod koniec 1943 r. i na początku 1944 r. wszystkie fronty ukraińskie przeszły do natarcia. Równocześnie na tyłach nieprzyjacielskich zaktywizowały swą działalność oddziały partyzanckie.

Zadanie wyzwolenia Krymu powierzono 4. Frontowi Ukraińskiemu, Samodzielnej Armii Nadmorskiej, Flocie Czarnomorskiej i Azowskiej Flotyli Wojennej. Ważną rolę w pokonaniu sił przeciwnika odegrali krymscy partyzanci.

Natarcie wojsk radzieckich na Krymie rozpoczęło się 8 kwietnia 1944 r. Armia Czerwona zaatakowała umocnienia Perekopu i udało się jej opanować Armiańsk, jednakże dalsze posuwanie się 2. armii gwardii gen. G. Zacharowa zostało zatrzymane. W tym samym czasie 51. armia, dowodzona przez gen. J. Krejzera, wykonująca główne uderzenie z przyczółka na południe od Siwasza, przełamała pierwszy pas obrony przeciwnika. Wojsko hitlerowskie wycofało się z Przesmyku Perekopskiego na pozycje iszuńskie. Natomiast w nocy z 10 na 11 kwietnia do natarcia przeszła Samodzielna Armia Nadmorska. Opanowała ona Kercz, a następnie rozpoczęła działania wzdłuż południowego wybrzeża Krymu w ślad za cofającym się przeciwnikiem.

Natarcie na prawobrzeżnej Ukrainie i na Krymie zakończyło się zwycięstwem Armii Czerwonej. Flota Czarnomorska stanowiła teraz realną groźbę dla wybrzeży Rumunii. Ze względu na powstałe realne zagrożenia ze strony Związku Radzieckiego nieprzyjacieli praktycznie nie mógł już korzystać z Bosforu i Dardaneli. Klęska wojsk hitlerowskich wywołała niepokój klas rządzących w Rumunii, Bułgarii i na Węgrzech i jeszcze bardziej zachwiała pozycję Niemiec w Turcji.

Krym wchodził w skład Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej do 1954 r., a następnie włączono go do Ukraińskiej SRR. Po rozpadzie Związku Radzieckiego Półwysep Krymski pozostawał w strukturze administracyjnym Ukrainy aż do 2014 r., kiedy to terytorium Krymu przyłączono do Federacji Rosyjskiej. W tymże roku utworzono Krymski Okręg Federalny, który w 2016 r. został włączony w skład Południowego Okręgu Federalnego, pozostając do dziś w takiej zależności administracyjnej.

Bibliografia

Źródła w języku polskim

- Anisimow J., *Historia Rosji. Od Ruryka do Putina. Ludzie, daty, wydarzenia*, Wydawnictwo Inicjał, Warszawa 2017.
- Arkadijev V., Yazykova E., *Półwysep Krym: geologia, geografia, legendy: „święte” góry, „śpiewające” stepy i „płonące” Morze Czarne*, „Zeszyt Kulturoznawczy” 2004, nr 8.
- Balard M., *Genuieńczycy w Cesarstwie Bizantyjskim*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2011, nr 2 (10).
- Banek K., *Krym jako teren badań religioznawczych*, [w:] idem (red.), *Polsko-ukraińskie badania religii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004.
- Barański N., *Geografia gospodarcza ZSRR*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1953.
- Bazyłow L., *Dzieje Rosji 1801–1917*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1977.
- Bazyłow L., *Historia Rosji*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983.
- Bilski M., *Asfalty naturalne – charakterystyka i zastosowanie*, „Archiwum Instytutu Inżynierii Lądowej” 2018, nr 27.
- Bogomołow G.W., *Udział geologii i hydrogeologii w dziele przeobrażania przyrody w ZSRR*, „Przegląd Geologiczny” 1953, nr 1.
- Bogucka L., *Krym w systemie bezpieczeństwa regionalnego i międzynarodowego*, „Zarządzanie Innowacyjne w Gospodarce i Biznesie” 2016, nr 1 (22).
- Boiko S., *Specyfika leśnictwa rejonów Ukrainy*, „Leśne Prace Badawcze” 2012, vol. 73, nr 1.
- Bojko K., *Polska a imperium mongolskie oraz Złota Orda w latach 1241–1502*, „Perspektywy Kultury” 2020, nr 4.
- Brzegowy T., *Ostatnie dziesięciolecie Królestwa Judzkiego*, „Roczniki Teologiczne” 2000, z. 1.
- Chowaniec R., Karasiewicz-Szczypiorski R., *Zapinki cebulowate z cmentarzyska miejskiego w Chersonesie Taurydzkim (Sewastopol, Krym, Ukraina)*, „Światowid” 2002, nr 4 (45).
- Ciepielewski J., *Historia gospodarcza Związku Radzieckiego*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1977.
- Ciesielski T., *Flotyllę dońska, dniewprowska i azowska. Początki rosyjskiej flotyli czarnomorskiej*, [w:] A. Aksamitowski, M. Franz (red.), *Z dziejów wojen morskich. Studia i szkice*, Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim 2015.
- Dubiński A., *Fortuna kołem się toczy. Krótka historia rodu Stamboli*, „Awazymyz”, wrzesień 2011.
- Dubiński A., *Nowe fakty w starych dokumentach. Ród Stambolich z Teodozji*, „Awazymyz”, grudzień 2016.

- Eberhardt P., *Zmiany podziałów administracyjnych w Cesarstwie Rosyjskim, w Związku Sowieckim oraz w Federacji Rosyjskiej*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2010, nr XLV.
- Fulińska A., *Imitator Alexandri?: ikonografia i legenda Mitrydatesa VI Eupatora*, [w:] Ł. Gędłek, T. Krzyżowski, M. Michalski (red.), *Regiones euxinum spectantes: stosunki kulturowe, etniczne i religijne na przestrzeni dziejów*, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II, Wydawnictwo Naukowe, Kraków 2012.
- Fulińska A., *Nowy Aleksander. Ikonografia i legenda Mitrydatesa VI Eupatora*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków 2015.
- Gadecki Ł., *Wojskowość dawnych Słowian w świetle faktów językowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2007.
- Gafurow B., *Dzieje i kultura ludów Azji Centralnej*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1978.
- Głuszek I., *Ceramika importowana z Aten znaleziona w Eltigen Zapadnoje na Krymie*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici” 2013, nr 33.
- Gocłowski A., *Przyrodnicze uwarunkowania geograficzno-politycznego znaczenia Półwyspu Krymskiego*, „Prace i Studia Geograficzne” 2016, t. 61, z. 1.
- Golasz-Szołomicka H., *Biblioteki w starożytnej Grecji i Rzymie*, „Architectus” 2000, nr 2 (8).
- Gołda-Sobczak M., *Krym jako przedmiot sporu ukraińsko-rosyjskiego*, Wydawnictwo Naukowe Silva Rerum, Poznań 2016.
- Goronczarowski W., *Armia Królestwa Bosporańskiego w wojnie lat 45–49*, „Acta Universitatis Lodziensis”, „Folia Historica” 2019, nr 104.
- Grygajtis K., *Józef Stalin oraz sowiecka geopolityka i geostrategia lat 1924–1953*, Oficyna Wydawnicza PWSZ w Nysie, Nysa 2011.
- Grzesik R., Kozłowski A., *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria łacińska*, t. 1, Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, Poznań–Warszawa 2016.
- Halamus M., *Mitrydates VI Eupator, jego potomkowie i Sarmaci. Wpływy świata irańskiego na Królestwo Bosporańskie*, „Klio” 2018, t. 1 (44).
- Hałat P., *Piętrowość środowiska przyrodniczego Gór Krymskich*, [w:] G. Micek, T. Padło (red.), *Przestrzeń w badaniach i wędrówkach studentów geografii*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004.
- Herodot, *Dzieje*, Czytelnik, Warszawa 2011.
- Historia Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego*, Książka i Wiedza, Warszawa 1973.
- Hryszko R., *Z Genui nad Morze Czarne. Z kart genueńskiej obecności gospodarczej na północno-zachodnich wybrzeżach Morza Czarnego u schyłku średniowiecza*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków 2004.
- Jurczak P., Kaczmarczyk M., Trzaskalik A.M., *Rekonstrukcja klimatu Gór Krymskich na podstawie szerokości przyrostów sosny krymskiej*, [w:] R. Machowski, M.A. Rzętała (red.), *Z badań nad wpływem antropopresji na środowisko*, Wydział Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego, Sosnowiec 2010.
- Kaszycka K.A., *Pochodzenie i ewolucja człowieka*, „Kosmos. Problemy Nauk Biologicznych” 2009, t. 58.
- Kłoczko V.I., *Skarby Bolshoye Sadovoye i Kirovskoye z Krymu w kontekście związków Północnego Nadczarnomorza ze Wschodnim Śródziemnomorzem we wczesnym okresie epoki brązu*, „Gdańskie Studia Archeologiczne” 2014, nr 3.

- Konecki T., *Sewastopol 1941–1942, 1944*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1987.
- Kornat M., *Pakt Ribbentrop-Mołotow. Interpretacje, mity, rzeczywistość*, „Dzieje Najnowsze” 2020, t. 52, nr 1.
- Krokosz P., Łopatecki K., *Adam Weyde a procesy modernizacyjne armii rosyjskiej na przełomie XVII i XVIII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2021.
- Kubczak J., *Kurhany arystokracji scytyjskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 1978.
- Lang D.M., *Armenia kolebka cywilizacji*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1975.
- Lenin W.I., *Dzieła*, Książka i Wiedza, Warszawa 1951.
- Lewandowicz Z., *Zarządzanie gospodarką narodową ZSRR (1953–1965)*, Książka i Wiedza, Warszawa 1966.
- Lityński A., *Ukraina od Rządu Tymczasowego do zamachu bolszewickiego. W setną rocznicę rewolucji roku 1917*, „Roczniki Administracji i Prawa” 2016, nr 2.
- Łużyniecka E., *Komunikat o początkach badań architektury sakralnej krymskiego Chersonesu prowadzonych w 1998 r.*, „Architectus” 1999, nr 2 (6).
- Maj A., *Palimpsest urbanistyczno-kulturowy. O złożoności krymskiego miasta Kercz*, „Zeszyt Kulturoznawczy” 2004, nr 8.
- Małecki Z., *Król perski Cyrus Wielki i jego rola w historii Izraela*, „Saeculum Christianum” 1997, nr 4/1.
- Matelski D., *Mniejszości narodowe na Krymie w XIX i XX wieku*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2006, t. 41.
- Materski W., *Przewrót listopadowy 2017 r. w Rosji a hasło bolszewików prawa narodów do samostanowienia*, „Dzieje Najnowsze” 2017, nr 4.
- Minasjan M.M., *Wielka Wojna Narodowa Związku Radzieckiego 1941–1945. Zarys historii*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1969.
- Morawski W., Szawłowska S., *Wojny rosyjsko-tureckie od XVII do XX wieku*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2006.
- Patek A., *Birobidżan. Sowiecka ziemia obiecana?*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków 1997.
- Piotrowski B.B., *Urartu*, [w:] *Śladami dawnych kultur*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1954.
- Podhorodecki L., *Chanał Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.*, Książka i Wiedza, Warszawa 1987.
- Rozmus D., *Powrót do Laetoli. Z rozważań nad początkami człowieka i prawa*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2020.
- Scholl T., *Uzbrojenie i taktyka wojenna Scytów i Sarmatów w VII w. p.n.e. – III w. n.e.*, „Mówią Wieki” 1978, nr 4.
- Scholl T., Karasiewicz-Szczypiorski R., *Badania powierzchniowe na Krymie (Nymphaion): sezony 1995 i 1996*, „Światowid” 1998, nr 41.
- Serczyk W.A., *Katarzyna II – carowa Rosji*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1989.
- Serczyk W.A., *Piotr I Wielki*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1990.
- Serczyk W.A., *Poczet władców Rosji (Romanowowie)*, Wydawnictwo PULS, Londyn 1992.
- Sielicki F., *Borys Szeremietiew (1652–1719) pierwszy fitokatolik rosyjski*, „Roczniki Humanistyczne” 1989–1990, z. 7.

- Skoczylas J., *Petroarcheologiczne badania nad proveniencją surowców skalnych starożytnego Chersonesu na Krymie*, „Górnictwo i Geologia” 2013, t. 8, z. 1.
- Skrukwa G., *O czarnomorską Ukrainę. Procesy narodotwórcze w regionie nadczarnomorskim do 1921 roku w ukraińskiej perspektywie historycznej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2016.
- Smirnow A., *Scytowie*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1974.
- Smirnow M., Sigaczow S., Szkapow D., *System miejsc uwięzienia w ZSRR w latach 1929–1960*, [w:] N. Ochotin, A. Roginski (red.), *Łagry. Przewodnik encyklopedyczny*, Ośrodek KARTA, Warszawa 1998.
- Sobczyński M., *Zmiany polityczne, terytorialne i spory graniczne w Europie Środkowo-Wschodniej po 1989 r.*, [w:] P. Eberhardt (red.), *Studia nad geopolityką XX wieku*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego, Polska Akademia Nauk, Warszawa 2013.
- Soysal A.Z., *Z dziejów Krymu. Polityka – kultura – emigracja*, Wydawnictwo Kwartalnika „Wschód”, Warszawa 1938.
- Stabryła S., *Historia kultury europejskiej. Starożytność*, Akademia Ignatianum, Kraków 2012.
- Stevens C.B., *Rosyjskie wojny 1460–1730. Narodziny mocarstwa*, Bellona, Warszawa 2010.
- Szafrański W., *W sprawie tzw. „pramonoteizmu” w paleolicie*, „Światowit” 1960, nr 23.
- Świątkowski T., *Łuk i łucznictwo w kulturze wybranych ludów starożytności*, Inforteditions, Połomnia 2023.
- Tokarczuk T., *Zielona arteria miasta – krajobrazowa postać doliny rzeki Sałgir (Krym)*, „Architektura Krajobrazu” 2009, nr 4.
- Tokarski J., *Zagadnienie naturalnej klasyfikacji gleb*, „Roczniki Gleboznawcze” 1954, t. 3.
- Walichnowski T., *ZSRR – rozwój i międzynarodowe znaczenie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1977.
- Wasilewski L., *Skład narodowościowy państw europejskich*, Instytut Spraw Narodowościowych, Warszawa 1933.
- Wiśniewski R., *Przemiany etniczne na Krymie – od inkorporacji do Rosji carskiej po aneksję przez Federację Rosyjską (1783–2014)*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2016, nr 2.
- Witczak K.T., *Scytyjskie zoonimy w leksykonie Hesychiosa*, „Prace Językoznawcze” 2023, nr 1 (25).
- Wojtkowiak J., *Ofiary zapomnianego ludobójstwa*, [w:] idem (red.), *Jeńcy sowieccy na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, Warszawa 2015.
- Wójcik Z., *Dzieje Rosji. 1533–1801*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1971.
- Wójcikowski R., *Imperium medyjskie: fikcja czy historyczna rzeczywistość?*, [w:] C. Galewicz, J. Pstrusińska, L. Sudyka (red.), *Zrozumieć Eurazję: od starożytności do czasów współczesnych*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2007.
- Zajączkowski W., *Rosja i narody. Ósmy kontynent. Szkic dziejów Eurazji*, Warszawa 2009.
- Zakrzewska-Dubasowa M., *Historia Armenii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1977.
- Związek Radziecki. Geografia, historia, ustrój*, Książka i Wiedza, Warszawa 1955.
- Związek Radziecki. Przyroda, człowiek, gospodarka*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1972.

Źródła w języku rosyjskim

- Авсеенко В.Г., *История города Санкт-Петербурга в лицах и картинках. 1703–1903*, [w:] А.В. Даринский (red.), *Исторический очерк*, Сотис, Санкт-Петербург 1995.
- Агбунов М.В., *Путешествие в загадочную Скифию*, Наука, Москва 1989.
- Айбабин А.И., *Этнический состав сельского населения Европейского Боспора в поздне-неримский период*, [w:] *Боспорский феномен: Погребальные памятники и святилища. Материалы Международной научной конференции*, ч. 1, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2002.
- Акишев К.А., *Саки азиатские и скифы европейские (общее и особенное в культуре)*, [w:] К.А. Акишев (red.), *Археологические исследования в Казахстане*, Наука, Алма-Ата 1973.
- Алексеев А.Ю., *Скифская хроника (Скифы в VII-IV вв. до н. э.: историко-археологический очерк)*, Петербургкомстат, Санкт-Петербург 1992.
- Алексеев А.Ю., *Хронография Европейской Скифии VII-IV вв. до н. э.*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2003.
- Алексеев В.П., *Историческая антропология*, Наука, Москва 1979.
- Алексеев В.П., Першиц А.И., *История первобытного общества*, Высшая школа, Москва 1990.
- Альбов С.В., *Гидрогеология Крыма*, Издательство Академии Наук УССР, Киев 1956.
- Альбов С.В., *Минеральные источники Крыма*, Крымиздат, Симферополь 1956.
- Амирханов Х.А., *Верхний палеолит Прикубанья*, Наука, Москва 1986.
- Амирханов Х.А., *Палеолит юга Аравии*, Наука, Москва 1991.
- Анциферов В., *Адмирал Ушаков*, Военмориздат, Москва–Ленинград 1940.
- Артамонов М.И., *Киммерийцы и скифы*, Издательство Ленинградского университета, Ленинград 1974.
- Артамонов М.И., *Скифское царство в Крыму*, „Вестник Владимирского государственного университета” 1948, № 8.
- Архангельский А.Д., Страхов Н.М., *Геологическое строение и история развития Черного моря*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1939.
- Ачкасов В.И., Басов А.В., Сумин А.И., *Боевой путь Советского Военно-Морского Флота*, Воениздат, Москва 1988.
- Бабенчиков В.П., *Некрополь Неаполя скифского*, „История и археология древнего Крыма” 1957.
- Бабенчиков В.П., *Новый участок некрополя Неаполя скифского*, „Вестник древней истории” 1949, № 1.
- Багрова Л.А., Боков В.А., Багров В.А., *География Крыма*, Либшь, Киев 2001.
- Балабанова М.А., *Реконструкция социальной организации поздних сарматов по антропологическим данным*, „Нижеволжский археологический вестник” 2003, Вып. 6.
- Балахванцев А.С., *Абсолютная хронология архаической Скифии: восточные реперы*, [w:] А.С. Балахванцев, С.В. Кулланда (red.), *Кавказ и степь на рубеже эпохи поздней бронзы и раннего железа: материалы международной научной конференции, посвященной памяти Марии Николаевны Погребовой*, Институт востоковедения РАН, Москва 2016.

- Баранов Н.В., Былинкин Н.П., *Основные задачи партии в области строительства и архитектуры*, „Коммунист” 1955, № 7.
- Басов О.В., *Крым в Великой Отечественной войне 1941–1945*, Наука, Москва 1987.
- Белобородов Д.Е., Тверитинова Т.Ю., *Связь нефтегазоносности и грязевого вулканизма в Керченско-Таманской зоне*, [w:] *Инновации в геологии, геофизике, географии – 2018. Материалы 3-ей Международной научно-практической конференции*, Издательство „Перо”, Москва 2018.
- Беняков М.В., *Как и почему мы должны разбить барона Врангеля*, Государственное издательство. Тульское отделение, Тула 1920.
- Бескаравайный М.М., *Птицы Крымского полуострова*, Бизнес-Информ, Симферополь 2012.
- Блаватский В.Д., *О римских войсках на Таврическом полуострове в I в. н.э.*, Наука, Москва 1985.
- Богданов А.П., *Суворов*, Вече, Москва 2014.
- Боков В.А., *Трансформация водного баланса в Крыму в XX веке – начале XXI века*, Крымский научный центр, Симферополь 2011.
- Боков В.А., *Трансформация ландшафтно-экологических процессов в Крыму в XX веке – начале XXI века*, Доля, Симферополь 2010.
- Болтрик Ю.В., *Скифский курган как единый ансамбль*, [w:] В.И. Гуляев, В.С. Ольховский (red.), *Скифы и сарматы в VII–III вв. до н.э.: Палеоэкология, антропология и археология. Сборник статей*, Институт археологии Российской академии наук, Москва 2000.
- Бонадренко А.А., *Культ воина – зверя у правящих сословий древних киммерийцев, скифов, сарматов*, Национальный-научно исследовательский институт украинноведения и всемирной истории, Киев 2014.
- Бондарев О.С., *Историография материалов по экономике и политике Боспорского царства VI–I вв. до н. э. (на основании нумизматических источников)*, [w:] *Боспорский феномен: Колонизация региона. Формирование полисов. Образование государства. Материалы Международной научной конференции*, ч. 2, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2001.
- Бондаренко М.А., Михайлов В.А., *Геоморфологические факторы формирования высотной поясности растительного покрова юговосточного склона Бабуган-яйлы (Крымский полуостров)*, „Современные научные исследования и инновации” 2016, № 7 (63).
- Борзенко С.А., Денисов Н.Н., *Наши Будённый*, Политиздат, Москва 1974.
- Брашинский И.Б., *В поисках скифских сокровищ*, Наука, Москва 1979.
- Буданова В.П., *Готы в эпоху великого переселения народов*, Наука, Москва 1990.
- Бунак В.В., *Ископаемые гоминиды и происхождение человека*, Наука, Москва 1966.
- Быстров В.Е., *Советские партизаны. Из истории партизанского движения в годы Великой Отечественной войны*, Государственное издательство политической литературы, Москва 1961.
- Ванеев Г.И., *Севастополь, 1941–1942 гг.: Хроника героической обороны*, Издательский дом „Украина”, Киев 1995.
- Ванюшкин А.С., Дадашев Б.А., *Экономическая эффективность конфигурации системы альтернативной энергетики в Крыму*, „Экономика. Информатика” 2020, № 1.

- Вахонеев В.В., *Первые греческие колонисты на Боспоре Киммерийском*, [w:] *Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2011.
- Вахрушева Л.П., Воробьева Н.В., *Цветной атлас растений Крыма*, Бизнес-Информ, Симферополь 2010.
- Вахтина М.Ю., Кашуба М.Т., *Об особенностях греко-варварских контактов начальной поры колонизации Северного Причерноморья в свете изучения материалов Немировского городища*, [w:] *Боспорский феномен: Греки и варвары на евразийском перекрестке. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2013.
- Ведь И.П., *Климатический атлас Крыма*, Таврия-Плюс, Симферополь 2000.
- Великая Отечественная война. Юбилейный статистический сборник*, Федеральная служба государственной статистики, Москва 2020.
- Вербицкая О.М., *Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву, середина 40-х – начало 60-х гг.*, Наука, Москва 1992.
- Верт Н., *История советского государства*, Прогресс-Академия, Москва 1992.
- Веселовский Б.Б., *Курс экономики и организации городского хозяйства*, Госполитиздат, Москва 1951.
- Веселовский Н.И., *Скифский всадник (поясная пряжка)*, „Известия Таврической Учёной Архивной Комиссии” 1891, № 14.
- Виноградов Ю.А., *Северное Причерноморье после падения Великой Скифии (Своеобразие стабилизации в регионе во второй половине III – первой половине II в. до н. э.)*, [w:] *Боспорское царство как историко-культурный феномен. Материалы научной конференции. Декабрь 1998*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 1998.
- Виноградов Ю.А., Зинько В.Н., Смекалова Т.Н., Юз-Оба. *Курганный некрополь аристократии Боспора*, [w:] В.Н. Зинько (red.), *История изучения и топография*, т. 1, Мастер книг, Симферополь–Керчь 2012.
- Виноградов Ю.Г., *Очерк военно-политической истории сарматов в I в. н.э.*, „Вестник древней истории” 1994, № 2.
- Виноградов Ю.Г., *Политическая история Ольвийского полиса VII–I вв. до н.э. Историко-эпиграфическое исследование*, Наука, Москва 1989.
- Винокуров Н.И., Корженков А.М., Родкин М.В., *К оценке сейсмической опасности района Керченского пролива по данным археосейсмологии*, „Вопросы инженерной сейсмологии” 2015, т. 42, № 2.
- Вишняцкий Л.Б., *Культурная динамика в середине позднего плейстоцена и причины верхнепалеолитической революции*, Издательство СПбГУ, Санкт-Петербург 2008.
- Вишняцкий Л.Б., *О возможных случаях культурной преемственности между Homo neanderthalensis и Homo sapiens*, „Записки Института истории материальной культуры РАН” 2007, № 2.
- Вознесенский Н., *Военная экономика СССР в период Отечественной войны*, Политиздат, Москва 1947.
- Вольфсон Б.М., *Конец авантюры барона Врангеля*, Крымгиз, Симферополь 1940.
- Врангель П.Н., *Воспоминания*, Вече, Москва 2016.
- Вульф Е.В., *Флора Крыма*, Колос, Москва 1966.

- Высотская Т.Н., *Культы и обряды поздних скифов*, „Вестник древней истории” 1976, № 3.
- Высотская Т.Н., *Торговые связи Неаполя скифского в эллинистический период*, „Вестник древней истории” 1978, № 4.
- Высотская Т.Н., Скорый С.А., *Работы на Неаполе скифском и в его округе*, Наука, Москва 1976.
- Габелко О.Л., Завойкин А.А., *Ещё раз о вифинско-понтийско-боспорской эре*, [w:] *Боспорский феномен: Проблемы хронологии и датировки памятников. Материалы Международной научной конференции*, ч. 1, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2004.
- Гаврилюк Н.А., Этнические процессы в Северном Причерноморье в раннем железном веке, [w:] *Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2011.
- Гайдукевич В.Ф., *Боспорские города. Уступчатые склепы. Эллинистическая усадьба. Илурат*, Наука, Ленинград 1981.
- Гайдукевич В.Ф., *Боспорское царство*, Издательство Академии Наук СССР, Москва-Ленинград 1949.
- Ганелин Р.Ш., *Канун „Кровавого воскресенья” (Царские власти 6–8 января 1905 года)*, „Вопросы истории” 1980, № 1.
- Гармаш П., *Крым, путеводитель*, Таврида-Вояж, Симферополь 1998.
- Гвоздецкий Н.А., *Физико-географическое районирование СССР (характеристика региональных единиц)*, Издательство Московского университета, Москва 1968.
- Геродот, *История*, Академический проект, Москва 2014.
- Главацкий Г.К., *В боях за Севастополь*, Заря Востока, Тбилиси 1943.
- Глебов В.П., *Сарматы и Боспор на рубеже эр*, [w:] *Боспорский феномен: Колонизация региона. Формирование полисов. Образование государства. Материалы Международной научной конференции*, ч. 2, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2001.
- Гнатенко Г.И., Кутний В.А., Науменко П.И., Соболевский Ю.В., Шнюков Е.Ф., *Грязевые вулканы Керченско-Таманской области. Атлас*, Наукова думка, Киев 1986.
- Голенцов А.С., Голенко В.К., *Из керамической эпиграфики Неаполя*, „Краткие Сообщения Института Археологи” 1979, № 159.
- Голубев В.Н., Косых В.М., *Методические указания по изучению редких и исчезающих растений флоры Крыма*, ГНБС, Ялта 1980.
- Горбунов Р.В., Горбунова Т.Ю., Дрыгваль А.В., Табунщик В.А., *Изменение температуры воздуха в Крыму*, „Социально-экологические технологии” 2020, т. 10, № 3.
- Горин В.А., *Борьба партийных организаций за высокую производительность труда в промышленности в годы 4-ой пятилетки*, Госполитиздат, Москва 1954.
- Горлов Ю.В., Кайтамба М.Д., Поротов А.В., *Палеоэкологический фактор в социально-экономическом развитии Боспора Киммерийского*, [w:] *Боспорский феномен: Проблема соотношения письменных и археологических источников. Материалы Международной научной конференции*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2005.
- Государственное строительство СССР (Budownictwo Państwowe ZSRR)*. Więcej zob. w: Указ Верховного Совета СССР от 9 мая 1950 года „Об образовании Государственного комитета Совета СССР по делам строительства”, [w:] Ю.И. Мандельштам

- (red.), *Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР: 1938–июль 1956*, Государственное издательство юридической литературы, Москва 1956.
- Государственный доклад „О состоянии и использовании водных ресурсов Российской Федерации в 2018 году”, НИИ-Природа, Москва 2019.
- Граков Б.Н., *Скифы*, Издательство МГУ, Москва 1971.
- Грей М., *Мой отец генерал Деникин*, Парад, Москва 2003.
- Гречко Д.С., *К вопросу о демографическом потенциале Ольвии в VI–V вв. до н. э.*, [w:] *Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2011.
- Грибанов Д.В., *Левкон I, Мемнон и Аркадия: к вопросу о месте Боспора в международной политике периода фиванской гегемонии*, [w:] *Боспорский феномен: Греки и варвары на евразийском перекрестке. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2013.
- Гриневич К.Э., *Херсонес и Рим*, „Вестник древней истории” 1947, № 2.
- Гуляев В.И., *Расцвет и падение великого царства*, Алетейа, Москва 2005.
- Гуляев В.И., *Скифы. Что мы знаем о них?*, Наука и Жизнь, Москва 2013.
- Гуревич Л.Я., *Девятое января*, Издательство „Пролетарий”, Харьков 1926.
- Гуревич Л.Я., *Народное движение в Петербурге 9-го января 1905 г.*, „Былое” 1906, № 1.
- Гуревич Л.Я., *Народное движение в Петербурге 9-го января 1905 г.*, Издательство Гуго Штейнца, Берлин 1906.
- Гусарова И.А., Сагдеева А.А., Парфирьева Е.Н., *Перспективы освоения нефтегазовых ресурсов Крыма*, „Вестник технологического университета” 2014, т. 17.
- Дандамаев М.А., *Иран при первых Ахеменидах*, Издательство Восточной литературы, Москва 1963.
- Дандамаев М.А., *Отражение содержания Бехистунской надписи в труде Геродота*, „Краткие сообщения Института народов Азии. Иранская филология” 1963, т. 67.
- Дашевская О.Д., *Граффити на стенах зданий в Неаполе Скифском*, „Советская Археология” 1962, № 1.
- Дашевская О.Д., *Земляной склеп 1949 г. в некрополе Неаполя скифского*, „Вестник древней истории” 1951, № 2.
- Дашевская О.Д., *К вопросу о локализации трех скифских крепостей, упоминаемых Страбонам*, „Вестник древней истории” 1958, № 2.
- Дашевская О.Д., *Лепная керамика Неаполя скифского*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1968, № 64.
- Декреты Советской власти*, т. 1, 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г., Государственное издательство политической литературы, Москва 1957.
- Деникин А.И., *Путь русского офицера*, Прометей, Москва 1990.
- Дзенс-Литовская Н.Н., *Почвы и растительность степного Крыма*, Наука, Ленинград 1970.
- Дзенс-Литовская Н.Н., *Природные географические ландшафты степного Крыма*, „Вестник Ленинградского университета” 1951, № 2.
- Дидух Я.П., *Опыт классификации ксерофильной полукустарничковой и травянистой растительности Горного Крыма*, „Ботанический журнал” 1983, т. 68, № 11.
- Дидух Я.П., *Растительный покров горного Крыма (структура, динамика, эволюция и охрана)*, Наукова думка, Киев 1992.

- Динес В.А., Ткачев В.И., *История предпринимательства в России. IX – начало XX века*, Саратовский государственный социально-экономический университет, Саратов 2011.
- Дитмар А.Б., *От Скифии до Элефантины. Жизнь и путешествия Геродота*, Географгиз, Москва 1961.
- Добрынин Б.Ф., *Физическая география СССР. Европейская часть и Кавказ*, Госучпедиздат, Москва 1948.
- Добрынин Б.Ф., *Характер берегов восточного Крыма от Меганомы до Карадага*, „Ученые записки МГУ” 1938, Вып. 19.
- Договор между Российской Федерацией и Республикой Крым о принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе Российской Федерации новых субъектов от 18 марта 2014 года, письмо МИД России от 02.04.2014 № 4886/дп.
- Документы внешней политики СССР*, т. I, Госполитиздат, Москва 1959.
- Драган Н.А., *Почвенные ресурсы Крыма*, Доля, Симферополь 2004.
- Дробышевский С.В., *Предшественники. Предки?*, Комкнига, Москва 2006.
- Дублянский В.Н., *Карстовые пещеры и шахты Горного Крыма*, Недра, Ленинград 1977.
- Дулицкий А.И., *Биоразнообразие Крыма. Млекопитающие: история, состояние, охрана, перспективы*, СОНАТ, Симферополь 2001.
- Дулицкий А.И., *Животный мир Крыма*, [w:] А.И. Дулицкий, *Атлас туриста: Крым*, ГУГК, Москва 1985.
- Дулицкий А.И., *Млекопитающие Крыма*, Крымучпедгиз, Симферополь 2001.
- Дьяков В.Н., *Пути римского проникновения в Северное Причерноморье: Понт и Мезия*, „Вестник древней истории” 1940, № 3–4.
- Дьяков Н.Н., Белогудов А.А., *Водообмен залива Сиваш с Азовским морем через пролив Генический (Тонкий)*, „Труды ГОИН” 2015, Вып. 216.
- Дьяконов М.М., *Очерк истории древнего Ирана*, Издательство Восточной литературы, Москва 1961.
- Дьяконов И.М., *История Миди: От древнейших времен до конца IV в до н.э.*, т. I, Издательство Академии наук СССР, Москва-Ленинград 1956.
- Евстафьев Г.Н., *Всенародное соревнование за досрочное выполнение послевоенной пятилетки*, Госполитиздат, Москва 1949.
- Ена Б.Г., *220 лет исследований флоры Крыма*, „Черноморский ботанический журнал” 2005, № 1.
- Ена Б.Г., *Физико-географическое районирование Крымского полуострова*, „Вестник Московского университета” 1960, № 2.
- Ена Б.Г., Ена Ал.В., Ена АН.В., *Первая монография о природе Тавриды. К 125-летию выхода в свет книги К.И. Габлица*, Крымский Архив, Симферополь 2001, т. 2.
- Ена Б.Г., Твердохлебов И.Т., Шаншырь С.П., Ена Ал.В., *Южный берег Крыма. Путеводитель. Очерки природы, истории, хозяйства. Туристские и экскурсионные маршруты по Западному и Восточному Южнобережью*, Бизнес-Информ, Симферополь 1996.
- Ергина Е.И., Жук В.О., *Пространственно-временная изменчивость климата зимних сезонов в Крыму*, „Ученые записки КФУ им. В.И. Вернадского” 2018, т. 4 (70), № 1.

- Ершов В.В., Белобородов Д.Е., *Новые данные о вещественном составе продуктов деятельности грязевых вулканов Керченского полуострова*, „Доклады Российской академии наук” 2016, т. 471, № 1.
- Железкин В.Г., Зубков К.И., *Индустриализация в царской России (конец XIX – начало XX века)*, Наука, Москва 2000.
- Жиромская В.Б., *Жизненный потенциал послевоенных поколений в России 1946–1960*, РГГУ, Москва 2009.
- Жук В.О., *Оценка потенциальной гидрометеорологической устойчивости ландшафтов Крыма*, „Вестник Воронежского государственного университета” 2019, № 2.
- Журавлёв Д.В., Ломтадзе Г.А., *Керамические комплексы раннего Пантикапея, [w:] Боспорский феномен: Греческая культура на периферии античного мира. Материалы международной научной конференции. Декабрь 1999*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 1999.
- Забнин С.Н., *Новооткрытая палеолитическая стоянка в Крыму*, „Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии” 1928, т. 2.
- Завойкин А.А., *Боспор: территориальное государство и полис, [w:] Боспорский феномен: Колонизация региона. Формирование полисов. Образование государства. Материалы Международной научной конференции, ч. 1*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2001.
- Зайцев Ю.П., *Неаполь скифский (II в. до н. э. – III в. н. э.): Монография*, Универсум, Симферополь 2003.
- Зайцев Ю.П., *Скилур и его царство. Новые открытия и новые проблемы*, „Вестник древней истории” 1999, № 2.
- Зайцев Ю.П., *Южный дворец Неаполя скифского*, „Вестник древней истории” 1997, № 3.
- Закон РСФСР от 25 июня 1946 г. „Об упразднении Чечено-Ингушской АССР и о преобразовании Крымской АССР в Крымскую область”, Заседания Верховного Совета РСФСР (седьмая сессия), 20–25 июня 1946 г., Москва 1946.
- Закон РСФСР от 02.06.1954 о внесении изменений и дополнений в статью 14 Конституции (Основного Закона) РСФСР, „Заседания Верховного Совета РСФСР 3-го созыва. Пятая сессия (31 мая – 2 июня 1954 г.)”, Москва 1954.
- Захарченко А.В., *Проблема стимулирования трудовой деятельности в системе исправительно-трудовых учреждений НКВД-МВД в 1930–1950-е годы*, „Вестник Удмуртского университета” 2009, Вып. 2.
- Зенкевич Л.А., *Сиваш или Гнилое море, [w:] Л.А. Зенкевич, Биология морей СССР*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1963.
- Зенкович В.П., *Геоморфологические наблюдения на побережье Восточного Крыма (на участке Карадаг-Меганом)*, „Ученые записки МГУ” 1938, Вып. 19.
- Зинько В.Н., *Нимфейский полис, [w:] Боспорское царство как историко-культурный феномен. Материалы научной конференции. Декабрь 1998*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 1998.
- Зинько В.Н., *Становление Нимфейского полиса, [w:] Боспорский феномен: Греческая культура на периферии античного мира. Материалы международной научной конференции. Декабрь 1999*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 1999.

- Золототрубов А.М., *Будённый*, Молодая гвардия, Москва 1983.
- Зубарев В.Г., *К вопросу о западной границе Боспора во второй половине IV – начале V в. н. э.*, [w:] *Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2011.
- Зубарь В.М., Зинько В.М., *Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории*, „Боспорские исследования” 2006, Вып. XI.
- Зубкова Е.Ю., *Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953*, РОССПЭН, Москва 2000.
- Зуев В.Ю., *О появлении сарматов в степях Евразии по археологическим данным*, [w:] *Боспорский феномен: Греки и варвары на евразийском перекрёстке. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2013.
- Иванов А.В., *О восточной границе Боспорского царства*, [w:] *Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2011.
- Иванова И.К., *Геологический возраст ископаемого человека*, Наука, Москва 1965.
- Иванчик А.И., *Боспорское царство эпохи Спартокидов: уникальная форма греческой государственности*, [w:] *Боспорский феномен: общее и особенное в историко-культурном пространстве античного мира. Материалы международной научной конференции*, ч. 1, Издательско-полиграфический центр Санкт-Петербургского Государственного Университета промышленных технологий и дизайна, Санкт-Петербург 2018.
- Игнатов Е.И., *Современные представления о рельефе берегов и дна Черного моря*, „Вестник Московского университета” 2010, № 1.
- Ильченко Н.М., Чистяков И.А., *Древний Херсонес как тема русской истории и литературы (по произведениям А.Н. Муравьева и А.М. Горького)*, „Вестник Вятского государственного гуманитарного университета” 2014, № 7.
- История социалистической экономики СССР*, т. 5, *Советская экономика накануне и в период Великой Отечественной войны. 1938–1945 гг.*, Наука, Москва 1978.
- История социалистической экономики СССР*, т. 6, *Восстановление народного хозяйства СССР. Создание экономики развитого социализма. 1946 – начало 1960-х годов*, Наука, Москва 1980.
- Итоги переписи населения в Крымском федеральном округе*, Федеральная служба государственной статистики, Москва 2015.
- Казанцев Ю.В., *Тектоника Крыма*, Наука, Москва 1982.
- Калинин И.М., *Под знаменем Врангеля: Заметки бывшего военного прокурора*, Прибой, Ленинград 1925.
- Канторович А.Р., *Искусство скифского звериного стиля Восточной Европы (классификация, типология, хронология, эволюция)*, Издательство Московского университета, Москва 2022.
- Капитонов К.А., *Голгофа русской эскадры: последний поход барона Врангеля*, Зебра Е, Москва 2009.
- Карасев А.Н., *Раскопки Неаполя скифского в 1949 г.*, „Краткие сообщения института истории материальной культуры” 1951, Вып. 37.
- Карпенко С.В., *Крах последнего белого диктатора*, Знание, Москва 1990.

- Карпухин С.С., Н.Г. Судакова Н.Г., *Литорайоны Русской равнины в связи с комплексным природно-хозяйственным районированием. Проблемы региональной геологии Северной Евразии*, МГРИ, Москва 2012.
- Карта физико-географического районирования СССР. Масштаб: 1:24000000, [w:] Атлас СССР. Карты природы. Физико-географическое районирование*, Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР, Москва 1983.
- Кашаев С.В., *Общеполитическая ситуация в Северном Причерноморье в V в. до н. э. и материалы некрополя Артющенко-2, [w:] Боспорский феномен: Проблема соотношения письменных и археологических источников. Материалы Международной научной конференции*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2005.
- Кваша Я.Б., Красовский В.П., *Капитальное строительство и проблемы возмещения*, „Вопросы экономики” 1964, № 11.
- Ковтун А.И., *Севастопольские записки*, Таврия, Симферополь 1972.
- Колтухов С.Г., *Курган IV Аккайского (Белогорского) курганного могильника, [w:] А.А. Масленников (red.), Древности Боспора*, т. 9, Институт археологии Российской академии наук, Москва 2006.
- Колтухов С.Г., *Новые материалы к периодизации и реконструкции оборонительных сооружений Неаполя Скифского*, „Советская Археология” 1990, № 2.
- Кондранов И.П., Степанова А.А., *Крым в период Великой Отечественной войны. Сборник документов*, Таврия, Симферополь 1973.
- Копылов В.П., *Нижний Дон и Боспор Киммерийский в третьей четверти VII – первой трети III в до н. э., [w:] Боспорский феномен: Погребальные памятники и святилища. Материалы Международной научной конференции*, ч. 1, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2002.
- Костин Ю.В., Дулицкий А.И., *Птицы и звери Крыма*, Таврия, Симферополь 1978.
- Кочкин М.А., *Почвы, леса и климат горного Крыма и пути их рационального использования*, Колос, Москва 1967.
- Крапивина В.В., *О торговле Ольвии в первые века н. э. (по данным амфорной тары), [w:] Боспорский феномен: Греки и варвары на евразийском перекрестке. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2013.
- Крапивина В.В., *Торговые связи Ольвии с античным и варварским миром в I–IV вв. н. э., [w:] Боспорский феномен: Греческая культура на периферии античного мира. Материалы международной научной конференции. Декабрь 1999*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 1999.
- Кронер Э., *Белая армия, Черный барон: жизнь генерала Петра Врангеля*, РОССПЭН, Москва 2011.
- Крыжицкий С.Д., *Архитектура античных государств Северного Причерноморья*, Наукова думка, Киев 1993.
- Крюкова З.Ф., *Схема ландшафтного районирования Горного Крыма*, „Вестник Ленинградского университета” 1960, № 6.
- Кузнецов А.Г., Губанов И.Г., *Полезные ископаемые Крыма*, Природа, Симферополь 1995.
- Кузнецова Т.М., *Северное Причерноморье – население и контакты архаического периода, [w:] Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2011.

- Куклина И.В., *Этногеография Скифии по античным источникам*, Наука, Ленинград 1985.
- Куликов А.В., Бейпин Д.В., *Особенности организации торговли и обмена между греками и варварами Северного Причерноморья в VI–III вв. до н. э., [w:] Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2011.
- Кулишер И.М., *История русской торговли и промышленности*, Социум, Челябинск 2003.
- Кутайсов В.А., *Об урожайности основных зерновых культур в Северном Причерноморье, [w:] Боспорский феномен: Колонизация региона. Формирование полисов. Образование государства. Материалы Международной научной конференции, ч. 2*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2001.
- Кухарчик Ю.С., *Восточные сатрапии Персидской империи по данным древнеперсидских царских надписей*, БДУ, Минск 2011.
- Ланцов С.Б., *К вопросу о контроле за каботажным плаванием вблизи Судака на рубеже эр, [w:] Боспорский феномен: Проблема соотношения письменных и археологических источников. Материалы Международной научной конференции*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2005.
- Ланцов С.Б., Голенко В.К., *О западной границе Боспора в IV в. н. э. (По материалам археологических экспедиций 1999 г.)*, [w:] *Боспорский феномен: Греческая культура на периферии античного мира. Материалы международной научной конференции. Декабрь 1999*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 1999.
- Лебединский В.И., *Геологические экскурсии по Крыму, Таврия, Симферополь* 1988.
- Лельчук В.С., *Социалистическая индустриализация СССР*, Наука, Москва 1975.
- Лисецкий Ф.Н., Маринина О.А., Буряк Ж.А., *Геоархеологические исследования исторических ландшафтов Крыма*, Издательский дом ВГУ, Воронеж 2017.
- Лисовский А.А., Штефель Б.И., Савельев А.П., Ермаков О.А., Козлов Ю.А., Стахеев В.В., Смирнов Д.Г., Глазов Д.М., *Млекопитающие России: список видов и прикладные аспекты*, [w:] *Сборник трудов Зоологического музея МГУ*, Товарищество научных изданий КМК, Москва 2019.
- Литвиненко А.Г., Жбанов А.В., Федоров А.Ф., *Оборона Севастополя в рассказах ее участников (главные, решающие и трагические этапы)*, ЧП Кисель, Севастополь 2014.
- Литвиновский И.А., *Восстановление народного хозяйства СССР после Великой Отечественной войны*, [w:] О.А. Яновский, *Российские и славянские исследования*, БГУ, Минск 2004.
- Локшин Э.Ю., *Промышленность СССР: очерк истории (1940–1963)*, Мысль, Москва 1964.
- Ломоносов М.В., *Древняя российская история от начала российского народа до кончины великаго князя Ярослава Перваго или до 1054 года*, Императорская Академия наук, Санкт-Петербург 1766.
- Лысенко А.В., *Новое поселение римского времени на Южном берегу Крыма, [w:] Боспорский феномен: Проблема соотношения письменных и археологических источников. Материалы Международной научной конференции*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2005.
- Македонский П.А., *Пламя над Крымом (воспоминания командира Южного соединения партизанских отрядов Крыма)*, Издательство „Крым”, Севастополь 1969.

- Маркевич А.И., *К столетию исследований на городище Неаполя у Симферополя*, „Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии” 1928, Вып. 3.
- Марушевский Г.Б., Костюшин В.А., Слюхин В.Д., *Сивахи: природа и люди*, Черноморская программа Ветландс Интернешнл, Киев 2005.
- Масленников А.А., *О боспорской государственности*, [w:] *Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2011.
- Маслов Е.П., *Крым. Экономико-географическая характеристика*, Географиз, Москва 1954.
- Мерцалов В.И., *О происхождении реформы управления промышленностью и строительством (1957–1965)*, „Историко-экономический научный журнал” 1999, № 6.
- Молев Е.А., *Боспор и Понт до Митридата Евпатора*, [w:] *Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2011.
- Молев Е.А., *О характере взаимоотношений полисов Боспора в VI – начале V в. до н. э.*, [w:] *Боспор и Северное Причерноморье в античную эпоху. Материалы юбилейного Международного круглого стола, посвящённого 10-летию конференции „Боспорский феномен”*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2008.
- Моргунов П.А., *Героический Севастополь*, Наука, Москва 1979.
- Мордвинцева В.И., *О появлении хоронима Сарматия в Северном Причерноморье*, [w:] *Боспорский феномен: Греки и варвары на евразийском перекрёстке. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2013.
- Муратов М.В., *Краткий очерк геологического строения Крымского полуострова*, Госгеолитдат, Москва 1960.
- Муратов М.В., Снегирева О.В., Успенская Е.А., *Средиземноморский геосинклинальный пояс. Крымско-Кавказская область. Крым*, [w:] Г.Я. Крымгольц (red.), *Стратиграфия СССР. Юрская Система, Недр*, Москва 1972.
- Мусьяков П.И., *На защите Севастополя*, Госполитиздат, Москва 1943.
- Мусьяков П.И., *Они стояли насмерть*, ДОСААФ, Москва 1963.
- Немировский М.С., Ковригина Н.П., *Динамика вод озера Донузлав*, „Экология моря” 2000, т. 51.
- Нефёдкин А.К., *Комплектование и состав войска сарматов и аланов в I–IV в. по данным античных источников*, [w:] *Боспорский феномен: Колонизация региона. Формирование полисов. Образование государства. Материалы Международной научной конференции*, ч. 2, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2001.
- Никитина С.К., *История российского предпринимательства*, Экономика, Москва 2001.
- Никонов А.А., *Сейсмический потенциал Крымского региона: Сравнение региональных карт и параметров выявленных событий*, „Физика Земли” 2000, № 7.
- Никонов А.А., *Цунами на берегах Черного и Азовского морей*, „Физика земли” 1997, № 1.
- Нюшков В.А., *Боспорское царство и Колхида в эпоху Митридата VI*, [w:] *Боспорский феномен: Греки и варвары на евразийском перекрёстке. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2013.
- Овсюченко А.Н., Шварев С.В., Ларьков А.С., Мараханов А.В., *Следы сильных землетрясений Керченско-Таманского региона по геологическим данным*, „Вопросы инженерной сейсмологии” 2015, т. 42, № 3.

- Овсюченко А.Н., Корженков А.М., Ларьков А.С., Мараханов А.В., Рогожин Е.А., *Новые сведения об очагах сильных землетрясений в районе Керченского полуострова*, «Доклады АН» 2017, т. 472, № 1.
- Овчинников В.Д., *Флотоводческое наследие адмирала Ф.Ф. Ушакова*, «Военноисторический журнал» 2009, № 2.
- Одрин А.В., *Некоторые итоги и перспективы изучения зернового хозяйства Боспора*, [w:] *Боспорский феномен: Греки и варвары на евразийском перекрестке. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2013.
- Окладников А.П., *О значении захоронений неандертальцев для истории первобытной культуры*, «Советская этнография» 1952, № 3.
- Окладников А.П., *Палеолит и мезолит Средней Азии*, [w:] В.М. Массон (red.), *Средняя Азия в эпоху камня и бронзы*, Наука, Москва-Ленинград 1966.
- Олиферов А.Н., *Яйла: география, лес, вода*, Бизнес-Информ, Симферополь 2011.
- Олиферов А.Н., Гольдин Б.М., *Реки и озера*, Серия «Природа Крыма», Издательство Крым, Симферополь 1964.
- Ольховский В.С., *Погребально-поминальная обрядность населения степной скифии (VII-III вв. до н. э.)*, Наука, Москва 1991.
- Опенкин Л.А., *Оттепель: как это было (1953–1955 гг.)*, Знание, Москва 1991.
- Павлова Н.Н., *Схема ландшафтного районирования степного Крыма*, «Вестник Ленинградского университета» 1960, № 6.
- Парубец О.В., *Анализ климатических рядов Крымского полуострова*, «Экосистемы Крыма, их оптимизация и охрана» 2009, Вып. 1 (20).
- Паршинцев А.В., *Энциклопедия лесника. Млекопитающие горного Крыма*, Бизнес-информ, Симферополь 2014.
- Пахомова О.М., *Оценка ландшафтногеоморфологических условий горного Крыма для целей рекреации и туризма*, [w:] *Проблемы и перспективы развития туризма в Южном федеральном округе: Сборник научных трудов, Севастополь, 11–14 октября 2017 года*, Типография «Ариал», Севастополь 2017.
- Пашкевич Г.А., *К проблеме изучения земледелия Северного Причерноморья в античную эпоху*, [w:] *Боспорский феномен: Погребальные памятники и святилища. Материалы Международной научной конференции*, ч. 2, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2002.
- Первый съезд РСДРП. Документы и материалы, Госполитиздат, Москва 1958.
- Петров А.Н., *Война России с Турцией и Польскими конфедератами с 1769–1774 год*, т. V, Типография Э. Веймара, Санкт-Петербург 1874.
- Петров Е.И., Тетенькин Д.Д. (red.), *Государственный доклад «О состоянии и использовании минерально-сырьевых ресурсов Российской Федерации в 2020 году*, Министерство природных ресурсов и экологии Российской Федерации, Федеральное агентство по недропользованию (РОСНЕДРА), Москва 2021.
- Петрушевский А.Ф., *Генералиссимус князь Суворов*, Типография М. М. Стасюлевича, Санкт-Петербург 1884.
- Погребова Н.Н., *Золотые лицевые пластины из погребений мавзолея Неаполя скифского*, [w:] П.Н. Шульц (red.), *История и археология древнего Крыма*, Издательство АН Украинской ССР, Киев 1957.

- Погребова Н.Н., *Мавзолей Неаполя Скифского*, „Краткие сообщения института истории материальной культуры” 1947, Вып. 21.
- Погребова Н.Н., *Находки в мавзолее Неаполя Скифского*, „Памятники искусства: Бюллетень Государственного музея изобразительных искусств” 1947, Вып. 2.
- Подгородецкий П.Д., *Крым: природа*, Таврия, Симферополь 1988.
- Подосинов А.В., *Варварское окружение Боспора как фактор эволюции его государственной системы*, [w:] *Боспорский феномен: общее и особенное в историко-культурном пространстве античного мира. Материалы международной научной конференции*, ч. 2, Издательско-полиграфический центр Санкт-Петербургского Государственного Университета промышленных технологий и дизайна, Санкт-Петербург 2018.
- Позаченюк Е.А., *Ландшафтное разнообразие Крыма*, „Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского” 2015, т. 1 (67), № 4.
- Понизовский А.М., *Соляные водоемы Крыма и пути их промышленного использования*, Крымиздат, Симферополь 1957.
- Понизовский А.М., Чернышев М.П., *О гидрологической и гидрохимической характеристике Азовского моря и Сиваша в связи с освоением водоема*, Крымиздат, Симферополь 1963.
- Постановление ВС России „О правовой оценке решений высших органов государственной власти РСФСР по изменению статуса Крыма, принятых в 1954 году”, „Ведомости Съезда народных депутатов Российской Федерации и Верховного Совета Российской Федерации” от 4 июня 1992 г., № 22.
- Приказ № 227 Народного комиссара обороны СССР И.В. Сталина от 28 июля 1942 года „О мерах по укреплению дисциплины и порядка в Красной Армии и запрещении самовольного отхода с боевых позиций”.
- Пуздровский А.Е., *К проблеме формирования Неаполя скифского*, Тезисы докладов крымской научной конференции „Проблемы античной культуры”, ч. 3, Симферополь 1988.
- Пуздровский А.Е., *Римско-боспорская война и этнополитическая ситуация в Крымской Скифии в середине I в. н. э.*, [w:] *Боспорский феномен: Колонизация региона. Формирование полисов. Образование государства. Материалы Международной научной конференции*, ч. 2, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2001.
- Пустовитенко Б.Г., Кульчицкий В.Е., Горячун А.В., *Землетрясения Крымско-Черноморского региона*, Наукова думка, Киев 1989.
- Пчелинцев В.Ф., *Образование Крымских гор*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1962.
- Раевский Д.С., *К истории греко-скифских отношений (II в. до н. э. – II в. н. э.)*, „Вестник древней истории” 1973, № 2.
- Раевский Д.С., *Мир скифской культуры*, Языки славянских культур, Москва 2006.
- Раевский Д.С., *Скифы и сарматы в Неаполе*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1971, № 177.
- Российский статистический ежегодник 2021*, Федеральная служба государственной статистики, Москва 2021.
- Ростовцев М.И., *Государство и культура Боспорского царства*, „Вестник древней истории” 1990, № 1.

- Рубин А.М., *Организация управления промышленностью СССР. 1917–1967 гг.*, Знание, Москва 1969.
- Рубцов Н.И., *Растительный мир Крыма: Научно-популярный очерк*, Таврия, Симферополь 1978.
- Рубцов Н.И., Махаева А.В., Шалыт М.С., Котова И.Н., *Растительный мир*, Серия „Природа Крыма”, Издательство Крым, Симферополь 1964.
- Рычагов Г.И., Антонов С.И., Судакова Н.Г., *Дискуссионные проблемы надежности стратиграфических и палеогеографических построений в Центре Русской равнины*, [w:] О.П. Корсаков, В.В. Кольк (red.), *Квартер во всем его многообразии. Фундаментальные проблемы, итоги изучения и основные направления дальнейших исследований: Материалы VII Всероссийского совещания по изучению четвертичного периода (г. Апатиты, 12–17 сентября, 2011 г.)*, т. 2, Апатиты, Санкт-Петербург 2011.
- Савостина Е.А., *Боспорский феномен и вопрос культурного самоопределения боспорцев*, [w:] *Боспорский феномен: общее и особенное в историко-культурном пространстве античного мира. Материалы международной научной конференции*, ч. 1, Издательско-полиграфический центр Санкт-Петербургского Государственного Университета промышленных технологий и дизайна, Санкт-Петербург 2018.
- Салагин Я.Т., *Опыт десантных операций в Отечественную войну 1941–1945 гг.*, Воениздат, Москва 1947.
- Сапрыкин С.Ю., *Боспорские Спартокиды и западнопонтийские города*, [w:] *Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2011.
- Сафаргалиев М.Г., *Распад Золотой Орды*, Мордовское книжное издательство, Саранск 1960.
- Сахаров В.П., Жидилов Е.И., Харитонов А.Д., *У черноморских твердынь. Отдельная Приморская армия в обороне Одессы и Севастополя*, Военное издательство министерства обороны, Москва 1967.
- Седов М.Г., *Героическая оборона Севастополя (1941–1942)*, „Исторический журнал” 1943, № 5–6.
- Славин В.И., *Современные геологические процессы в юго-западном Крыму*, МГУ, Москва 1975.
- Смекалов С.Л., *Ещё раз к вопросу о производстве зерна и численности населения Европейского Боспора*, [w:] *Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2011.
- Смирнов А.Е., *Скифы*, Ломоносовъ, Москва 2014.
- Смирнов Ю.А., *Мустьерские погребения Евразии*, Наука, Москва 1991.
- Соколов Б.В., *Врангель. Жизнь и смерть за Россию*, Молодая гвардия, Москва 2009.
- Соломоник Э.И., *О скифском государстве и его взаимоотношениями с греческими городами Северного Причерноморья*, Археология и история Боспора, Симферополь 1952.
- Сосновский Л.С., *Царский последний барон Врангель*, Государственное издательство, Москва 1920.
- Струве В.В., *Восстание в Маргиане при Дарии I*, „Вестник древней истории” 1949, № 2.

- Струкова Е.В., Ушаков С.В., *Херсонес Таврический на рубеже эр: археологические реалии*, [w:] *Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2011.
- Суворов А.В., *Наука побеждать*, Воениздат, Москва 1987.
- Суворов А.В., *Походы и сражения в письмах и записках*, Воениздат, Москва 1990.
- Судакова Н.Г., Антонов С.И., Введенская А.И., Костомаха В.А., Немцова Г.М., *Морфолитогенная основа эколого-палеогеографического районирования Русской равнины*, [w:] О.П. Корсаков, В.В. Кольк (red.), *Квартер во всем его многообразии. Фундаментальные проблемы, итоги изучения и основные направления дальнейших исследований: Материалы VII Всероссийского совещания по изучению четвертичного периода (г. Апатиты, 12–17 сентября, 2011 г.)*, т. 2, Апатиты, Санкт-Петербург 2011.
- Сунгуров А.Н., *Птицы*, Издательство Крым, Симферополь 1966.
- Суриков И.Е., *Геродот*, Молодая гвардия, Москва 2009.
- Тереножкин А.И., *Скифия VII–IV вв. до н.э.*, Наукова Думка, Киев 1983.
- Терехова В.И., *Крымское предгорье (общая характеристика природы)*, „Известия Крымского педагогического института им. М. В. Фрунзе” 1959, т. XXXIV.
- Ткаченко С.Н., *Керченско-Феодосийская (1941 г.) и Сицилийская (1943 г.) десантные операции: общие черты и отличия*, „Juvenis scientia” 2017, № 4.
- Ткаченко С.Н., *Морские десанты в Крым. Авиационное обеспечение действий советских войск. 1941–1942*, Центрполиграф, Москва 2015.
- Толоконников Т., *Французская буржуазия и Иуда Врангель: договор Франции с Врангелем*, Государственное издательство, Москва 1920.
- Толстикова В.П., *Археологические открытия на акрополе Пантикапея и проблема боспоро-скифских отношений в VI–V вв. до н. э.*, [w:] *Боспорский феномен: Греческая культура на периферии античного мира. Материалы международной научной конференции. Декабрь 1999*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 1999.
- Толстикова В.П., *Новые материалы к локализации древнейшего теменоса Пантикапея*, [w:] *Боспорский феномен: Греки и варвары на евразийском перекрестке. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2013.
- Толстикова В.П., Журавлёв Д.В., *Некоторые итоги исследования акрополя Пантикапея (Древнейший символ христианства на Боспоре?)*, [w:] *Боспорское царство как историко-культурный феномен. Материалы научной конференции. Декабрь 1998*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 1998.
- Толстикова В.П., Журавлёв Д.В., Ломтадзе Г.А., *Архаический толос на акрополе Пантикапея*, [w:] *Боспорский феномен: Погребальные памятники и святилища. Материалы Международной научной конференции*, ч. 1, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2002.
- Тройницкий Н.А. (red.), *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года*, Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, Санкт-Петербург 1904.
- Туровский Е.Я., *К вопросу о зависимости Херсонеса Таврического от Боспорского царства по нумизматическим и эпиграфическим данным*, [w:] *Боспорский*

- феномен: Греки и варвары на евразийском перекрёстке. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2013.
- Туровский Е.Я., *Об отношениях Боспора и Херсонеса во второй половине I в. до н. э. – первой половине I в. н. э. по нумизматическим данным*, [w:] *Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2011.
- Туровский Е.Я., *Херсонес и боспорские цари во второй половине I в. до н. э. – первой половине I в. до н. э.*, [w:] *Боспорский феномен: общее и особенное в историко-культурном пространстве античного мира. Материалы международной научной конференции*, ч. 2, Издательско-полиграфический центр Санкт-Петербургского Государственного Университета промышленных технологий и дизайна, Санкт-Петербург 2018.
- Указ Президента Российской Федерации от 13 мая 2000 г. № 849 „О полномочном представителе Президента Российской Федерации в федеральном округе”.
- Указ Президента Российской Федерации от 21.03.2014 г. № 168 „Об образовании Крымского федерального округа”.
- Указ Президента Российской Федерации от 28.07.2016 № 375 „О Южном федеральном округе”.
- Улитин В.В., *Проблемы организации греко-варварской торговли в Северо-Восточном Причерноморье*, [w:] *Боспорский феномен: общее и особенное в историко-культурном пространстве античного мира. Материалы международной научной конференции*, ч. 2, Издательско-полиграфический центр Санкт-Петербургского Государственного Университета промышленных технологий и дизайна, Санкт-Петербург 2018.
- Ушаков С.В., *О хронологии позднеантичного Причерноморья: Ольвия, Херсонес и Боспор (археологический аспект)*, [w:] *Боспорский феномен: общее и особенное в историко-культурном пространстве античного мира. Материалы международной научной конференции*, ч. 2, Издательско-полиграфический центр Санкт-Петербургского Государственного Университета промышленных технологий и дизайна, Санкт-Петербург 2018.
- Федеральный закон „О ратификации Договора между Российской Федерацией и Республикой Крым о принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе Российской Федерации новых субъектов” от 21.03.2014 № 36-ФЗ.
- Федосеев Н.Ф., *К вопросу о существовании полисных магистратур на Боспоре*, [w:] *Боспорский феномен: Греки и варвары на евразийском перекрёстке. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2013.
- Федосеев Н.Ф., *Феномен Боспорского царства*, [w:] *Боспорский феномен: Греческая культура на периферии античного мира. Материалы международной научной конференции. Декабрь 1999*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 1999.
- Филиппенко А.А., *О римских войсках в Таврике в свете археологических открытий последних лет*, [w:] *Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2011.
- Фролова Н.А., *О времени правления Динамии*, „Советская Археология” 1978, № 2.

- Хамадан А.М., *Севастопольцы. Записки военного корреспондента*, Молодая Гвардия, Москва 1942.
- Ханин Г.И., *Динамика экономического развития СССР*, Наука, Москва 1991.
- Холендро Д.М., *В Крыму: из записок военного корреспондента*, Красный Крым, Симферополь 1945.
- Цалкин В.И., *Домашние и дикие животные из Неаполя скифского*, „Советская Археология” 1954, т. XX.
- Чебышев Н.Н., *Врангель в зарубежии*, „Часовой. Иллюстрированный военный и морской журнал-памятка” 1929, № 7–8.
- Черкасов А.В., *Антропологические останки палеолита в Крыму: к истории и историографии изучения*, „Вестник Томского государственного университета” 2014, № 384.
- Черкасов А.В., *В поисках предков: открыватели первобытного прошлого Крыма*, [w:] А.В. Черкасов, *Научное издание. Историографические очерки*, ВИЗАВИ, Ялта 2018.
- Черкасов-Георгиевский В.Г., *Генерал П.Н. Врангель: последний рыцарь Российской империи. Документальное жизнеописание*, Центрполиграф, Москва 2004.
- Чистов Д.Е., *Исследования последних лет в юго-западной части городища Нимфей*, [w:] *Боспорское царство как историко-культурный феномен. Материалы научной конференции. Декабрь 1998*, Издательство Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 1998.
- Чистов Д.Е., *Урбанизация античных центров Северного Причерноморья в VI – начале V вв. до н. э. Сходства и различия*, [w:] *Боспорский феномен: общее и особенное в историко-культурном пространстве античного мира. Материалы международной научной конференции, ч. 2*, Издательско-полиграфический центр Санкт-Петербургского Государственного Университета промышленных технологий и дизайна, Санкт-Петербург 2018.
- Шевцов Н.В., *По следам пугачевского бунта: опыт устной истории*, „Вестник МГИМО-Университета” 2016, № 4 (49).
- Шепко Л.Г., Атрощенко Ю.В., *Тенденции развития боспорского ремесла в VI–II вв. до н. э.*, [w:] *Боспорский феномен: Греки и варвары на евразийском перекрестке. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2013.
- Широкорад А.Б., *Упущенный шанс Врангеля: Крым, Бизерта, Галлиполи, Вече*, Москва 2009.
- Шульц П.Н., *Исследования Неаполя Скифского (1945–1950)*, „История и археология древнего Крыма” 1957.
- Шульц П.Н., *Раскопки Неаполя Скифского*, „Краткие сообщения института истории материальной культуры” 1947, Вып. XXI.
- Шульц П.Н., *Тавро-скифская археологическая экспедиция*, „Советский Крым” 1946, № 2.
- Шутов Ю.И., *Большой каньон*, Таврия, Симферополь 1977.
- Шутов Ю.И., *Воды Крыма*, Таврия, Симферополь 1979.
- Эрнст Н.Л., *Летопись археологических раскопок и разведок в Крыму за 10 лет (1921–1930)*, „Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии” 1931, т. 4 (61).

- Эрнст Н.Л., *Раскопки палеолитической стоянки в Чокурчинском гроте у Симферополя. Информационное сообщение, „Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии”* 1929, т. 3 (60).
- Юрочкин В.Ю., *Готы на Боспоре: историографические традиции и современные тенденции*, [w:] *Боспорский феномен: Греки и варвары на евразийском перекрёстке. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2013.
- Яйленко В.П., *Политическое состояние Боспора в VI-V вв. до н. э.*, [w:] *Боспорский феномен: Греки и варвары на евразийском перекрёстке. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2013.
- Якимов В.П., *У истоков человечества (основные проблемы антропогенеза)*, Издательство МГУ, Москва 1964.
- Якимов В.П., Харитонов В.М., *К проблеме крымских неандертальцев*, Наукова думка, Киев 1979.
- Яценко С.А., *Заметки по истории и культуре сарматоаланов*, „Нижеволжский археологический вестник” 2003, Вып. 6.
- Яценко И.В., *Искусство скифских племен Северного Причерноморья*, [w:] А.Л. Монгайт, Н.В. Черкасова (red.), *История искусства народов СССР*, Издательство Изобразительное искусство, Москва 1971.

Źródła w języku francuskim

- Alimen H., *Préhistoire de l'Afrique*, Éditions N. Boubée et Ce, Paris 1955.
- Grimaud-Hervé D., *L'Évolution de l'encéphale chez Homo erectus et Homo sapiens*, CNRS, Paris 1997.
- Hambücken A., *La variabilité géographique des Néandertaliens*, „Anthropologica et Præhistorica” 1997, № 108.
- Lubbock J., *L'Homme Préhistorique. Étude d'après les monuments retrouvés dans le différentes parties du monde*, Librairie Germer Baillière, Paris 1876.

Źródła internetowe

- Bieszczanow W., *Moskwa 1941 cz. 1*, Zespół Badań i Analiz Militarnych, <https://zbiam.pl> (dostęp: 27.08.2023).
- Броненосец „Князь Потёмкин-Таврический”, <https://www.afisha.ru> (dostęp: 3.09.2023).
- Владение языками и использование языков населением, [w:] *Всероссийская перепись населения 2020 года*, Федеральная служба государственной статистики, https://rosstat.gov.ru/vprn_popul# (link nieaktywny na dzień 2.02.2024).
- Все достопримечательности Крыма, <https://of-crimea.ru> (dostęp: 24.08.2023).
- Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги, Комиссия по Вопросам Информационного Сопровождения Государственной Национальной Политики Совета при Президенте РФ по Межнациональным Отношениям, <https://sovets-national.ru> (dostęp: 3.09.2023).

- Всесоюзная перепись населения 1959 года. Основные итоги*, Комиссия по Вопросам Информационного Сопровождения Государственной Национальной Политики Совета при Президенте РФ по Межнациональным Отношениям, <https://sovets-national.ru> (dostęp: 3.09.2023).
- Население по национальной принадлежности, владению русским языком и его использованию*, [w:] *Всероссийская перепись населения 2020 года*, Федеральная служба государственной статистики, https://rosstat.gov.ru/vpn_popul# (link nieaktywny na dzień 2.02.2024).
- Национальный состав населения*, [w:] *Всероссийская перепись населения 2020 года*, Федеральная служба государственной статистики, https://rosstat.gov.ru/vpn_popul# (dostęp: 3.09.2023).
- Карта побережья Черного моря*, <http://blacksea-map.ru> (dostęp: 1.08.2023).
- Крым – медиа портал*, http://crimea-media.ru/Kara_Dag.html (dostęp: 25.08.2023).
- Онлайн путеводитель „Просторы Крыма”*, <https://prostorikrima.ru/o/gora-roman-kosh-135> (dostęp: 24.08.2023).
- Пещера Киик-Коба*, https://tripmir.com/routes/310/peschera_kiik-koba.html (dostęp: 23.08.2023).
- Пещера Чокурча: краткое описание. Стоянки первобытных людей в Крыму*, <https://autogear.ru/article/354/264/peschera-chokurcha-opisanie-stoyanki-pervobyitnyih-lyudey-v-kryimu> (link nieaktywny na dzień 2.02.2024).
- Указ Президента РФ от 17.03.2014 № 147 „О признании Республики Крым”, <http://graph.document.kremlin.ru/page.aspx?1;3621970> (link nieaktywny na dzień 2.02.2024).
- https://Operacja_perekopsko-czongarska.svg (dostęp: 3.09.2023).
- <https://of-crimea.ru> (dostęp: 23.08.2023).

Spis tabel

Tabela 1.1.	Charakterystyka mórz omywających Półwysep Krymski	15
Tabela 1.2.	Średnie miesięczne temperatury powietrza na Półwyspie Krymskim w styczniu i lipcu 2020 r. w porównaniu ze średnimi temperaturami w Federacji Rosyjskiej	25
Tabela 1.3.	Zespoły tworzone przez świat zwierzęcy Krymu	29
Tabela 5.1.	Liczba obywateli ZSRR planowo zlikwidowanych przez faszystowskie Niemcy na okupowanym terytorium Związku Radzieckiego w czasie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej	116
Tabela 7.1.	Skład językowy ludności Cesarstwa Rosyjskiego w 1897 r.	134
Tabela 7.2.	Rozmieszczenie ludności rosyjskiej na Półwyspie Krymskim według danych spisu powszechnego z 1897 r.	135
Tabela 7.3.	Skład narodowościowy Krymu według wyników spisu powszechnego, przeprowadzonego w 1939 r.	139
Tabela 7.4.	Skład narodowościowy Krymu według wyników spisu powszechnego, przeprowadzonego w 1959 r.	141
Tabela 7.5.	Liczba ludności Krymskiego Okręgu Federalnego na dzień 14 października 2014 r.	143
Tabela 7.6.	Miasta Republiki Krymu liczące ponad 100 tys. mieszkańców i liczba mieszkańców największych okręgów miejskich	144
Tabela 7.7.	Obywatele innych państw niż Federacja Rosyjska zamieszkujący terytorium Krymskiego Okręgu Federalnego w 2014 r., według kraju obywatelstwa	144
Tabela 7.8.	Terytorium i ludność Półwyspu Krymskiego na 1 stycznia 2021 r. w odniesieniu do terytorium i obszaru Federacji Rosyjskiej	145
Tabela 7.9.	Główne wskaźniki demograficzne w Republice Krymu i Sewastopolu w 2021 r. w porównaniu ze wskaźnikami oszacowanymi dla Federacji Rosyjskiej	146
Tabela 7.10.	Główne wskaźniki rynku pracy w 2021 r. w Republice Krymu i Sewastopolu w porównaniu ze wskaźnikami oszacowanymi dla Federacji Rosyjskiej	147
Tabela 7.11.	Liczba zarejestrowanych przedsiębiorstw według rodzaju prowadzonej działalności gospodarczej w 2021 r. w Republice Krymu i Sewastopolu	147
Tabela 7.12.	Ludność według narodowości zamieszkująca terytorium Republiki Krymu na podstawie wyników spisu powszechnego z 2020 r.	148
Tabela 7.13.	Ludność Republiki Krymu według przynależności narodowej, władająca językiem rosyjskim, według wyników spisu powszechnego z 2020 r.	149
Tabela 7.14.	Władanie językami innymi niż język rosyjski przez ludność zamieszkującą Krym w 2020 r.	150

Spis ilustracji

Ilustracja 1.1. Położenie Półwyspu Krymskiego	13
Ilustracja 1.2. Morze Czarne i Morze Azowskie – mapa fizyczna	14
Ilustracja 1.3. Masyw Kara-Dag	19
Ilustracja 1.4. Góra Roman Kosz – najwyższy szczyt Krymu	21
Ilustracja 1.5. Szczyt Eklizi-Burun	22
Ilustracja 2.1. Jaskinia Kiiik-Koba na Krymie	33
Ilustracja 2.2. Jaskinia Czokurcza, położona nieopodal Symferopola	35
Ilustracja 3.1. Neapol Scytyjski – plan miasta	71
Ilustracja 4.1. Bakczysaraj – ośrodek administracyjny chanatu krymskiego	82
Ilustracja 5.1. Pancernik „Księżę Potiomkin Taurydzki”	101
Ilustracja 5.2. Operacja perekopsko-czongarska	108

Aneks

Tablica chronologiczna

Rok (lata)	Wydarzenie
1	2
Dzieje najstarsze	
Okres między 800 r. p.n.e. a 700 r. p.n.e.	Kimmerowie na północnych wybrzeżach Morza Czarnego
Okres między 700 r. p.n.e. a 600 r. p.n.e.	<ul style="list-style-type: none">– Scytowie w Europie Wschodniej– Pierwsze kolonie greckie na północnym wybrzeżu Morza Czarnego– Wtargnięcie Scytów do Azji Mniejszej (lata 50. VII w. p.n.e.)– Wtargnięcie Scytów do Syrii i Palestyny (ok. 630 r. p.n.e.)
529 r. p.n.e.	Wyprawa Cyrusa do Azji Środkowej przeciw plemionom Saków i Massagetów
514 (lub 513) r. p.n.e.	Wyprawa Dariusza do krajów położonych na północnych wybrzeżach Morza Czarnego
Ok. 480 r. p.n.e.	Utworzenie królestwa bosporańskiego
438/437 r. p.n.e. – II w. p.n.e.	Rządy dynastii Spartokidów w królestwie bosporańskim
IV w. p.n.e.	<ul style="list-style-type: none">– Rozkwit miast położonych na północnym wybrzeżu Morza Czarnego– Umocnienie siły politycznej królestwa bosporańskiego
II połowa IV w. p.n.e.	Utworzenie scytyjskiego związku plemiennego w zachodniej części wybrzeża Morza Czarnego (państwo Ateasa)
331/330 r. p.n.e.	Oblężenie Olbii i wyprawa dowódcy wojsk Aleksandra Macedońskiego – Zopyriona – na stepy scytyjskie
II połowa III w. p.n.e.	<ul style="list-style-type: none">– Utworzenie państwa scytyjskiego na Krymie– Początek upadku królestwa bosporańskiego
II w. p.n.e.	Rozkwit państwa scytyjskiego w czasie panowania Skilurosa
110/109 r. p.n.e.	Najazd Scytów na Chersonez

1	2
Koniec II w. p.n.e.	Podboje króla Pontu Mitrydatesa VI Eupatora i zajęcie królestwa bosporańskiego, Kolchidy oraz zachodniego wybrzeża Morza Czarnego
88 r. p.n.e.	Dalsze podboje Mitrydatesa VI – zajęcie Grecji, Azji Mniejszej i terenów północnych wybrzeży Morza Czarnego
Półowa I w. p.n.e.	Zburzenie Olbii przez Gotów
XV w.	
1428–1430	Zdobycie władzy na Krymie przez Hadży Gireja. Początek chanatu krymskiego
1453	Zdobycie Konstantynopola przez Turków
1454	Podporządkowanie Kaffy Tatarom krymskim
1455	Rozгромienie Wielkiej Ordy przez Tatarów krymskich wspartych posiłkami polsko-litewskimi
1466–1471	Walka o władzę na Krymie
1473	Sojusz moskiewsko-krymski
1474	Pierwszy wielki najazd Ordy Krymskiej na Ruś Czerwoną i Podole
1475	Interwencja Turków na Krymie
1476	Ostatnia interwencja Wielkiej Ordy na Krymie
1478	Przejęcie protekcji tureckiej przez chanat krymski. Utworzenie ejaletu Kaffy pod zarządkiem tureckim
1480	Zrzucenie jarzma tatarskiego przez Ruś Moskiewską. Dywersja Tatarów krymskich na rzecz Iwana III
XVI w.	
1571	Zniszczenie Moskwy przez Ordę Krymską pod wodzą Dewlet Gireja I
1593	Traktat pokojowy między Rosją a Krymem
XVII w.	
1617	Układ pokojowy między Rosją a Krymem. Udział Tatarów w wojnie turecko-perskiej
1645	Wielka wyprawa Tatarów na Rosję
1682–1725	Panowanie cara Piotra I (od 1721 r. – cesarza)
1687 i 1689	Wyprawy wojsk rosyjskich
1696	Zdobycie twierdzy Azow
XVIII w.	
1735–1739	Wojna rosyjsko-turecka
1762–1796	Panowanie Katarzyny II
1768–1774	Wojna z Turcją

1	2
1771	Opanowanie Krymu przez wojska rosyjskie
1774	Zawarcie pokoju w Kuczuk Kainardzi
1783	Likwidacja chanatu krymskiego i przyłączenie Krymu do Rosji
1787–1791	Wojna rosyjsko-turecka
1789	<ul style="list-style-type: none"> – Rozгромienie wojsk tureckich pod Rymnikiem przez armię rosyjską, dowodzoną przez Suworowa – Zaatakowanie tureckiej twierdzy Izmaïł przez wojska rosyjskie pod dowództwem Suworowa
9 stycznia 1792 r. (st. styl)	Zawarcie pokoju w Jassach
1799	<ul style="list-style-type: none"> – Zawarcie układów sojuszniczych Rosji i Wielkiej Brytanii z Turcją – Kampania włoska Suworowa
XIX w.	
1802	Utworzenie guberni taurydzkiej
1806–1812	Wojna rosyjsko-turecka
1861	Założenie fabryki tytoniu w Teodozji
XX w.	
1917	<ul style="list-style-type: none"> – Rewolucja październikowa, zwycięstwo powstania zbrojnego w Piotrogradzie i obalenie Rządu Tymczasowego – 7 listopada (25 października) – Proklamowanie władzy radzieckiej, utworzenie rządu radzieckiego – 7–8 listopada (25–26 października) – Ustanowienie władzy radzieckiej w Sewastopolu – 29 (16) grudnia
1920	<ul style="list-style-type: none"> – Początek ofensywy białogwardyjskich wojsk Wrangla (12 czerwca) – Zdobywanie pozycji białogwardzistów na Perekopie po przeprawie przez Siwasz (7–9 listopada) – Zajęcie Półwyspu Krymskiego przez wojska radzieckie (14–15 listopada)
1921	Proklamowanie Krymskiej Radzieckiej Republiki Autonomicznej
1941	<ul style="list-style-type: none"> – Napad Niemców hitlerowskich na Związek Radziecki (22 czerwca) – Obrona Sewastopola (30 października 1941 r. – 9 lipca 1942 r.) – Operacja desantowa Armii Czerwonej pod Kerczem i Teodozją (26 grudnia 1941 r. – 2 stycznia 1942 r.)
1944	<ul style="list-style-type: none"> – Wyzwolenie prawobrzeżnej Ukrainy i Krymu (24 stycznia – 12 maja) – Wysiedlenie Tatarów krymskich do Azji Środkowej
1954	Włączenie Półwyspu Krymskiego do Ukraińskiej SRR

1	2
XXI w.	
21 marca 2014 r.	Utworzenie Krymskiego Okręgu Federalnego w składzie Federacji Rosyjskiej
28 lipca 2016 r.	Włączenie Krymskiego Okręgu Federalnego w skład Południowego Okręgu Federalnego

Publikacja dotyczy relacji krymsko-rosyjskich oraz rozwoju gospodarczego i społecznego Półwyspu Krymskiego. Zawiera kompleksową charakterystykę Krymu – wyjątkowej krainy geograficznej stanowiącej część południowej części Niziny Wschodnioeuropejskiej. Znajduje się w niej opis znalezisk archeologicznych na Półwyspie Krymskim z okresu mustierskiego, odzwierciedlających najstarsze ślady bytowania człowieka na tym obszarze oraz charakterystyka dziejów ludów na północnym wybrzeżu Morza Czarnego. Szczególna uwaga poświęcona została Neapolowi Scytyjskiemu, stanowiącemu ośrodek administracyjny państwa scytyjskiego. Monografia zawiera także opis wydarzeń, jakie rozegrały się od XIII wieku do czasów współczesnych i wpłynęły na relacje krymsko-rosyjskie oraz kształtowanie się gospodarki i społeczeństwa Półwyspu Krymskiego.

 **WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO**

 wydawnictwo.uni.lodz.pl

 ksiegarnia@uni.lodz.pl

 (42) 665 58 63

Książka dostępna tylko
jako e-book

e-ISBN 978-83-8331-383-2

9 788383 313832 >